

پنجابی زبان دا ارتقا

سلیم خان گئی

پنجابی زبان دا ارتقا

زبان ویب توں ای نکدی اے۔ ویب افراد توں بن دا
اے۔ جد افراد نہیں ہون گے تے ویب (یعنی تہذیب)
دی نہیں ہوئے گی تے جد ویب نہیں ہوئے گاتے زبان نہیں
ہوئے گی۔ ابلاغ دی ضرورت اوس وقت محسوس ہوندی
اے۔ جد کوئی مخلوق آپس وچ تبادلہ خیال کرنا چاہندی
اے۔ ایس حقیقت نوں کوئی نہیں جھٹلا سکدا کہ پنجاب دے
علاقے پوٹھوہار وچ سواں دریا دے کنارے پیدا ہون والی
تہذیب دنیا دی قدیم ترین تہذیب سی تے ایس وچ توں ایہہ
گل بغیر کسے تردید، خوف تے بلا جھجک آکھی جاسکدی اے
کہ سواں دریا دی وادی وچ ون والے لوکاں نے جیہڑی
زبان دی بنیاد رکھی اوہو ای سب توں پہلی زبان اے تے
اوس زبان داناں اے ”پنجابی“۔

شگفتہ گئی لودھی

ਸੁਲਾਇਖ
bookmakers

ISBN: 978-969-7963-14-3

Contact:

Shagufta Gimmi Lodhi

246 Uxbridge Road Feltham Middlesex London

TW13 5DL United Kingdom

0044-7909-61-63-61

pinkilodhi@ymail.com

پنجابی زبان دا ارتقا کرسوج سلیم خان گمسی

عبداللہ جی نے نوید حفیظ پریس، لاہور، توں چھپوا کے
سُلایکھ، مدینہ ٹاور، فیروز پور روڈ، لاہور، توں ٹوری۔

دوہجی وار : 2020ء
چھپائی آہر : شگفتہ گمی لوہی
ٹائٹل آہر : افضل ساحر
تعداد : 500
مُل : 400 روپے

پنجابی زبان دا ارتقا

PUNJABI ZUBAN DA IRTIQA

(Reserch Work in Punjabi by Saleem Khan Gimmi)

Copyright @ 2020 - 2nd Edition

Printed by:

Naveed Hafeez Press, Lahore.

Price:

Pakistan: Rs. 400.00

Abroad: US\$ 10.00, Euro: 9.00, Poundsterling 8.00

Title Painting: Courtesy - www.earthismysterious.com/wp-content

ISBN: 978-969-7863

Sulaikh
bookmakers
printing · publishing · editing
67 2nd Floor Madina Tower 224, Ferozpur Road Lahore
+ 92 300 44 30 626 sulaikh@gmail.com

سلیم خان گمسی

پروفیسر محمد آصف خان

ہوراں دے ناں

45	باب 4: آریاتے زبان
49	حتی آریا
50	اک غلط فہمی دا ازالہ
54	حتی توں عربی تیک
57	ایرانی آریا
59	افغانی آریا
61	باب 5: پراچین قوموں تے زبان دا تاریخی ویروا
61	دراوڑ
67	منڈا قبیلے
70	ویدی زبان
77	پہلی
80	مختصر تاریخی ویروا
87	باب 6: زبان دی ابتدا
93	باب 7: پنجاب دا نسبی تے لسانی مطالعہ
93	پنجاب دا نسبی مطالعہ
99	پنجاب تے پنجابی
114	پنجابی زبان دی لسانی حد بست
129	گیت بولی
131	وحدت یاں کثرت
135	باب 8: پنجابی زبان دی اصل تے ارتقا
136	سنسکرت زبان دا نظریا
138	ویدی زبان دا نظریا
140	دراوڑی کنبے دا نظریا
143	منڈاری کنبے دا نظریا
144	آسٹری، ایشیائی زبانوں دا کنبہ
147	گواسے لسانی ثقافتی گروہ
149	باب 9: دنیا دی قدیم ترین زبان..... پنجابی
159	کتا بیات

ویروا

9	☆ پہلی گل	☆ سلیم خان گمی
11	☆ کچھ شہد	☆ شگفتہ گمی لودھی
13	باب 1: ابلاغ تے زبان	
13	ابلاغ کیہ اے؟	
15	زبان کیہ اے؟	
17	زبانوں دے کنبے یاں خاندان	
19	لسانیات دیاں شاخاں	
23	لسانیات دا مطالعہ کیوں	
25	باب 2: زبان..... لوازمات	
25	نسل تے زبان	
27	مذہب تے زبان	
29	اقتدار تے زبان	
30	ادب تے زبان	
32	بولی	
34	لہجیاں پڑ بولی	
34	زبانوں دا تقابلی مطالعہ کیوں؟	
37	لفظاں دا روپ، بہروپ	
38	بول چال دی زبان	
39	باب 3: سنسکرت، پراکرت، اُپ بھرنش	
42	لسانی شجرا	
43	لسانی نظریے دی وضاحت	

راہواں سنجھائیاں سن، اسماں وی اوہناں توں کوئی فائدہ نہ اٹھایا۔

ساڈے کول پنجابی وچ صرف پروفیسر محمد آصف خاں، عین الحق فرید کوئی تے سردار محمد خاں ہوریں نیں، جو لسانیات دے کسے نہ کسے کچھ بارے لکھدے رہندے نیں پر ایہناں وی اے تائیں پرانے موضوعاں نوں ای چھٹا ماریا ہو یا اے۔ پنجابی زبان آریہ اے کہ غیر آریہ، فلانے لفظ دی ساکا چاری سنسکرت نال اے یا دراوڑی ٹبر نال وغیرہ، ایہیے موضوعاں توں ایہہ سیانے وی اگانہ نہیں ودھ سکے۔ لوڑ ایس گل دی اے کہ سائرس توں لے کے چومسکی تائیں جو کاڈھاں کڈھیاں گئیاں نیں، اوہناں نوں گھوکھیا پرکھیا جاوے، پھیر پنجابی زبان دے اندر لے نظام نوں ٹوہیا جاوے۔ اردو تے فارسی ولوں مٹھے گئے قواعداں دی تھان آپوں سوچ وچار کے اپنی زبان لئی اپنے قواعد بنائے جان۔ پھیر اسیں کہہ سکاں گے کہ ہاں، ہُن اسیں کسے بنے لگے آں۔

پنجابی زبان سمجھن سمجھان لئی ایہہ میرا اک نمانا جیہا ترلا اے۔ جے ایہہ کتاب پڑھ کے دوچار نوجوان وی ایس پڑ وچ بتر آئے تاں میں سمجھاں گا کہ میری محنت رجاں نہیں گئی۔

سلیم خاں گمی

ڈپٹی کنٹرولر، ریڈیو پاکستان، لاہور

پہلی گل

لفظ دی حرمت اپنی جگہ تے لفظ دی شخصیت اپنی جگہ۔ لفظ دی حرمت ابلاغیات دے علم راہیں اگھڑ دی اے تے لفظ تے فقرے دی اہمیت دا اوس علم راہیں پتا لگدا اے، جس نوں لسانیات، فلاوجی یا لنگویٹکس آکھیا جاندا اے۔ پنجابی وچ نہ لفظ دی حرمت دا خیال کیتا گیا اے تے نہ ای لفظ دی اہمیت دا۔ اسیں ابلاغیات وچ کو جھے آں تے لسانیات وچ وی۔

فرانس دے لسانیات دے سیانے سائرس نے آکھیا سی کہ ہر زبان دا اک اپنا نظام ہوندا ہے۔ جے اوس نظام نوں سمجھ لیا جاوے تاں اوس زبان دے دکھ دکھ پکھاں نوں سمجھن وچ کوئی اوکھیاں نہیں آوندی، کوئی اُون نہیں رہندی۔

اتھے ساڈی حالت ایہہ اے کہ اسماں پنجابی زبان دے نظام نوں سمجھن دی کدے کھچل ای نہیں کیتی۔ اردو والیاں اپنے صرف و نحو دے قواعد بناون لکھیاں فارسی توں سبھ کچھ اُدھارا لیا۔ اوہدا سٹا ایہہ نکلیا کہ یہ پر جو ہی زبان دے قواعد اردو دے کچھ لفظاں اتے جملیاں تے ڈھکویں بیٹھے، رہندیاں نوں اوہناں ”استثنائی حالتاں“ دے کھاتے پادتا۔ اک قاعدہ ایہہ دسیا جاندا ہے کہ جس لفظ دے چھیکڑ وچ ”ی“ آوے اوہ مؤنث ہوندا ہے پر نال ای پو لے جیسے مونہہ نال ایہہ وی آکھ دیندے ہن کہ بھائی، موچی دھوبی، نائی وغیرہ ایس قاعدے توں مستثنا نیں۔

انج ای پنجابی زبان وچ صرف و نحو بارے جیہڑیاں دو چار کتاباں لکھیاں گئیاں نیں، اوہ نقل در نقل نیں یعنی اردو والیاں فارسی توں نقل ماری تے اسیں اردو والیاں دی نقل مار لئی۔ انج لفظالی دا اک وڈا بھنڈا مستثنیات دے کھوہ کھاتے پادتا..... انج سائرس مگروں لسانیات وچ پراگ سکول تے روسی لکھیاراں دے نال نال چومسکی نے جونویاں

ہوون والی ایس کتاب تے گئی صاحب اپنے قاری نوں دلیلاں دے کے آکھدے نیں:

”موجودہ پنجابی زبان، زبانوں دی اوس لڑی دی جدید شکل اے، جیہڑی منڈا قبیلے توں وی پہلے چلی تے ترقی دی موجودہ منزل تک پہنچی۔ جد ایس ایس دعوے نوں من لیدے آں کہ اسیری، سمیری، بابلی تے مصری تہذیبیاں توں پہلے پرانی اک تہذیب پنجاب دے پوٹھوہاری علاقے وچ موجود سی تے ایہہ وی من لینا چاہیدا اے کہ پنجابی ہی اوہ زبان اے جیہڑی دنیا دی قدیم تے پرانی زبان اے۔“

زبان وسیب توں ای نکلدی اے۔ وسیب افراد توں بن دا اے۔ جد افراد نہیں ہوون گے تے وسیب (یعنی تہذیب) وی نہیں ہوئے گی تے جد وسیب نہیں ہوئے گاتے زبان نہیں ہووے گی۔ ابلاغ دی ضرورت اوس وقت محسوس ہوندى اے۔ جد کوئی مخلوق آپس وچ تبادلہ خیال کرنا چاہندی اے۔ ایس حقیقت نوں کوئی نہیں جھٹلا سکدا کہ پنجاب دے علاقے پوٹھوہار وچ سواں دریا دے کنارے پیدا ہوون والی تہذیب دنیا دی قدیم ترین تہذیب سی تے ایس وجہ توں ایہہ گل بغیر کسے تردید، خوف تے بلا جھجھک آکھی جا سکدی اے کہ سواں دریا دی وادی وچ وسن والے لوکاں نے جیہڑی زبان دی بنیاد رکھی اوہو ای سبھ توں پہلی زبان اے تے اوس زبان دا ناں اے ”پنجابی“۔

اخیر وچ اپنی امی جی مسز کنیرگی ہوراں دی شکر گزار آں جیہناں دی بے انت محبتاں تے نورانی دعاواں نے ابا جی دے ایس سفر نوں ممکن بنایا تے ایہدے نال میں شمن لودھی، حمزہ لودھی تے شہزاد لودھی دی دیونہار ہاں جیہناں دی حوصلہ افزائی نے ابا جی دے خواب نوں پورا کرن وچ میری مدد کیتی۔

آؤ کتاب کھولو! اپنی ماں بولی دے ارتقا نوں پڑھو۔ ایہدے تے مان کرو، اپنے پنجابی ہوون تے مان کرو تے پنجاب دی ترقی دے سفر وچ اپنے اپنے حصے دا دیوا بالدے جاؤ۔

بہت مان دے نال

شگفتہ گئی لودھی

لندن، انگلستان

کچھ میرے ولوں

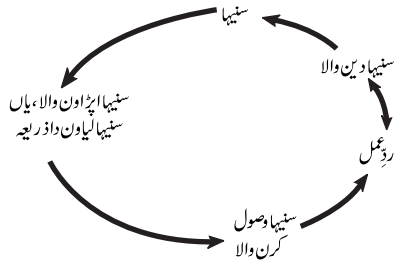
سلیم خان گئی دے 2010ء وچ ایس دُنیا توں پردہ کرن توں بعد اوہناں دی اک دھی کس کس اُونچ نیچ تے کمیاں، محرمیاں دا شکار ہوندى اے، اوس دا مداوا مینوں ایہہ ای نظر آیا کہ میں اوہناں دے مشن تے ادب دی خدمت وچ جُوجاواں۔

ایہہ کتاب ”پنجابی زبان دا ارتقا“ دی دوبارہ پبلشنگ دی ایس مشن دی اک کڑی اے۔ ایس کھوج دی کتاب نوں لکھن واسطے گئی صاحب نے سینکڑاں کتاباں پڑھیاں سن تے ایس اوہناں نوں اپنے آل دوالے دن رات کتاباں وچ مگن اکھیاں نال ویکھیا سی۔ آکسفورڈ وچ اک پنجابی ادبی محفل وچ ساڈی اک دوست نزہت عباس نے ایس کتاب دا ذکر کردیاں ہوياں آکھیا، ”شگفتہ ایہو جیہی کھوج دے کم دی تے پوری دنیا وچ بہت ضرورت اے۔“ بس ایہو جملہ ایس کتاب نوں دوبارہ پرنٹ کراؤن دی تحریک بنیا۔

ایس اُنج وی چاہنے آں کہ پنجابی زبان تے ادب نوں پنجاب وچ نظامِ تعلیم دا حصہ بنایا جاوے تے اوہدے واسطے وی پنجابی زبان دے ارتقا دا جاننا بہت ضروری ہے۔ گئی صاحب نے ہمیشہ پنجابی زبان دی خدمت کیتی تے ایس کتاب نوں لکھدے ہوياں اوہ Labour of Love دا دے لفظ آکھدے ہوندے سی۔ اوہناں ایس Labour of Love وچ ابلاغ تے زبان، زبان دا تقابلی مطالعہ، کرت دی کہانی، لسانی شجرہ، آریا دراوڑ، رسم الخط، ویدی زبان توں شروع ہو کے گمشدہ لسانی ثقافتی گروہ دا ذکر کردے ہوياں پنجابی نوں دنیا دی قدیم ترین زبان بیان کیتا اے۔

ایہہ کتاب دس باباں تے مشتمل اے تے ہر باب دے وچ مزید Sub titles نیں۔ ابلاغ تے زبان توں شروع ہوندى ہوئی دنیا دی قدیم ترین زبان پنجابی تے ختم

دے پلے ای نہ پوے گا جبہدے پاروں آکھن والے دی گل فضول جاوے گی ہر دو جے پاسے
جے گل سمجھ آؤن والی ہووے گی یاں اوہدا کوئی مفہوم یاں مطلب نکلدا ہووے گاتے سنیہا
دین والے دا مطلب پورا ہو جاوے گاتے اوہ پیغام وصول کر لین والا اوہدے بارے اپنا
ردعمل وی ظاہر کرے گا۔ ایہہ ردعمل مثبت وی ہو سکدا اے تے منفی وی تے انج سنیہا دین
والے دی منشا تے مرضی بارے دو جے بندے دی رائے وی سامہنے آ جاوے گی۔ مطلب ایہہ
نکلیا کہ پیغام یاں سنیہا اودوں تیک مکمل نہیں ہوندا جدوں تیک اوہدے اُتے کوئی ردعمل
سامہنے نہیں آوندا۔ وصولن یاں وصولن والیاں دا ردعمل ابلاغ دے مکمل ہون لئی اک ضروری
امردا درجا رکھدا اے۔ ایس تھاں اُتے لپڑے کے ابلاغ دا خاکا کجھ انج بنے گا۔

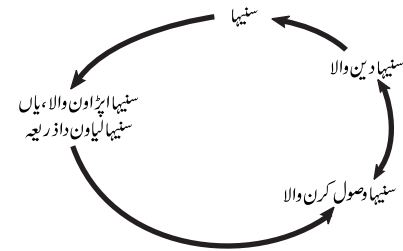
مکدی گل ایہہ وے کہ ابلاغ دو مونہی کارروائی اے، ہاں بعضیاں حالتاں وچ
ابلاغ دا عمل اک پاستی کارروائی اُتے مک جاندا اے۔ ایہہ صرف ایسے صورت وچ ممکن
اے جدوں خبر یاں اطلاع دینا مقصود ہووے۔ تسیں ریڈیو یاں ٹیلی ویژن اُتے خبراں
سُنیاں، باخبر ہو گئے اللہ اللہ خیر سلا، موڈ ہو یا تے ٹیلیفون کر کے، خط لکھ کے یاں اخباری
بیان دے کے اپنا ردعمل ظاہر کردتا، نہ دل کیتا تے نہ سہی۔

اچھا تسیں غور کیتا اے کہ خبراں سُن کے خط لکھنا یاں فون کرنا یاں اخباری بیان دینا
آپوں ابلاغ دی ای اک شکل اے۔ فون، خط یاں ہور کوئی طریقہ اختیار کرنا وی تے ابلاغ
دے ہی ذریعے اختیار کرن دے برابر اے نا! اج کل دا دور جدوں کہ تسیں جان دے او،
مواصلات دا دور اے، ایہوں بجا طور اُتے تسیں ابلاغ دا دور آکھ سکدے او۔ ریڈیو، ٹیلی
وژن، ٹیلیفون، تار، اخبار تے رسالے، ایہہ سارے ابلاغ دے ذریعے ای اکھواندے نیں۔

ابلاغ کیہ اے؟

ابلاغ عربی لفظ اے، بَلَّغَ یَبْلُغُ دا ماخذ، تبلیغ تے مَبْلُغِ وی ایسے ای لفظ دیاں ہور شکلاں
نیں۔ ابلاغ دا مطلب اے آکھنا، اطلاع دینا، خبر دینا، سنیہا اپڑاؤنا، آگاہ کرنا، جتاتا تے کتیں
کڈھنا وغیرہ۔ انگریزی وچ ابلاغ نوں کمیونیکیشن (Communication) کہندے نیں،
جبہدا مطلب اے آگاہی، اطلاع، پیغام اپڑانا، واقفیت، جتاوا، مواصلات تے ترسیل۔

ظاہر اے کہ سنیہا یاں پیغام دین لئی پیغام دین والا ہووے گاتے اک سنیہا لے کے
جان والا یاں لے کے آؤن والا، ایہوں اسیں پیغام بروی آکھ سکے آں۔ تیجا شخص یاں
ادارہ سنیہا وصول کرن والا ہووے گا۔ انج ابلاغ دے عمل نوں اسیں چار حصیاں وچ ونڈ
سکے آں: سنیہا گھلن والا، پیغام یاں سنیہا، ذریعہ یاں واسطہ تے وصول کنندہ۔ مطلب
ایہہ وے کہ سنیہا گھلن والا ایہدے لئی کوئی ذریعہ تے ورتے گا۔ ایس ذریعے نوں
انگریزی وچ میڈیم (MEDIUM) کہندے نیں۔ ابلاغ دے عمل دا خاکا کجھ انج بنے گا:

ہن جے کہ سنیہا بے معنی ہووے گا یاں اوہدی سمجھ ای نہ آوے گی تے اوہ وصولن والے

ابلاغ صرف انساناں تیک ای محدود نہیں سگوں چرندے، پرندے، درندے تے دو جے جنور وی ایہہ کم کر دے نیں۔ جدوں شہد دیاں لکھیاں نوں شہد کٹھا کرن لئی پھل وغیرہ لہجہ جانندے نیں تے اوہ اپنیاں کھیاں سہیلیاں نوں وی دسدیاں نیں، بھلا کس طرح بچ کے!..... اوہ بچ کے اپنیاں ساتھناں نوں دسدیاں نیں کہ پھل ایس پاتے نیں یاں اوس پاتے نیں، پھل پُتے نیں یاں تھوڑے، تے اوہ بچ کے ای ایہہ وی دسدیاں نیں کہ ایہناں وچ کتنا تے کس طرح دارس اے، تے مزے دی گل ایہہ اے کہ لکھیاں ایہہ وی دسدیاں نیں کہ ایہناں وچوں شہد کپھو جیہا لہجے گا..... ایسے طرح پرندیاں دیاں بولیاں تے چہکاراں وی ابلاغ داکم کر دیاں نیں۔ سنیہا دیندیاں نیں..... خوشبو نوں ای لے لوو، ایہدے نال وی ابلاغ داکم لیا جاندا اے۔ ٹریفک دیاں لال ہوئیاں پتیاں وی تے ابلاغ دی اک مثال نیں۔ مطلب کیہ اوازاں، رنگ، خوشبوواں تے حرکتاں (مثلاً رقص، ہتھیاں تے اکھاں دے اشارے وغیرہ) سبھ ابلاغ داکم دیندے نیں۔ حشی قبیلے دھوئیں کولوں ابلاغ داکم لیندے نیں۔ اوہناں تے متا پکایا ہویا اے کہ ایس شکل یاں روپ دا دھواں ہووے گا تے ایہدا مطلب ایہہ ہووے گا۔ جے دھواں سدھ پدھرا اسمان نوں جاندا ہووے تے ایہدا معنا ایہہ ہووے گا کہ نہیں دشمن قبیلے نے حملہ کر دتا اے۔ جے دھواں کمبل نال توڑ توڑ کے اُپر نوں کھلیا جا رہیا ہووے تے حملہ ناکام ہو گیا اے، ایس لئی ساڈی مدد لئی ہتھیار بٹھ کے آؤن دی کوئی لوڑ نہیں۔

طے ایہہ ہویا کہ ابلاغ دے کئی طریقے تے کئی ذریعے ہین۔ ایہناں ذریعیاں وچوں اک ذریعہ زبان وی اے جیہڑا سبھ توں نواں تے سبھ توں وسیع مفہوم داکم اے۔ اگوں زبان دی ورتوں دے کئی اپنے ہور طریقے وی نیں۔

زبان کیہ اے؟

زبان دے سلسلے وچ اک گل طے اے کہ ایہہ ابلاغ دا صرف تے صرف اک ذریعہ اے تے ایہہ کوئی قدیم یاں پرانا ذریعہ نہیں۔ زبان تے انسان دی اپنی اک ایجاد

اے کیوں جے ضرورت ایجاد دی ماں ہوندی اے۔ انسان نوں ابلاغ لئی کسے جدید ذریعے دی لوڑ سی، ایس لئی اوہنے حلق وچوں نکلن والیاں اوازاں نوں گوشت پوست دے اک ٹکڑے دے ذریعے (جیہنوں زبان دا ای ناں دتا گیا اے) اکھراں تے لفظاں دا روپ دتا۔ سارے عمل دی ایہہ کھپیل انسان نے ایس لئی کیتی تاں جے آپس وچ گپ شپ ہو سکے، پیار محبت دا اظہار ہو سکے تے یاں فیئر لڑائی جھگڑا کیتا جاسکے۔

ابلاغ تے زبان توں پہلوں وی سی۔ ہر زبان دے مقابلے وچ غیر لسانی ذریعے ابلاغ دے بہت پرانے تے فرسودہ ذریعے نیں۔ بدل گجدا اے تے اوہدا مطلب ہوندا اے کہ طوفان آئے گا یاں مینہ ورھے گا۔ کوئی بندا کالے رنگ دا چولا پائی پھردا اے تے لگدا اے جے اوہ سائیں لوک اے یاں کسے دا سوگ منا رہیا اے۔ ابلاغ داکم تے لفظاں دے بغیر وی ہوندا رہیا اے تے ہو رہیا اے۔ تسیں کسے دُورے نوں کہندے او کہ چلو جہانگیر بادشاہ دا مقبرہ دیکھن چلئے تے تہاڑا دوست ہاں یاں نہ وچ جواب دین دی بجائے اپنا سر کھبے سجے پاسے گھما کے انکار کر دیندا اے یاں ”چلو“ اُپر تھلے نوں مونہہ ہلا کے ہاں کر دیندا اے تے اوہنے لفظ تے نہیں ورتے سگوں جتے دے اعضا ورتے نیں، سنیہا تے انج وی اُپر گیا، جواب آ گیا..... تہاں دیکھیا نا کہ ابلاغ لئی زبان دا ورتارا کوئی ضروری نہیں۔ ایہہ دنیا زبان توں بغیر سنیہیاں نال بھری پئی اے۔ بہر حال زبان داکمال ایہہ وے کہ انسان نے زبان ہتھوں معلومات، عقل تے تجربے جمع کر لئے نیں تے زبان تے حافظے داکم وی دتا اے۔

ہُن رہیا سوال کہ زبان ہے کیہ؟..... زبان حلق یاں گلے دیاں معنے پڑچیاں اوازاں یاں انسانی ہتھ دیاں لگیاں ہوئیاں علامتاں دے ذریعے احساساں، تصوراں، خیالاں تے تجربیاں دی ترسیل تے تبلیغ دا ذریعہ اے۔

زبان دی ایس تعریف وچ ہتھ دی حرکت یاں چہرے دے تاثر نوں شامل نہیں کیتا گیا حالانکہ گل کر دیاں ہوئیاں لوک ہتھ ہلاؤندے نیں تے چہرے اُتے وی خوشی، غمی، حیرت یاں خوف دے تاثر لیاؤندے نیں۔ زبان دی ایس تعریف وچ البتہ شور شامل نہیں۔ ایہہ دکھری گل اے کہ بعضے لوک گل کر دیاں ہوئیاں شور وی کر دے نیں تے عام گل بات نوں بھنڈی بازار دی گفتگو بنا دیندے نیں۔ گلے دی با معنی اواز دا مطلب اے لہجہ، تلفظ، اُچارن، گفتگو

.....ایہدے توں مراد شور تے فہمہ ہرگز نہیں۔ شور تے تمہقے وچ پیغام تے ابلاغ تے ضرور ہیگا اے پر ایہدے وچ زبان اپنے پورے دے پورے معیناں نال نہیں آؤندی کیوں جے زبان وچ تے حرف تے لفظ ہوندے نیں، تے حرف تے لفظ وی خاص ترتیب نال ادا ہوندے نیں۔ جے حرفاں یاں اکھراں تے لفظاں وچ بے ترتیبی آجاوے تے معنی تے پیغام وچ گنجھلاں پے جان گیاں۔ مطلب کیہ کہ زبان ترتیب دیاں خوبیاں دے ذریعے ادا کیتے ہوئے بامعنی لفظاں دانان اے۔ زبان دیاں دوضورتاں نیں: اک اواز تے دو جے خیالات۔

(5) آسٹریک خاندان

اصولوں آسٹریلیا وچ بولیاں جان والیاں اوتھے دے قدیمی لوکاں دیاں زباناں، ہندوستان وچ سنہتالی، منڈاری، ہوسوارا، کورکو تے ہور کئی نیں۔ ایہہ زباناں ہولی ہولی منگدیاں جا رہیاں نیں۔ اک زبان سی تسمانی، اوہ مرچکی اے۔ جویں جویں ترقی ہووے گی، قدیمی لوکاں دیاں زباناں منگ جان دا خطرہ اے۔

(6) تبتی چینی خاندان

ایہہ اوہ زباناں نیں جیہڑیاں تبت توں لے کے برما تک تے چین والے لوک بولدے نیں۔ بلتستان وچ بولی جان والی زبان بلتی، ایسے خاندان دی زبان اے۔ ایس خاندان دا ذیلی کنبہ تبتی برمی اے۔

(7) امریکی حبشی (Amerindian) خاندان

ایہہ اوہ زباناں نیں جیہڑیاں دراصل بولیاں نیں کیوں جے ایہناں زباناں وچ ادب تخلیق نہیں ہويا۔ ایہہ امریکہ وچ وٹن والے انڈین لوکاں دیاں بولیاں نیں جیہڑیاں منگ رہیاں نیں۔ مثال خاطر: پینو تیا تے اوٹوازتک۔

(8) ملائی پولی نسی خاندان

ایہہ اوہ زباناں نیں جیہڑیاں ملایا تے پولی نیشیا دے علاقیاں وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ ایس کنبے نوں آسٹرونیسی کنبہ وی آکھیا جاندا اے۔ اک زبان دانان: ملے۔

(9) یورالی خاندان

ایس خاندان دیاں زباناں پرہتی یورپ تے روسی یورپ وچ، یورال دے علاقے وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ مثال خاطر: ہنگری۔

(10) الطائی خاندان

ایس خاندان دیاں زباناں وسط ایشیا وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ مثال خاطر: تاتاری تے یگولی۔

زباناں دے کنبے یاں خاندان

دنیا وچ روایتی طور اُتے زباناں دے اٹھ خاندان یاں کنبے دے جانندے نیں پر اصل وچ ایہہ باراں نیں۔ ایہناں باراں خانداناں دا ویروا انج اے:

(1) منڈاری خاندان

منڈا قبیلے دیاں زباناں۔ مثال خاطر: سنہتالی (انڈیا)

(2) دراوڑی خاندان

دراوڑ قبیلے دیاں زباناں، مثال خاطر: براہوی (پاکستان)

(3) ہند یورپی خاندان

آریا کھٹی واس تاریخ دے وکھو وکھ زمانیاں وچ ہندوستان وچ وی آئے تے یورپ وی گئے، ایس لئی زباناں دا ایہہ خاندان سبھ توں وڈا خاندان اے۔ ایس کنبے دیاں وڈیاں زباناں یونانی، اطالوی، فرانسیسی، انگریزی، فارسی تے سنسکرت نیں۔

(4) سامی حامی خاندان

ایہہ اوہ خاندان اے جیہدے بولن والے حضرت سام تے حام دی اولاد نیں۔ ایہدی اک زبان عربی اے۔

(11) بنو خاندان

زبانوں میں بولیاں دا ایہہ خاندان افریقہ وچ اے۔ کیمرن تے کینیا دے جنوب وچ بولیاں جان والیاں ایس خاندان دیاں سینکڑیاں بولیاں تے زبانوں جیوندیاں نیں پر کجھ مک رہیاں نیں تے کجھ مک وی چکیاں نیں۔ ایس خاندان وچ سبھ توں تگڑا تے جان دار گروپ سوڈانی زبان دا اے ایہدے بعد بش مین ہائن ٹاٹ گروپ اے تے سبھ توں مقبول زبان سواحلی اے۔

(12) دردی خاندان

ایس خاندان دیاں زبانوں پاکستان دے پربت علاقیاں کوہستان تے درستان وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ مثال خاطر: کشمیری شینا، کوہستانی۔

تے انج ایس طے کر لیا کہ دنیا وچ زبانوں دے باروں خاندان ہیں پر اے ایہہ پتا نہیں لگ سکیا کہ زبانوں تے بولیاں نے کیہڑیاں گلاں نوں مکھ رکھدیاں کسے کنبے یاں خاندان دارکن متھیا جاسکدا اے۔ لسانیات دے ماہر ایس سلسلے وچ آکھدے نیں کہ کسے کنبے دارکن بن لئی زبانوں تے بولیاں وچ کسے نہ کسے طرح دارشتہ ہونا ضروری اے تے ایہہ رشتہ تلفظ، لہجے، فرہنگ تے صرف و نحو وی عیبہ اُتے اُسر دا اے۔ جے زبانوں دے وچ تلفظ، لہجے، فرہنگ تے صرف و نحو دا آپسی بھاء ہووے تے اوہ اک کنبے یاں اک خاندان وچ شامل منیاں جاسکدیاں نیں۔

لسانیات دیاں شاخاں

ایہہ جملہ ہن عام سنن وچ آؤندا اے کہ اج لسانیات سائنسی علم اے۔ ظاہر اے اج دا دور جو سائنس دا دور ہویا تے لسانیات دا مطالعہ وی تے سائنس ای ہونا اے نا! سگوں انج آکھنا چاہیدا اے کہ اج دے سائنسی دور وچ زبان دے بن، وگرون تے سنورن دی جانکاری علم اللسان اکھوؤندی اے، تے زبان فیرکیہ ہوئی؟..... زبان انسان دیاں اختیار

کیتیاں صوتی علامتاں (اکھر، لفظ، جملے) دا اک سسٹم اے جس دے ذریعے کسے علاقے یاں نھے وچ وسن والے لوک اک دوجے نال گفتگو کر دے نیں تے اوہ صوتی علامتاں اوہناں کول سانبھیاں ہوندیاں نیں، جیہدے پاروں ابلاغ عمل وچ آؤندا اے۔ انج لفظ ترن ہونے: اختیار یاں مرضی، صوتی علامتاں یاں اکھر تے لفظ یاں جملے۔ تے سسٹم توں مراد اے اختیار کیتیاں علامتاں دا نظام۔ دیکھن والی گل ایہہ اے کہ صوت توں مراد اوہ آواز اے جیہڑی انسان دے نخرے، حلق تے مونہہ وچوں نکلدی اے۔ ایہدا مطلب مُرلی یاں ٹوٹی دی آواز نہیں ایسے طرح چیک تے چھ دی وی کوئی لسانی اہمیت نہیں ہوندی۔

نخرے، حلق تے مونہہ وچوں جیہڑی آواز (صوت) نکلدی اے، اوہدی سبھ توں چھوٹی اکائی کیہ اے؟ ایہہ اکائی اے مصوتا یاں تجھوتیا۔ ایہوں انگریزی وچ فونیم (Phoneme) آکھیا جائے گا، مزے دی گل ایہہ اے کہ مصوتا یاں تجھوتیا معنیاں تے مفہوم توں وانجھا ہوندا اے کیوں جے ایہہ خالی خالی اک آواز ای تے ہوندا اے۔

2- جدوں ایس آواز وچ معنی تے مفہوم آجان تے اوہ حرفیا ہو جاندی اے۔ ایہہ عمل اودوں ہوندا اے جدوں اوس مفہوم وچھے اکھر نوں تختی یاں کاغذ اُتے اُلکیا جاوے۔ ایہوں انگریزی وچ گرافیم..... (Grapheme) آکھیا جائے گا۔ ایہہ مکھت دا سبھ توں نچا حصہ ہوندا اے۔

تبی گل ایہہ اے کہ زبان وچ تے جملے ہوندے نیں تے جملے دے وی حصے ہوندے نیں۔ ایہناں حصیاں وچوں ہر حصے نوں تشکیلا (بنان والا) آکھیا جاوے گا یعنی جملے نوں بناؤن والا بامعنی حصہ۔ ایہوں ایس انگریزی وچ مورفیم (Morpheme) آکھاں گے زبان دا سبھ توں چھوٹا لیکن بامعنی حصہ تشکیلا (Morpheme) اے۔ بہتی مغز ماری دی لوڑ نہیں۔ ترن لفظ یاد رکھن جوگ نیں (1) مصوتا (Phoneme) (2) حرفیا، (3) تشکیلا

گلاں گلاں وچ لسانیات دی اک شاخ تے ساہمنے آگئی یعنی صوریات۔ ایہوں انگریزی وچ مارفالوجی (Morphology) آکھیا جاندا اے۔ تسیں ایہوں حرف دا علم وی آکھ سکدے او۔ حرف دے علم دا تعلق لفظ نال اے۔ لفظاں دی وڈ، ایہناں دا بناء، ایہناں دا ورتاء تے مقام، اشتقاق تے گرداناں، لفظاں دیاں شکلاں وچ تبدیلیاں.....

ایہہ سبھی کچھ صورتوں اور موضوعات کے لیے۔

دو جی شاخ کے لیے لسانیات۔ مضمون کے بناتے بناتے غور کر دیاں ہو یاں تے
ایہناں دوواں نوں زبان دی بیہ من کے زبانوں دے ماہر، زبان دے صوتی نظام تے
صرف و نحو دا مطالعہ کر دے نیں۔ بیانیہ لسانیات نوں تشریحی لسانیات وی آکھیا جاندا اے۔
بیانیہ لسانیات علم اللسان دی اک بنیادی شاخ اے۔

تجیبی شاخ اے تاریخی لسانیات..... ایہدے ذریعے زبان وچ ہون والیاں تبدیلیاں
دا نکھیرا کیتا جاندا اے، یعنی زبان وچ زمانہ وار واقع ہون والیاں تبدیلیاں دا مطالعہ کیتا
جاندا اے۔ مثلاً ماگدھا (سنسکرت۔ وچلا) بدلا بدلا ماجھا بن گیا۔

چوتھی شاخ اے تقابلی لسانیات، ایس شاخ دے ذریعے اک زبان وچ آؤن والی
تبدیلی نوں دو جی زبان وچ اوسے زمانے وچ آؤن والی تبدیلی دے حوالے نال پرکھیا
جاندا اے۔ ایہدے علاوہ اک لسانی کتبے دیاں زبانوں نوں دو جے نال پرکھیا جاندا اے،
اُتے اک لسانی کتبے دیاں زبانوں دا دو جے لسانی خاندان دیاں زبانوں دے آپسی رشتیاں
نوں زیر غور تے زیر بحث لیاندا جاندا اے۔ اک زبان دو جی زبان دے نیڑے ہے یاں
نہیں؟ نیڑے ہے تے کئی؟ دُور اے تے کئی؟ اک زبان نے دو جی زبان توں کتنے لفظ
اُدھار یاں قرض لئے نیں! اک لسانی خاندان دیاں زبانوں دی تعلق داری دو جے خاندان
دیاں زبانوں نال کس حد تک تے کس شدت نال اے؟ رشتے داری تے تعلق داری دی
گل ٹری اے تے فیراہیہ وی دیکھنا ہوندا اے کہ ایہناں دا آپسی رشتے یاں تعلق نانی، ماں
تے دھی دا تے نہیں یعنی ایہناں دا ماخذ تے منبع اک تے نہیں؟ تے جے ایس طرح ہے
اے تے کیوں اے؟

لسانیات دی پنجویں شاخ جغرافیائی لسانیات اے۔ ایس شاخ دے ذریعے کسے قوم
یاں لسانی گروہ دے لسانی جغرافیے دا مطالعہ اوس دی لسانی اٹلس یا نقشہ بنا کے۔ کیتا جاندا
اے۔ مثلاً بلوچستان دا لسانی جغرافیہ کجھ انج ہووے گا کہ بلوچستان دے مختلف حصیاں وچ
بلوچی، پشتو، براہوی، پنجابی، جگدانی (جینوں جگدالی وی کہندے نیں)، فارسی تے
ہزاروی زبانوں تے بولیاں موثر تے رُو بہ عمل نیں۔

چھویں شاخ نسلی لسانیات اکھواؤندی اے یعنی کسے نسل یاں گروہ دی زبان دا
مطالعہ مثلاً اوڈاں دی بولی نوں اوڈا کی آکھیا جاندا اے۔ اوڈا کی دا مطالعہ۔ ساہنی اک خاص
بولی بولدے نیں، اوہدا مطالعہ۔ بلتستان وچ کجھ بروک پا اکھواؤندے نیں، اوہناں دی
بولی دا مطالعہ۔

ستویں شاخ اے نفسیاتی لسانیات۔ نفسیاتی مریضاں دی زبان دا مطالعہ نفسیاتی
لسانیات اکھواؤندا اے۔ ایہہ مطالعہ کہ پاگل دلچسپ گلاں کیوں کر دے نیں، نفسیاتی
لسانیات دے زمرے وچ آوے گا۔ بعضے بچے مغرور ہوندے نیں۔ بعض لوک ہر وچ
سٹ لگ جان پاروں گونگے ہو جاندے نیں، اوہناں دا علاج معالجہ نفسیاتی لسانیات دے
ذیل وچ آوے گا۔

اٹھویں شاخ اشتقاقیات (Etymology) اے۔ کسے اک لفظ دی اصل تے ابتدا
اوہدے روپ بہروپ، معنیوں وچ زمانے وار تبدیلیاں تے لفظاں دی ٹٹ کجھ دا مطالعہ
اشتقاقیات دا ناں رکھدا اے۔

ناویں شاخ معنویات (Semantics) اے، جیہڑی کسے زبان دے لفظاں تے
جملیاں دے معنی تے مفہوم دے حوالے نال مطالعہ کر دی اے۔

دسویں تے آخری شاخ معاشرتی یاں وسیبی لسانیات اے۔ ایس شاخ دے راہیں
معاشرے تے زبان دے آپسی تعلق تے رشتے بارے بحث کیتی جاندی اے۔ پاکستان
دے قائم ہون توں پہلاں اردو تے ہندی دی بحث، قیام پاکستان توں مگروں اردو تے
بنگالی دا تنازع، ایہہ بحث کہ سرائیکی زبان اے یاں بولی یاں صرف ایک لہجہ (پو بولی).....
ایہہ تے اجیہے ہور موضوع معاشرتی یاں وسیبی لسانیات دے زمرے وچ آؤندے نیں۔
لسانیات دی ایس شاخ نے حدوں ودھ اہمیت حاصل کر لئی اے پر پاکستان وچ حالے
ایس پاسے بہت دھیان نہیں دتا گیا۔

آخر وچ ایہہ گل دسنا ضروری اے کہ بیانیہ لسانیات دے دو حصے نیں: اک تے علم
الاصوات (Phonology) اے جد کہ دو جا صرف و نحو (Grammar) تے علم الاصوات دا
تعلق مصوتیاں نال تے صرف و نحو دا تعلق کلمیاں تے جملیاں نال اے۔

لسانیات دا مطالعہ کیوں؟

لسانیات دا مطالعہ ایس لئی ضروری اے کہ ایہہ اک علم اے تے علم حاصل کرنا بہت ضروری اے سگوں حدیثِ قدسی اے کہ علم حاصل کرنا ہر مسلمان مرد تے عورت اُتے لازم اے۔ لسانیات دے علم نال تئیں ذہنی مریضیاں، زخمی لوکاں تے معذور بچیاں دیاں لسانی مُشکلاں دور کر سکدے او۔ لسانی تحریکاں کئی ویلے سیاسی طوفاناں دا موجب وی بن دیاں نیں۔ لسانیات دے مطالعے نال تئیں تحریکاں تے اوہناں دے اوہلے لگے ہوئے سیاسی طوفاناں توں جاؤ ہوندے او۔ پرانیاں وقتاں توں لہجے (پڑبولیاں) بولی بنے آئے نیں تے بولی زبان دا روپ دھار دی آئی اے۔ ایہدے الٹ انج وی ہويا کہ بڑیاں بڑیاں پُروکار زباناں پہلوں بولی بنیاں، فیر لہجے (پڑبولی) ہو گئیاں تے اخیر تک مُکا ای گئیاں۔ لسانیات دا ماہر ایہناں گلاں نوں ذہن وچ رکھ کے نصاب تیار کر سکدا اے تے زباناں دی پڑھائی لکھائی (تدریس) دی مناسب تے موزوں منصوبہ بندی کر سکدا اے۔ لسانیات تے قومی تعلیمی پالیسی دے کم لئی لسانیات دا مطالعہ بہت ای ضروری اے۔ دو جا پہلو ایہہ وے کہ گفتگو کرن والا اواز دے ذریعے دوسرے تک مفہوم، معنی تے مطلب دی ترسیل چاہندا اے تے نال ای ایہہ وی چاہندا اے کہ لفظاں تے جملیاں دے اوہو مفہوم، معنی تے مطلب سن، لئے جان جیہناں دا ابلاغ اوہ چاہندا اے۔ اواز، بے حد اہمیت رکھدی اے۔ جدوں لفظاں توں عاری اواز ہووے تے اوہ پگا راگ بن جاندی اے تے اوہنوں بہت گھٹ لوک سُنن لئی تیار ہوندے نیں تے جدوں اواز نہ ہووے تے کاغذ اُتے صرف لفظ ای ہون تے اوہ اواز توں وانجھے رہ کے صرف خشک علامتاں بن کے رہ جاندے نیں۔ خوشگوار اواز تے بامعنی لفظ (کلمے) کسے زبان نوں زباناں دے خاندان وچ عزت دا تھاں دواندے نیں۔ دو جے ملکاں وچ اواز موہنی بناؤن لئی کئی تربیتی مرکز قائم نیں۔ ایہناں مرکزوں وچ وائس کلچر (Voice Culture) دی تعلیم دتی جاندی اے۔ پاکستان وچ ایس پاسے کوئی گوہ نہیں کیتا گیا۔

اتجھے ویروے نال اواز دیاں موٹیاں موٹیاں قسماں درج کیتیاں جاندیاں نیں۔

(Loud Voice)	اُچی تے موہنی اواز	(1)
(Melodious)	مٹھی تے مٹھی اواز	(2)
(Resonant)	گوخدار اواز	(3)
(Faint)	کمزور اواز	(4)
(Hissing)	سرسکاری والی اواز	(5)
(Tuneful)	سُر پُلی اواز	(6)
(Tuneless)	بے سُری اواز	(7)
(Muffled)	ملفوف تے بیٹھی ہوئی اواز	(8)
(Discordant)	کرخت اواز	(9)
(Nasal)	گنگنی اواز	(10)

ایہناں اوازاں دیاں ذیلی قسماں وی ہیگیاں نیں پر ایہناں دے اندراج دی ایس تھاں اُتے لوڑ نہیں۔ بہر حال ایہہ ذہن وچ رہوے کہ افلاطون توں لے کے ہن تیک صوت یاں اواز دی اہمیت تسلیم کیتی گئی اے۔

زبان بارے نسل دا تصور ایس لئی وی غلط اے کہ ایس دُنیا وچ لکھاں کروڑاں لوک اک ای زبان بولدے نیں بھائیں اوہناں دیاں نسلاں مختلف نیں۔ انگریزی نوں ای لے لوو۔ ہر نسل دے لوک انگریزی بولدے نیں۔ دنیا وچ نسلاں ست اٹھ نیں پر زبانان تن ہزار دے نیڑے تیرے نیں۔ جے زبان تے نسل دارشتہ پائیدار ہوندا تے اٹھ دس زبانان نال کم چل جاندا پر عملاً انج نہیں۔ زید خان نسل دے حوالے نال پٹھان اے پر پشتو نہیں بول سکدا۔ اصولاً تے اوہنوں پشتو بولنی چاہیدی اے۔ سچی گل ایہہ اے کہ زبان دانسل نال کوئی تعلق نہیں۔ ہن تے سائنس نے ایہہ طے کر دتا اے کہ سارے اک ای ماں دی اولاد نیں۔ اسلام پہلوں ای ایہہ گل آکھ چکیا اے کہ سارے انسان آدم دی اولاد نیں۔ سائنس نے جیہڑی گل اک ماں دی اولاد والی کیتی اے، اوہدے حوالے نال ساری انسانیت دی ماں دانان وی ماریا (میری) فرض کر لیا گیا اے۔ زید خان نسلی اعتبار نال پٹھان نہیں سگوں قوم دے حساب نال پٹھان اے۔

زبان..... لوازمات

نسل تے زبان

ایہہ خیال عام اے کہ خاص نسلاں مخصوص زبانان بولدیاں نیں..... ایہہ خیال درست نہیں۔ ایہہ تقاضا نہیں کرنا چاہیدا کہ اوڈ صرف اوڈ کی ہی بولن، پنجابی صرف پنجابی وچ گل کرن، آئر لینڈ دے لوک آئرش وچ گفتگو کرن۔ ایہہ خیال وی غلط اے کہ عربی صرف عرب ای بولدے نیں تے آریا لوک صرف سنسکرت یاں ہندی بولدے نیں۔ ساڈے کئی عالم عربی بولدے نیں حالانکہ اوہ سامی نسل نال کوئی تعلق نہیں رکھدے۔ کشمیر دے پنڈت اردو تے فارسی لکھدے تے بولدے نیں۔ میں آپوں اردو تے انگریزی لکھ سکنا تے بول سکنا بھائیں میں نہ تے دلی دارہن والا آں تے نہ ای انگریز آں۔ ڈاکٹر کرسٹوفر ہیمل فر فر پنجابی بولدا اے..... اوہ لندن دارہن والا پگ پیڈا انگریز اے۔

ایہہ خیال وی سراسر غلط اے کہ ہر نسل دی اک زبان اے تے جدوں نسل وجود وچ آئی تے زبان وی وجود وچ آگئی نالے بنیادی طور اُتے ہر نسل دی اک خاص زبان اے۔ سوال کیتا جاندا اے کہ امریکی حبشیاں دی اپنی زبان کیہڑی اے؟ منگولاں نے جدوں پنجاب اُتے حملہ کیتا، اوس ویلے اوہ کیہڑی زبان بول دے سن؟ انج توں چھ ست ہزار سال پہلوں دجلہ تے فرات دی وادی وچ جیہڑی نسل آباد سی اوہ کیہڑی زبان بولدی سی؟ جے بحیرہ روم توں اک خاص نسل دے لوک ہندوستان وچ وارد ہوئے، اوس ویلے اوہ کیہڑی زبان وچ گفتگو کر دے سن؟

- پاکستان وچ پنج نسلاں دے لوک وسدے نیں۔ اوہ نسلاں ایہہ نیں!
- (1) نارڈک یا کاکیشیائی نسل (آریا لوک)
 - (2) آسٹریک نسل (اسٹریلیادی) (Austroloid)
 - (3) حبشی نسل (افریقہ دی) (Negroid)
 - (4) منگول نسل (چین تے منگولیا دی)
 - (5) بحیرہ رومی نسل

بہت گھٹ لوک جان دے نیں کہ بہت پرانے زمانے وچ ہندوستان تے افریقہ تے ہندوستان تے آسٹریلیا دے وچکار سمندر نہیں سی ہوندا تے اتھے اکو براعظم سی جیہوں گوڈوانا اکھیا جاندا سی۔ اوہناں ای پُرانے وقتاں وچ آسٹریلیا تے افریقہ دے لوک ہندوستان آوندے سن تے ہندوستان دے لوک افریقہ تے آسٹریلیا جان دے سن۔ ایہہ نسلاں دی مٹر گشت سی تے ایہہ نسلاں خانہ بدوش سن، پنڈاں یاں شہراں وچ نہیں سن رہندیاں۔ فیر اک وقت اجیہا وی آیا جدوں دریائے سندھ تے دریائے گنگا دے طاس دے علاقے سمندر دے تھلے پانی وچ ڈبے ہوئے سن تے اوہناں دے دکھن ول

ہندوستان تے افریقہ دے وچکار کوئی پانی دی روک نہیں سی۔ جزیرہ مالدیپ تے جزیرہ لکادیو اوسے دور دی یاد دواؤندے نیں۔ جزیرہ انڈیمان وچ وِسَن والے مقامی لوک اوسے پرانے زمانے دیاں باقیات نیں۔ اسپس آپ گنڈھلاں والے والاں والے نوجوان نوں ویکھ کے آکھنے آں کہ ”ایہہ نوجوان مکرانی اے“..... پر گل کرن لگے ایہہ نیں سوچدے کہ مکران وچ حبشی مکھ مہاندرا کتھوں آیا؟ جے نسل دے حوالے نال ویکھیا جاوے تے اچھے مکرانی نوجوان نوں بلوچی یاں براہوی دی بجائے کوئی ہور زبان بولنی چاہیدی اے۔

دُنیا وچ کل پنج نسلاں نیں جیہناں دا ذکر ہُنے کیتا گیا اے۔ پاکستان، بھارت تے بنگلہ دیش وچ ایہہ نسلاں لہدیاں نیں۔ پاکستان وچ وی ایہناں ای نسلاں دے لوک ملدے نیں۔ ایہناں نسلاں نوں اڈھنی یاں ذیلی نسلاں داناں آؤندا اے جس طرح آریا نسل، منڈاری نسل (منڈا قبیلے دے لوک) سامی نسل، الپائن نسل، چینی نسل تے ریڈ انڈین نسل وغیرہ۔ جے ایہناں ذیلی نسلاں دا علمی سطح اُتے یعنی حیاتیاتی حساب نال تجزیہ کیتا جاوے تے ایہہ ساریاں ذیلی نسلاں، اُتے ذکر کیتیاں پنج نسلاں وچ سما جان گیاں۔ تے جے ہور اگے حیاتیاتی تجزیہ کیتا جاوے تے فیر پتا اے کتیاں نسلاں باقی رہ جان گیاں؟..... صرف اک..... ”نسلِ انسانی!“

طے ایہہ ہویا کہ نسل تے زبان دا آپو وچ کوئی تعلق نہیں۔ فیر وی اسپس اپنی اسانی لئی آئندہ چل کے ایہناں دا ذکر ضرور کراں گے۔

مذہب تے زبان

مسلمانان دی مذہبی زبان عربی اے کیوں جے قرآن کریم دی زبان عربی، اے پر اک گل گوہ گوجری اے تے اوہ ایہہ کہ اسلام وچ نسلی تے لسانی گروہ دی کوئی اہمیت نہیں۔ بہر حال جیہڑے لوک مسلمان ہوئے، اوہناں نے آپوں محبت تے عقیدت دی بنا اُتے عربی دی سکھی۔ شمالی افریقہ وچ اسلام پھیلیا تے عربی نوں وی ترقی ملی۔ شام تے عراق دی سرزمین اُتے وی عربی مقبول ہوئی تے دو جیاں بولیاں مک مکا گئیاں۔ ایران وچ عربی،

فارسی دا تھاں نہ لے سکی پر فارسی نوں ضرور وسعت ملی تے ایہدی جھولی عربی لفظاں نال بھر گئی۔ پنجاب یونیورسٹی دے اک سابق وائس چانسلر تے اورینٹل کالج لاہور دے پرانے پرنسپل اے سی ولز نے اک تھاں ایہہ خیال افروز گل لکھی اے کہ اسلام صرف اک مذہب ای نہیں سگوں ایہدے توں ودھ کے بہت کجھ اے۔ ایہہ اک ضابطہ حیات اے تے علوم و فنون نوں جنم دیندا اے۔ اسلام جتھے کہتے وی گیا، اوہنے مذہبی سطح اُتے تے علمی سطح اُتے عربی دے ذریعے انسانیت دی خدمت کیتی، پر مقامی زباناں نوں نقصان نہ پہنچایا۔

ایہو ای گل عیسائیت دے بارے نہیں آکھی جاسکدی۔ عیسائیت دے مبلغاں نے دنیا وچ لاطینی، یونانی تے سریانی زباناں توں کم لیا۔ اک وقت آیا کہ لاطینی، عیسائیت دی زبان بن گئی تے اوہنوں علاقیاں وچ وی فروغ دتا گیا جتھے لاطینی دی بجائے مقامی لوک دو جیاں زباناں بولدے سن۔ فیر وی لاطینی عربی دے برعکس کہتے وی ایٹا تھڑا نہ جما سکی تے پیر پکے کرنوں واچھی رہی۔

مہاتما بدھ دیاں تعلیماں دے پرچار لئی پالی مخصوص ہوئی۔ اشوک نے وی نیاریاں اتے بودھی تعلیماں گھر چواؤن لئی پالی نوں ورتیا۔ برما، سیام، کمبوڈیا تبت، چین تے جاپان وچ پالی زبان کامیاب نہ ہوئی حالانکہ ایہناں علاقیاں تے ملکاں وچ بدھ مت نے واہوا فروغ حاصل کیتا۔ چین تے جاپان وچ تے بدھ مت نہ پھیلیا، ایس واسطے پالی دا ایتھے ناکام رہنا سمجھ وچ آؤندا اے۔ پر برما، سیام، کمبوڈیا تے تبت وچ ماضی بعید وچ وڈے پیمانے اُتے لوکاں نے بدھ مت اختیار کیتا سی۔

ہندومت نے سنسکرت نوں اپنایا تے ایہنوں مقامی زباناں توں وڈایا۔ خاص طور تے ایس حصے وچ جنہوں اج پاکستان آکھیا جاندا اے، پنجاب خاص طور اُتے سنسکرت دا مرکز بنیا۔ جنوبی ہند وچ ہندومت نے ڈاڈھی ترقی کیتی پر سنسکرت دا کوئی وس نہ چلیا، جدوں پنڈتاں تے پروہتاں نے ویکھیا کہ عام لوک سنسکرت ول دھیان نہیں دیندے تے سنسکرت دی گرامر کجھ اچھی تیار کیتی کہ سنسکرت صرف پنڈتاں تے پروہتاں دی زبان بن کے رہ گئی۔ سخت قاعدیاں تے ضابطیاں دی وجہ نال ایہہ زبان عام لوکاں نالوں کٹ کے بناوٹی زبان بن کے رہ گئی تے مردہ ہو گئی۔ ہندومت زباناں لئی ہن وی مرگ دا سنہیا اے۔

بھارت دی حکومت ہن وی گورکھی دی ترقی تے فروغ لئی گرائشاں دیدی اے۔ ہاں جے گرانٹ لین والے من جان کہ اوہ گورکھی وچ ہر سال سنسکرت دے ڈھائی تن سولفظ تے ترکیباں واڑدین گے، تے گرانٹ منظور ہو جاندی اے۔ ایہدے توں اندازا لایا جاسکدا اے کہ گورکھی وی کیہ درگت بن چکی اے..... گوروواں دی زبان ہندو پروہتاں تے کاہناں دی زبان بن چکی اے۔

اقتدار تے زبان

ایہہ طے اے کہ اردو پنجابی دی کٹھ وچوں جمی، چلو من لینے آں کہ دائی دا کم کھڑی بولی نے کیتا اے۔ چلو ایہہ وی من لینے آں کہ اک ہور نرس وی سی تے اوہاناں سی برج بھاشا۔ چونکہ اردو نوں سرکار دربار وچ رسائی ملی ایس لئی اوہ ترقی کر گئی۔ پنجابی نوں مقتدر لوکاں دی حمایت حاصل نہ ہوئی، ایس لئی حالی تیک بے حال اے۔ علاقہ محدود ہووے یاں وسیع، تنگ ہووے یاں کھلا صوبہ ہووے یاں ملک، اقتدار والے لوکاں دی زبان ہمیشہ ترقی کر دی اے۔ اک زمانہ سی جدوں ملتان شہر صوبہ ملتان دا صدر مقام سی تے ملتانی نے ترقی کیتی۔ جدوں صوبہ پنجاب بنیا تے لاہور ایہدا صدر مقام طے ہویا تے پنجابی تے ترقی کیتی جیہنوں ڈاکٹر کرسٹو فرشیکل نے لاہوری دا مان دتا اے۔ ہر اوہ زبان جیہڑی نصاب وچ شامل ہووے گی، جیہدا چرچا قومی تے صوبائی اسمبلیاں تے سینیٹ وچ ہووے گا، جیہنوں کچھریاں تے عدالتاں وچ ورتا تے بولیا جاوے گا، جیہنوں صدر، وزیر اعظم تے افسر گورنر ورتن گے، اوہ زبان یقیناً ترقی کرے گی۔

زبان دی وسعت، تاثر تے ترقی دا تعلق قومی ثقافت نال وی اے۔ جس زبان وچ قومی ثقافت دا اظہار ہووے گا، اوہ ترقی کرے گی، جس طرح اردو ساڈیاں علاقائی زبانوں، علاقائی ثقافتاں دیاں زبانوں نیں ایس لئی ایہناں دی ترقی بہتی تیز نہیں۔

ایہہ درست اے کہ ایہہ جمہوریت دا دور اے تے اوہی زبان ترقی کر سکدی اے جیہنوں عام لوک پسند کرن، پر عام لوکاں کول کسے زبان دا ادب یاں ادب عالیہ چھاپن

دے ذرائع نہیں ہوندے۔ ایہہ ذرائع تے جمہوری حکومت کول ہوندے نیں تے حکومت اوہناں لوکاں دی ہوندی اے جیہناں دی سیاسی جماعت برسر اقتدار ہووے۔ تے ایہہ تے تہانوں پتا ای ہووے گا کہ ہر سیاسی جماعت دی لسانی پالیسی وی ہوندی اے۔ ایس صورت وچ عوام کچھ نہیں کر سکدے سوائے ایہدے کہ اوہ اوس زبان نوں ورتوں وچ لیاؤندے رہن۔ کسے زبان دے علم تے ادب دی ترویج تے اشاعت اجکل مالی امداد دے بغیر ممکن نہیں یعنی زبان دی ترقی لئی سرکاری سرپرستی ضروری اے۔

اک زمانہ سی جدوں فرانس وچ لاطینی داسکھ چلدا سی۔ فرانسیسی زبان بنیادی طور اُتے پیرس تک محدود سی۔ فیر ہویا ایہہ کہ فرانس دے بادشاہ نے فرانسیسی زبان نوں سارے فرانس دی سرکاری زبان بنا دتا۔ فرنج نے سرکار، دربار، سکول، کالج، فوج تے یونیورسٹیاں وچ رسائی حاصل کیتی۔ فرانس وچ انقلاب آیا، بادشاہت مک گئی جمہوریہ دا اعلان ہویا۔ لوک جمہوریہ نال سن، ایس لئی لوکاں نے آزاد ہو کے زیادہ محبت نال فرانسیسی نوں وسعت تے ترقی دتی کیوں جے لوک انقلاب فرانس دے نال سن۔ ایس لئی فرنج اوہناں علاقیاں وچ وی مقبول ہوئی جتھے پہلوں کوئی ہور زبان رائج سی۔

ادب تے زبان

ادب دیاں ترن شاخاں نیں: لوک ادب، عام ادب تے ادب عالیہ۔ اتھے ادب توں مراد ادب عالیہ ای اے۔ لوک ادب، بول چال دی حد تک ادب ہوندا اے۔ اوہنوں کیسٹ یاں لانگ پلے ریکارڈ دے ذریعے سُندا جاسکدا اے۔ جے اوہنوں تحریر وچ لے آندا جائے۔ تے اوہ مر جاوے گا تے اجیہی صورت وچ اوہ حرف حوالے دی چیز بن کے رہ جائے گا۔ عام ادب مقبول ادب ہوندا اے۔ ایسا ادب عام پڑھن لکھن وچ آؤندا اے، پر ایہدا معیار عام جیہا ہوندا اے۔ اصل شے ادب عالیہ اے جیہنوں اعلا درجے دا ادب تصور کیتا جاند اے۔ ہر صحت مند زبان وچ ادب عالیہ موجود ہوندا اے۔ پہلی گل تے ایہہ اے کہ کسے زبان وچ ادب عالیہ دے کجھ نمونے لکھدے ہون۔

دوجی گل ایہہ کہ اجیہی ادب دی روایت ہووے جیہڑا اک نسل دے بعد دوجی نسل وچ جاری و ساری ہووے۔ بعض زبانوں سالوں بدھی بول چال دی سطح تک زندہ رہندیاں نہیں پر اوہناں وچ ادب دا کوئی وجود نہیں ہوندا۔ بعضیاں زبانوں وچ لوک ادب صدیاں توں جیوندا جاگدا ٹریا آؤندا اے جہاں آریاواں دے وید جیہڑے بعض لوکاں نے سینہ بہ سینہ سینکڑیاں ورھیاں توں سانجھے ہوئے نہیں۔ پنجابی دے لوگ گیت تے لوک داستانوں وی صدیاں توں لوکاں دی یادداشت وچ محفوظ نہیں۔

جے کسے زبان دا ادب کسے مخصوص طبقے تک یاں چند لوکاں تک محدود ہووے، اجیہی صورت وچ اک تے اوہ زبان جیہدے وچ ادب تخلیق ہویا، جامد تے ساکت رہندی اے یعنی اوہ زبان ترقی نہیں کردی۔ ایہدے مقابلے وچ بول چال دی زبان ترقی وی کردی اے تے ایہہ بدلدی وی اے۔ ظاہر اے کہ جدوں زبان ترقی کردی اے تے بدلدی وی اے، جامد ہووے گی تے ترقی نہ کرے گی۔ دوجی گل ایہہ واقعے وچ آؤندی اے کہ اقلیت دی ادبی زبانوں چونکہ عام لوک نہیں سمجھدے، ایس لئی اوہدا اثر عام لوکاں دی بول چال دی زبان اُتے بہت گھٹ پیندا اے۔ اجیہی زبان معیاری زبان دا درجہ اختیار کرن توں وی وچھی رہندی اے۔ جے عام بول چال دی زبان، جیہڑی اکثریت دی زبان اے، بعد وچ اپنا لٹریچر تخلیق کرے تے محدود تے تنگ دامن زبان دے رسیا ادیب تے عالم، جمہوری زبان توں نفرت کرن لگ پیندے نہیں یاں اوس زبان دے ادب دے خلاف بدزبانی شروع کر دیندے نہیں۔ سنسکرت دے پنڈتاں دی پراکرتاں توں نفرت ایسے اصول ول اشارا کردی اے۔

انج وی ہوندا اے کہ کسے زبان دے بولن والے کسے علاقے وچ بہتے ہوندے نہیں تے اوس زبان وچ ادب تے ادب عالیہ وی تخلیق ہوندا اے۔ اجیہی صورت وچ بول چال دی زبان وچ تبدیلیاں دے نال نال ادبی زبان وی غیر محسوس طریقے نال تبدیل ہو جاندی اے۔ ادبی زبان بول چال دی زبان دی ترقی وچ رکاوٹ وی پیدا کردی اے۔ دراصل ایہہ عمل تے ردعمل دا مظاہرہ ادبی زبان تے بول چال دی زبان وچ ہمیشہ قائم رہیا اے تے آئندہ وی رہے گا۔ ہاں بول چال دی زبان نوں اک فائدہ لازماً اڑدا اے تے اوہ ایہہ کہ ادبی زبان دے بہت سارے لفظ بول چال دی زبان وچ شامل ہو جاندے نہیں۔ بعض اوقات انج ہوندا اے کہ کوئی زبان یاں اوس زبان دا ادب اک تھاں جم کے یاں رُک کے رہ جاندا اے تے آخر اوہ زبان زوال ول بھک جاندی اے، زبان بولی بن

جانندی اے تے فیر لہجہ (پڑبولی) تے آخر کار ختم ہو جاندی اے۔ پر جے اوس زبان وچ شدید مذہبی یاں قومی احساس اُبھر آئے تے زبان نوں سر یوں جیوں پیندی اے یاں اوہدی ادبی روایت وچ جان پے جاندی اے۔ اک زبان ہندی سی کورس، اوہ ایس ویلے مُردہ زبان اے۔ دوجی زبان ویلش اے جیہڑی مذہبی احساس دی شدت پاروں زندہ ہوگی۔

کئی وار زبانوں دے خلاف قدرتی طور اُتے تحریک چلدی اے یاں کجھ لوک بناوٹی طور اُتے تحریک چلا دیندے نہیں تاں جے کسے خاص زبان نوں مُکایا جاسکے۔ جے اجیہی زبان وچ قومی جذبہ اگھڑواں ہووے تے فیر اوہنوں قدرتی یاں مصنوعی تحریک ختم نہ کر سکے گی، پر جے اجیہی زبان وچ معیاری ادب بناوٹی یاں جعلی طور اُتے تیار تے تخلیق کیتا گیا ہووے تے فیر اجیہی زبان دی حیثیت کمزور ہووے گی۔ کسے زبان وچ قومی یاں مذہبی جذبے دا خلوص اک خاص اہمیت رکھدا اے تے زبان وچ جذبے دا خلوص اوس ویلے پیدا ہوندا اے جس ویلے اوہ زبان عام لوکاں دی زندگی دے نیڑے ہووے۔ ایہہ گل ہے تے اچرچ پر ہے حقیقت کہ پاکستانی قوم دالسانی اتحاد اردو دی ترقی تے پیش رفت دا وڈا سبب اے۔

بولی

بولی نوں مقامی زبان، ضلع دی زبان، بھاکھا، دیسی بھاکھا تے بھاشا وی آکھیا جاندا اے۔ لسانیات دے ماہر ایہوں معیاری زبان دے مقابلے وچ اوہو درجا دیندے نہیں جیہڑا کسے خاص علاقے دے رسم و رواج یاں لباس یاں طور طریقے نوں دتا جاندا اے۔ ڈرامیاں یاں فلماں وچ اکثر انج ہوندا اے کہ بعض کردار چھوٹے ہوندے نہیں تے اوہ مخصوص بولی بولدے نہیں۔ ایس طرح معیاری زبان تے مقامی بولی دے اختلاف نال ڈرامے دا کردار دلچسپ تے دکھرا ہو جاندا اے۔ اردو سٹیج ڈرامیاں یاں ریڈیو تے ٹیلی وژن دے اردو کھلیاں وچ بعض اوقات کوئی کردار پنجابی یاں سندھی یاں پشتو دے الفاظ ادا کردا اے تے ایداں اوس دا کردار منفرد ہو جاندا اے۔ انج بولی دی اک خاص صفت اوہدا ”مقامی پن“ اے۔

دوجی صفت ایہہ وے کہ ایہدے وچ ادب نہیں ہوندا تے جے ہوندا اے تے صرف شعری ادب ہوندا اے۔ پنجابی زبان وچ شعری ادب تے بہت اے لیکن نثری ادب گھٹ اے ایس لئی ایہہ آکھیا جائے گا کہ پنجابی دی ترقی دا امکان اے جے باقی اے۔ تسلیں ایہوں انج وی آکھ سکدے او کہ پنجابی دی ترقی دے امکانات روشن نہیں۔

نتیجی صفت ایہہ اے کہ بولی دا شاعر مختلف علاقیاں دے اڈو اڈتے وکھرے وکھرے لفظ ورتدا اے یعنی لفظالی دی حد تک بولی دی شاعری وچ تنوع ہوندا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہويا کہ معیاری زبان وجود وچ نہیں آئی۔ جے کوئی پنجابی زبان دا شاعر ڈوگری، پٹوہاری تے سراہی وغیرہ دے لفظ شاعری وچ لیاؤندا اے تے ضرور ایہہ آکھیا جائے گا کہ پنجاب دی معیاری زبان اچے طے نہیں ہوئی تے جے پنجاب دی معیاری زبان طے ہو چکی اے تے فیئر ڈوگری، پٹوہاری تے سراہی دی وٹڈ کیوں؟ جیہڑے لفظ ایہناں بولیاں دے حساب وچ پادتے گئے نیں، اوہ دراصل پنجابی دے لفظ نیں۔

اگر کسے خطے وچ کوئی زبان قائم دائم ہووے تے لوک اوس زبان نوں اپنا چکے ہون تے اوہدے مقابلے وچ کجھ لوک بولی نوں خواہ مخواہ ترقی دین دی کوشش کر رہے ہون تے نتیجی بولی بناوٹی ہووے گی تے جے بناوٹی نہیں ہووے گی تے فیئر معیاری زبان توں بے حد متاثر ہووے گی تے جے معیاری زبان دے اثر توں دور بچن لئی کوشش کرے گی تے ناکام ہووے گی بشرطیکہ معیاری زبان عام لوکاں دی زندگی توں نیڑے ہووے تے اوہ اونوں اپنا چکے ہون۔

سنسکرت دی مثال ساڈے سامنے وے۔ سنسکرت دی بنیاد مدھیہ پردیش دی پراکرت اُتے استوار ہوئی۔ پراکرتاں قدرتی دیسی زبانان سن۔ سنسکرت بناوٹی زبان سی پراسکار، دربار تے پنڈتاں پروہتاں دی کوشش نال ترقی کر گئی تے اوہنے پراکرتاں نوں متاثر کیتا۔ سنسکرت، ہندومت، ہندو قوانین، ہندو سنسکرتی تے ہندو سمرتی دی زبان بن گئی چونکہ عام لوکاں دی زندگی توں دُور سی ایس لئی اک تھان ای جم کے رہ گئی۔ ایہدے وچ جان پاؤن لئی پائینی صرف تے خود دے ذریعے ایہنوں عوام دے نیڑے لیاؤن یعنی پراکرت بناؤن دی کوشش کیتی پر ”اُلٹی ہو گئی سبھ تدبیریں کجھ نہ دوانے کام کیا“، سنسکرت دے عالم سنسکرت نوں پراکرت بناؤندے بناؤندے قدرتی پراکرتاں نوں سنسکرت دیاں پراکرتاں سمجھن لگ پئے تے قدرتی پراکرتاں نوں وی لے ڈبے۔ سنسکرت دے عالماں دی نفرت یاں دوجے لفظاں وچ لسانی غم و غصہ اینا زیادہ سی کہ اوہ پراکرت نوں اُپ بھرنش آکھن لگ پئے یعنی اوہ زبان جیہڑی ذلیل ہووے تے ذلیل لوک اونوں بولدے ہون۔

1919ء وچ جارج گریسن تے ”ہندوستان دا لسانی جائزہ“ دے ناں نال اک کتاب شائع کیتی۔ ایہہ کتاب دراصل پٹواریاں، گرواواراں، تحصیل داراں تے ڈپٹی کمشنراں نے تیار

کیتی سی۔ ایہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ جتے پٹواری اونیاں بولیاں۔ گریسن خود صرف کشمیری جان داسی پر اوہنے پٹواریاں تے کلکٹراں دی مدد نال ہندوستان دیاں ست اٹھ سوزباناناں دا جائزہ لیا۔ پنجاب دی حد تک اوہنے کئی بولیاں آپوں ای ایجاد کر لئیاں تے انج پنجابی دے اک محاورے مطابق پنجابی زبان دی بیڑی وچ وٹے پادتے تاں جے ایہہ ڈب جائے۔ نتیجہ ایہہ نکلیا کہ آج گریسن دی توقع دے عین مطابق پنجاب دے ہر علاقے وچ کوئی نہ کوئی ”زبان“ جم رہی اے۔ اچھاں زباناناں دے ٹڈی دل دا صرف اگو علاج اے تے اوہ ایہہ کہ پنجابی دے نثری ادب نوں ترقی دتی جائے کیوں جے پنجابی دا شعری ادب تے پہلوں ای عالمی ادب وچ اُچے ادب دا تھان ملتی بیٹھا اے۔

لجہ یاں پڑ بولی

اک ہوئی زبان۔ زبان وچ ادب تخلیق ہوندا اے۔ اوس ادب دی روایت ہوندی اے جیہنوں ادب دی تاریخ وی آکھدے نیں۔ ایہدے بعد بولی اے۔ بولی وچ لوک ادب ہوندا اے تے جے تحریری ادب ہووے تے اوہ شاعری دی حد تک ہوندا اے، بولی وچ ادب عالیہ نہیں ہوندا تے جے ہووے تے بولی وچ زبان بنن دا امکان ہوندا اے۔ ایہدے بعد درجہ اے محاورے دا جیہنوں لجہ آکھیا جاندا اے۔ ایس نوں اُپ بولی تے پڑ بولی وی کہندے نیں۔ انگریزی وچ ایہنوں ورائٹی کہندے نیں۔ ایہدی پہچان ایہہ وے کہ لفظ تے زبان یاں بولی دے ہوندے نیں تے اوہناں دی ادائیگی بہتی آبادی دی ادائیگی توں وکھری ہوندی اے۔ مطلب ایہہ اے کہ اوہدا تلفظ وکھرا ہوندا اے۔ ایہہ انداز وکھرا یاں مخصوص کیوں ہوندا اے؟ ایس لئی کہ جغرافیائی تے طبعی عوامل دی وجہ نال بول چال دا انداز وکھرا ہو جاندا اے۔ لجہ بولی بن سکدا اے تے بولی زبان دا روپ دھار سکدی اے پر ایہدے لئی مدتتاں لگدیاں نیں۔

زباناناں دا تقابلی مطالعہ کیوں؟

زباناناں دا تقابلی مطالعہ لفظاں دے ذریعے کیتا جاندا اے۔ اک زبان دے چند لفظ چنگ لیئے تے اوہناں دا تقابلی مطالعہ اواز دے حوالے نال یعنی تلفظ دے حوالے نال

باپ:

ہیئر	آرمینیائی
فدر	ڈیش
پیو	پنجابی
فادر	انگریزی
واور	جرمن
پدرے	ہسپانوی
پیتیر	یونانی
پتھا	سنسکرت
باپ	اُردو
ایٹائش	روسی
واور	ڈچ
پیرے	فرانسیسی
پاتر	لاطینی
پدر	فارسی

پانی:

پ	ہلوچی
اپہ	پستو
پ	اوتتا
اپو	سنسکرت
(پاتال دے)	اکادی
پانی (پاتال دا)	سیمی
پانی	اُردو
پانی	پنجابی

کسے دوسری زبان نال کیتا۔ ایس مقصد لئی لسانیات دے ماہر عموماً عدد لیندے نہیں یاں جسم دے مختلف حصیاں دے نال چگدے نہیں یاں رشتیاں دے ناواں دا انتخاب کر دے نہیں تے فیر ویکھدے نہیں کہ ایہناں لفظاں دے وچکار کوئی سانجھ ہیگی اے یاں نہیں۔ جے سانجھ ہووے تے خیال کیتا جاندا اے کہ دوویں لفظ قریبی رشتے دار نہیں تے ایس حوالے نال دوواں زباناں وچ بھینناں دا رشتہ اے یاں ماں دھی دا رشتہ اے۔ جی بہتی سانجھ ہووے گی، تعلق داری اوئی ہی نیڑے وی ہووے گی۔ لفظاں دے تقابلی مطالعے وچ صوتی تبدیلیاں اُتے اکھ رکھی جاندی اے۔ لفظ ”پانی“ تے ”باپ“ نوں لوو:

دوواں مثالاں وچ لفظاں دی کثرت اک دو جے نال مشابہت رکھدی اے۔ دو جی مثال وچ آرمینیائی تے روسی نوں چھڈ کے باقی سارے لفظ اک دو جے نال صوتی اعتبار نال مشابہت رکھدے نہیں۔

ایہہ طریق کار درست اے پر نقص توں پاک نہیں، بعض ویلے اندازہ غلط ہو جاندا اے کیوں جے لفظ غلط چن کے اوہناں دا تقابلی مطالعہ کیتا جاندا اے۔ بعض اوقات انج ہوندا اے کہ جہڑے لفظ چنے جاندے نہیں، اوہناں دا پچھو کر مختلف ہوندا اے۔ کئی وار انج ہوندا اے کہ صوتی تبدیلیاں اینیاں بھتیاں تے شدید ہوندیاں نہیں کہ لفظاں دیاں شکلاں وگڑ جاندیاں نہیں۔ آرمینیائی لفظ ہیئر تے باپ وچ کوئی صوتی سانجھ نہیں کہ لفظاں دیاں شکلاں وگڑ جاندیاں نہیں۔ آرمینیائی لفظ ہیئر تے باپ وچ کوئی صوتی سانجھ نہیں حالانکہ ہیئر دا مطلب وی باپ ای ہوندا اے۔ کئی وار انج ہوندا اے کہ اک لفظ نوں دو جی زبان توں ادھار لے لیا جاندا اے تے ادھار لین والی زبان بھل جاندی اے کہ ادھار لیا کتھوں سی، کیوں جے لفظاں دا ادھار کردی واپس نہیں کیتا جاندا۔ مثال دے طور اُتے لفظ اے تماکو۔ ایس ایہنوں پنجابی وچ تماکو ای کہنے آں۔ انگریزی وچ ایہنوں ٹوبیکو آکھدے نہیں۔ دو دوسریاں زباناں وچ ایہنوں تباک تے ٹیمبا کو لکھیا جاندا اے۔ ایس لفظ دی اصل ایہہ اے کہ ایہہ ویسٹ انڈیز توں ادھار لیا گیا اے۔

درست تقابلی مطالعے لئی ضروری اے کہ کسے زبان دی بناوٹ تے ساخت دا مطالعہ کیتا جاوے۔ ساختیاتی تقید دا ناں تے تسین سنیا ہووے گا۔ تقید دا ساختیاتی دبستان تے

نواں اے پر ساختیاتی مطالعہ کوئی نویں شے نہیں۔ ایس مطالعے وچ زبان دا صوتی نظام، صرف تے نحو تے نویں لفظاں دی بنا (تشکیل) دے تفصیلی ویروے یاں مطالعے راہیں ہی زبان دا درست تقابلی مطالعہ کیتا جاسکدا اے۔

زبانوں دا تقابلی مطالعہ ایس لئی ضروری اے کہ زبانوں دی قوت تے کمزوری دا پتا لگ سکے تے تاریخ دے مختلف ادوار وچ زبانوں نے جو وی کردار ادا کیتا اے، اوہدا علم ہو سکے۔

لفظاں دا روپ بہروپ

سماجی یاں ویسی لسانیات دی روناں انسانی گروہ اک دو جے نال سانجھ پاؤندے نیں۔ ایہناں وچ ابلاغ دا عمل جاری رہندا اے۔ ہندوستان وچ مسلمان حملہ آور آئے۔ اوہ تاتاری، ترکی یاں فارسی بولدے سن تے مقامی آبادی دی زبان پنجابی، ہندی یاں سنسکرت سی۔ دوواں دے میل جول نال اک نویں زبان وجود وچ آئی جیہوں اردو آکھدے نیں۔ ایسے طرح ہر زبان، دوجی زبان کولوں لفظ لیدی اے۔ ایہہ اوہ عمل اے جیہو ہر زبان وچ جاری رہیا اے۔ انگریزی وچ لاطینی، یونانی تے فرانسیسی دے بے شمار لفظ شامل نیں۔ سنسکرت وچ وی کئی دوجیاں زبانوں دے لفظ موجود نیں۔ سبھ توں بہتہ پنجابی دے۔ لسانیات دے اک وڈے ماہر عین الحق فرید کوٹی نے اک تھان لکھیا اے کہ جے سنسکرت دے لفظاں دے سرمائے دا تجزیہ کیتا جائے تے اشتقاق دے لحاظ ناں ایہہ چار مختلف عناصر نال بنی ہوئی لکھے گی۔ اوہناں نے مثالاں وی دتیاں نیں۔ مثالاں ویکھو:

اُردو	سنسکرت	فارسی	یونانی	لاطینی	روسی
دو	دوؤ	دو	دوا	دوؤ	دود
تین	تری	سہ	تریس	تریس	تری
ماں	ماتر	مادر	میتر	ماتیر	ماتے
اُٹھانا	بھار	بار	پھیرا	فیرے

الفاظ روپ بدلے رہندے نیں۔ ایہناں دی ایس تبدیلی دا پتا لسانیات دے ماہر

لاؤندے نیں تے فیہر ایہناں لفظاں دے مختلف روپاں دے نال ایہناں دے معنیوں دا وی مطالعہ کر دے نیں۔ لفظ، روپ ایس لئی بدلے نیں کہ مجبور نیں۔ طبعی تے جغرافیائی حالات دی وجہ نال ساڈی گفتگو دا اسلوب بدل جاندا اے۔ جدوں گفتگو دا اسلوب بدلدا اے، لفظاں دی ادائیگی اُتے وی اثر پیندا اے۔ جدوں صورت یاں آواز بلدی اے، اوہوں اوہناں دی تحریری شکل وی بدل جاندا اے کیوں جے لفظ تے صرف آواز دیاں علامتاں نیں۔

بول چال دی زبان

بول چال دی زبان ظاہر اے اوہو ای اے جیہڑی عام لوک عام طور اُتے اپنی بول چال وچ ورتدے نیں۔ اجیہی زبان وچ مشکل تے بھارے بھارے لفظ نہیں آؤندے تے نہ ای اوکھیاں اوکھیاں ترکیباں ورتیاں جاندیاں نیں۔ دو جے پاسے ادبی زبان وچ مشکل تے بھارے بھارے لفظ استعمال ہوندے نیں۔ اردو وچ تے عربی، فارسی تے انگریزی دے لفظ تے دقیق قسم دیاں ترکیباں وی آؤندیاں نیں تے لکھن والے اجیہی ورتوں فخر سمجھ کے کردے نیں۔ ادیب تے شاعر مقفی تے مسجح نثر نوں سہرا کھاں اُتے رکھدے رہے نیں پر ہن اوہ دور نہیں رہیا۔ ہُن تے سادہ تے سلیس زبان دا دور اے۔ حتی گل تے ایہہ دے کہ سدا بہار ادب اوہو ای اکھواندا اے جیہدی زبان سادہ تے سوکھی ہووے، بول چال دی زبان اکھوان دا حق رکھدی ہووے۔

لسانیات وچ وی بول چال دی زبان نوں ہی زیادہ پسند کیتا جاندا اے تے جے کسے زبان وچ دوجی زبان دے ادھار منگے ہوئے لفظ بہت زیادہ ہون تے ہون وی اوکھے اوکھے تے فیہر اوہناں دا اشتقاقی مطالعہ کیتا جاندا اے۔ ایہدے توں ایہہ نتیجہ آسانی نال کڈھیا جاسکدا اے کہ تحریری تے ادبی زبان وی بول چال دی زبان دے نیڑے ہونی چاہیدی اے۔

طور اُتے وجود وچ آئی۔ ایہوں، گھڑن، بناؤن، سنوارن لئی لسانیات دے ماہراں، پنڈتاں، پروہتاں تے حکمراناں نے کوشش کیتی سی۔

پراکرتی دے مقابلے وچ اک لفظ اے سنسکرتی۔ ایہدا مطلب اے کلچر، ثقافت تہذیب تے تمدن۔ ایہہ لفظ ایہناں ای معنیاں وچ اچ وی بھارت وچ رائج اے۔ ثقافت کیہ اے؟..... علوم و فنون تے رسم و رواج دا ملغویہ یاں آمیزہ۔ کسے قوم دے افکار، تصورات رسماں تے علوم و فنون اک دوجے وچ کنگھی ہو کے ثقافت دی شکل وچ سامنے آؤندے نیں۔ کسے قوم دی مادی تے روحانی زندگی دیاں کڑیاں اک دوجے وچ پیوست ہون تے فیر کتے جا کے قومی ثقافت دا کوئی مکھ مہاندرا بن دا اے۔

لفظ سنسکرت وی سنسکرتی توں ہی مشتق اے۔ ایہدا مطلب اے سنگھی یاں، گھریاں دا مجموعہ۔ سنسکرت اصل وچ اک لہی دا ناں اے۔ جس طرح سنگھی وچ گھریاں اک دوجے نال جڑیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں یعنی اک گھری وچ دوجی گھری پروئی ہوئی ہوندی اے تے دوجی وچ تیجی، او سے طرح جدوں سنسکرت نوں لکھیا جاندا اے، حرف تے لفظ سنگھی دیاں گھریاں وانگر اک دوجے وچ پروئے ہوئے ہوندے نیں۔ مثلاً انگریزی دا ایہہ جملہ ویکھو۔ (She is my daughter and reads in a high school)

جدوں ایہوں سنسکرت دے انداز وچ لکھیا جائے گا تے ایہدے وچ نہ کوما آئے گا تے نہ فل سٹاپ۔ ایہوں لکھاں گے:

Sheismydaughterandreadsinahighschool

فیر ہو یا انج کہ ایس رسم الخط تے ایس زبان اُتے تنگ دل، تنگ نظرتے تنگ دامن پنڈتاں، پروہتاں تے لسانیات دے ماہراں نے قبضہ کر لیا تے ہندومت دے تعصب نے اوہناں دا ساتھ دتا۔ سنسکرت عوام توں کٹ کے اک مشکل زبان بن گئی تے بناوٹی پن ایہوں لے ڈیا۔ عالماں نے اپنی غلطی محسوس کیتی تے ایہوں پراکرت بناؤن دی کوشش وی کیتی پر کامیاب نہ ہوئے۔ سنسکرت دے نال نال پراکرتاں رائج رہیاں تے عوام اوہناں نوں استعمال وچ لیاؤندے رہے۔ اوہ پراکرتاں ہن علاقائی زباناں نیں۔

اعتبار لئی پنجابی وچ اک لفظ اے ”مان“۔ مینوں اوہدے اُپر مان سی، اوہنے میرا مان

سنسکرت، پراکرت، اُپ بھرنش

پروفیسر شریف کجاہی اپنی کتاب ”جھاتیاں“ وچ پنجابی شاعری اُتے خیالاں دا اظہار کردے ہوئے لکھدے نیں: ”آریاواں نے اتھے (پنجاب) دیاں بولیاں نوں پراکرت داناں دتا۔ میری سمجھ دے مطابق پراکرت ”پرائی کرت“ اے۔ پراکرت اوہی لفظ اے جیہدا پتا سانوں پرانی فارسی دی اک کتاب ”دین کرت“ دے ناں وچ لہدا اے تے پنجابی لفظ ”کرتا“ وچ وی جیہدا مطلب تصنیف تے رچنا اے۔ ایسے طرح سنسکرت وی ”سنس“ تے ”کرت“ اے، ”سنس“ تے ”سون“ اوہی کجھ اے جیہدی یادگار ”سون“ تے ”سو“ اپنے (Self) دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ اک توں مراد اوہ ساریاں بولیاں نیں جیہڑیاں دوجے یاں پرائے بولدے سن تے دوجی بولی توں مراد اپنی بولی۔“

پروفیسر شریف کجاہی نے اُپر ذکر کیے جملیاں وچ لغوی یاں منطقی اعتبار نال جیہڑے وچار پیش کیتے نیں، اوہ درست نہیں جا پدے۔ میرے سامنے ڈاکٹر ایس ڈبلیو فیلن دی انگریزی لغت اے جیہدے وچ ”پراکرت“ نوں سنسکرت زبان دا اک لفظ منیا گیا اے تے ایہدے معنی انج دتے گئے نیں: ”پہلے، پہلی، پہلا، اصل ہندواں دی کھردری دیسی بولی جیہڑی سنسکرت دی ہم عصر سی تے بول چال دی زبان سی“..... ایہدے توں ایہہ مطلب وی نکلا اے کہ پراکرت سنسکرت توں پہلوں موجود سی تے سنسکرت دے وجود وچ آؤن توں پہلوں بولی جاندی سی۔ پراکرت توں اک ہور لفظ پراکرتی مشتق اے جیہدا مطلب اے فطرت، قدرت تے قدرتی حالت۔ ایس طرح ایہہ گل مک (ثابت ہو) گئی کہ پراکرت سنسکرت توں پہلاں بول چال دی زبان سی تے ایہہ زبان یاں بولی قدرتی

کہتا۔ ایتھے اپ دا لاحقہ ”ڈگن“ یاں ”ڈگین“ دے معنیاں وچ آیا اے۔ ہن ”بھرنش“ دا لفظ لوو۔ بھرنش، بولی نوں آکھیا جاندا اے تے جدوں بولی ڈگ پوے یاں اوہدے وچ نقص پیدا ہو جاوے یاں ایہہ مفروضہ قائم کر لیا جائے کہ بولی بُرے تے خراب لوکاں لئی ابلاغ دا کم دیندی اے تے اوہنوں اپ بھرنش (مان۔ اپ مان دی طرح) آکھیا جاندا اے یعنی وگڑی ہوئی، گری ہوئی زبان۔ ایہہ ناں پنڈتاں تے پروہتاں نے مقامی زبانوں دتا۔

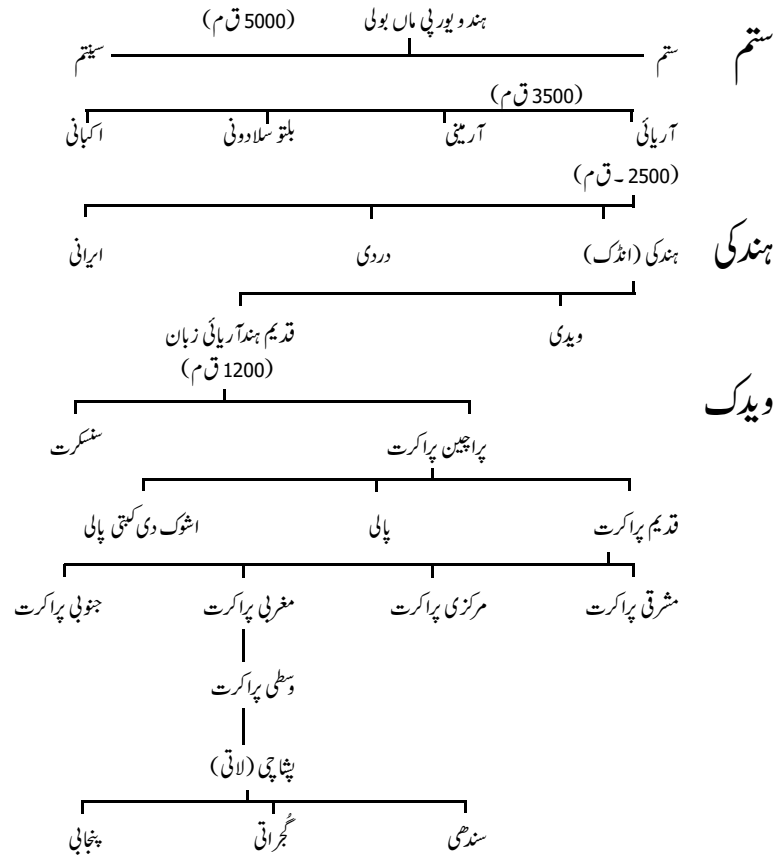
سنسکرت دے لغوی معنے تے سنگھی دے ہوئے کہ ایہدے لفظ سنگھی دیاں گھریاں دی طرح پتی دے حوالے نال اک دو جے وچ پروئے ہوندے سن پر ایہدے مُردی معنے سُختیہ، شائستہ، سنوری ہوئی تے مٹھی ہوئی زبان دے لئے جاندا نہیں۔ سنسکرت دے صرف مُردی معنیاں اُتے ای نہیں رُکيا گیا سگوں عوام دشمن پنڈتاں تے پروہتاں نے آکھیا کہ ایہہ زبان تے دیوی دیوتا بولدے نہیں، اوہ آپو وچ ایہدے وچ گفتگو کر دے نہیں تے ایہہ اوہناں دے ابلاغ دی زبان اے۔ چنانچہ ایہنوں دیو بانی دا خطاب دتا گیا۔ ایس نوں دیو بانی دا خطاب یاں لقب ایس لئی وی ملیا کہ ایہدے وچ چار وید، کئی اُپنشد، کئی شاستر، کئی سمرتیاں، مہا بھارت تے رامائن دیاں رزمیہ تے مذہبی داستاناں، کالی داس بھھاس وغیرہ دے ڈرامے، تے دو جا مذہبی لٹریچر تخلیق ہویا۔ ایہدے اُلٹ پر اکرتاں نوں سپاں دی بولی (ناگ بانی) تے شیطاناں دی زبان (اُسُر بھاشا) دا ناں دتا گیا۔

لسانیات دے بعض ماہراں دا خیال سی کہ سنسکرت بنیاد اے تے دوسریاں علاقائی بولیاں یاں زبانوں، جیہڑیاں عوام وچ مقبول نہیں تے جیہڑیاں ابلاغ دا کم دیندیاں نہیں، سنسکرت توں نکلیاں یاں پھٹیاں نہیں۔ ایہہ خیال غلط سی تے ایس خیال دے کھلا دی وجہ اکوای سی تے اوہ ایہہ کہ سنسکرت دی اہمیت تے شان بیان کیتی جاوے، ہُن تے ایہہ نظریہ قطعاً غلط ہو چکیا اے کہ کوئی زبان کسے زبان وچوں نکلدی اے یاں اوہدے اندر وڈ جاندی اے۔ کوئی زبان کسے دوجی زبان توں متاثر تے کرسکدی اے پر نہ کسے زبان توں جمدی اے تے نہ ای اوہنوں مار سکدی اے۔ پڑ بولی یاں محاوراں یاں لہجا آپوں ای بولی دا روپ دھار لیندا اے تے جدوں بولی وچ ادب عالیہ تخلیق ہوندا اے، اوہ زبان بن جاندی اے۔ ایہدے دوجے پاسے جے علام یاں سرکار یاں دوویں کسے زبان ولوں کنڈ موڈ لین

یاں لا پرواہ ہو جان تے اوہ زبان توں ڈگ کے بولی بن جاندی اے تے بولی توں پڑ بولی یاں لہجے دی تھاں اُتے آجاندی اے تے فیراک ویلا آؤندا اے جدوں پڑ بولی، محاورہ یاں لہجادی مک جاندا اے۔

لسانی شجرہ

دعوا کہتا جاندا اے کہ سنسکرت پنجابی دی ماں اے تے پنجابی سنسکرت دی لکھ وچوں جی اے۔ مراد ایہہ اے کہ پنجابی دا وجود سنسکرت دا مرہون اے، جے سنسکرت نہ ہوندی تے پنجابی زبان نہ ہوندی۔ ایس سلسلے وچ جیہڑا لسانی شجرہ اڈھا کے دے.....

ڈاکٹر محمد شہید اللہ نے تیار کیا ہے، اوہ جزوی طور اُتے (پنجابی دی حد تک) استھے
دتا جاندا ہے:

لسانی نظریے دی وضاحت

ایس نوں ذہن وچ رکھ کے اک ممتاز ماہر لسانیات دے اوہناں لفظاں اُتے غور کرو
جیہڑے اوہناں نے اپنے اک اُن چھپے مقالے وچ پنجابی دے روایتی تے مروجہ سنسکرتی
نظریے دی وضاحت کر دیاں ہونیاں استعمال کیتے نیں:

”ویدک زبان نال سنسکرت وجود وچ آئی۔ سنسکرت توں پانینی تے ”اشٹادھیائے“
دے ذریعے گرامر دے اصولاں دا پابند بنا دتا۔ پڑھے لکھے لوکاں دی زبان، سنسکرت، وچ
وقت دے نال نال کجھ زیادہ تبدیلی نہ آئی ہر عام بول چال دی زبان بدلدیاں بدلدیاں،
پراکرت دی شکل اختیار کر گئی۔ پراکرت نے ہولی ہولی اپ بھرنش دا روپ دھاریا۔ اج
کل دیاں ہند آریائی زبانان نے ایس اپ بھرنش دی کجھ اچوں جنم لیا۔ پنجابی، سندھی،
بنگالی وغیرہ ایس تسلسل دیاں آخری کڑیاں نیں۔“

ایہہ دسنا ضروری ہے کہ پانینی ٹیکسلا دارہن والا سی۔ اوس دا زمانہ چار سو سال قبل
از مسیح ہے۔ اوہدی کتاب ”اشٹادھیائے“ صرف ونحو (گرامر) دی کتاب ہے جیہدے
راہیں اوہنے سنسکرت لئی صرفی تے نحوی ضابطے وضع کیتے۔ ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں کہ
پانینی دنیا دا پہلا ماہر لسانیات یاں گرامری اکھواسکدا ہے۔ ایس سلسلے وچ پروفیسر محمد آصف
خاں لکھدے نیں ”اول تے ایہہ کہ پانینی پہلا گرامر نویس نہیں سی، اوہدے توں پہلاں
شاکل، گلرگ، کیشپ، گالو وغیرہ گرامر نویس ہو گزرے نیں۔ خود پانینی نے اپنی گرامر ”اشٹا
دھیائے“ وچ اوہناں دے ناں درج کیتے نیں تے کتے کتے اوہناں نال اختلاف دی کیتا
ہے۔ پانینی نے گرامر دے اصول وضع کرن وچ جیہڑیاں غلطیاں کیتیاں سن، کاتیاُن نے
اپنی کتاب ”دارتک“ وچ اوہناں دی اصلاح کیتی ہے۔ ایسے طرحاں جیا دتیا نے ”کاشیکا
ورتی“ وچ پانینی دیاں غلطیاں دی نشان دہی کیتی ہے۔ پتھلی دی ”مہا بھاشیا“ وی ایس

سلسلے دی اک کڑی ہے۔“

پنجابی دے سنسکرتی نظریے دی تشہیر نہ صرف ہندوواں نے کیتی ہے سگوں انگریز
روسی تے جرمن وی ایس کم وچ شریک رہے نیں۔ پاکستان دے وجود وچ آؤن توں
پہلوں، دُنیا وچ لسانیات دی جیہڑی وی کتاب سنسکرت یاں پنجابی بارے شائع ہوئی،
اوہدے وچ ایہہ لکھیا لکھدا ہے جے پنجابی سنسکرت دی دھی ہے تے پنجابی سنسکرت دی
کجھ وچوں جی ہے۔ ایہہ دعویٰ ہمیشہ بغیر سوچیاں سمجھیاں کیتا گیا تے جے کدی دلیل وی
دتی گئی، تے اوہ ہمیشہ غیر لسانی تے غیر منطقی سی۔ ایس سلسلے وچ آثارِ قدیمہ، قدیم تاریخ
بشریات، لسانیات، جغرافیے تے عقل نوں وی کنڈا اوہلے سٹ دتا گیا۔

آریا دے لغوی معنی کا شکار دے وی نہیں تے خانہ بدوش دے وی۔ پر شروع شروع وچ آریا واہی جوتی نہیں سن کر دے۔ اوہناں دی گزر بسر شکار اُتے سی، ہاں خانہ بدوش ضرور سن۔ رہی ایہہ گل کہ اوہ نیک تے شریف سن تے اوہناں دے مقابلے وچ بدطینت تے بدمعاش لوک کون سن؟ پاکستان وچ آؤن اُتے تے دراوڑاں نال اوہناں دا گھول پیا، پر ایہہ وی بہت بعد دی گل اے۔ آریا تے پاکستانی علاقے وچ آؤن توں پہلوں ای آریا اُکھواؤندے سن۔ اوہ جدوں ترکی تے ایران وچ سن، اوس ویلے وی آریا سن تے جدوں افغانستان وچ سن اودوں وی آریا ای سن۔ فیر اوہناں نوں کیہڑے بدقماش لوکاں دے مقابلے وچ نیک تے شریف اُکھواؤن دی لوڑ پئی تے ایہہ گل وی دیکھن جوگ اے کہ آریا دا مطلب اے برادری والے۔ دُنیا وچ اوہ کیہڑا قبیلہ اے جیہڑا برادری والا نہیں؟ اصل وچ آریا پٹری واس سن تے کسے تھاں جم کے نہیں سن بہندے۔ ٹر پھر کے رزق کماؤندے سن تے خانہ بدوش اُکھواؤندے سن۔ پنجاب تے سندھ وچ آؤن توں بعد وی اوہ کچھی واس ای رہے۔

فیر کجھ اتھے نک گئے تے باقی دریائے سندھ دی وادی نوں چھڈ کے گنگا تے جمنا دی واری ول نکل گئے۔ فیر اوتھوں برہم پترا دی واری ول چلے گئے۔ اگے سمندرسی، ایس لئی اتھے ای کھلو گئے۔ رہی شرافت، نجابت، برادری تے واہی بیجی دی گل، تے ایہہ گل عقل دے وی خلاف جاندی اے تے منطق دے وی۔ کچھی واس واہی بیجی نہیں کر دے تے نالے جیہڑے دور وچ اوہ اتھے آئے، رہے تے اگے گئے، اوس دور وچ شرافت دا کوئی تصور ای موجود نہیں سی۔

اک مغربی ماہر لسانیات میکڈائل لکھدے نیں:

”آریاواں دے اصلی وطن دا پتا لاؤنا مشکل اے۔ ہن کئی محقق ایس گل اُتے متفق نیں کہ آریا نسل دا گہوارا دریائے ڈینیوب دی وادی سی۔ ایتھوں اوہناں دے قبیلے ایدھر اودھر جاندے رہے۔ جیہڑے جتھے ہندوستان اڑے، اوہ درہ دانیال وچوں لنگھ کے ایشیائے کوچک تے شمالی ایران ہوندے ہوئے آئے، جتھے اوہناں

آریا تے زبان

اوہ ماہر جیہناں دی شہرت عالمگیر اے تے جیہناں دا تعلق لسانیات تے بشریات دے علم نال اے، ایہہ کہندے نیں جے آریا لوک دنیا دے گھٹوگھٹ پندراں سولاں علاقیاں یاں خطیاں یاں مُلکاں توں پاکستان وچ آئے۔ ایہہ خطے یاں ملک ایہہ نیں:

- 1- شمالی افریقہ
- 2- ایویان والجو
- 3- شمالی جرمنی
- 4- جنوبی روس
- 5- سیکندے نیویا
- 6- ہنگری
- 7- مشرقی یورپ
- 8- شمالی یورپ
- 9- قطب شمالی
- 10- جنوبی جرمنی
- 11- افغانستان
- 12- یوراں دا جنوبی علاقہ
- 13- دریائے جیجوں تے دریائے سیوں دا
- 14- پولینڈ توں لے کے درمیانے ایشیا
- وچلا علاقہ
- 15- وسطی ایشیا
- 16- ایشیائے کوچک

ہن ذرا غور کرو۔ تیہہ چالی ماہراں نے ”آریا ورت“ دے طور اُتے پندراں سولاں خطیاں دے ناں لئے نیں۔ ”میں کیہنوں چھڈاں تے کیہنوں اپناواں“ والا مسئلہ اے۔ محمد مجیب اپنی کتاب ”تاریخ تمدن ہند“ وچ لکھدے نیں:

”آریا دے لغوی معنی نیں نیک، شریف، برادری والے،

ایہہ دراصل کسے نسل دا ناں نہیں۔“

نے واہوا وڈی سلطنت وی قائم کیتی۔ 1200 ق م دے نیڑے تیرے اوہ شمالی ہندوستان (پنجاب) وچ آباد ہون لگ پئے سن۔ ایویں صدی وچ آریاواں تے اوہناں دی زبان بارے جیہڑی پڑچول کیتی گئی، اوہدے توں ایہہ جانکاری ملدی اے جے مغربی یورپ توں لے کے ہندوستان تیک جیہڑیاں زبانان بولیاں جاندیاں سن، اوہناں وچ کئی مثلاً یونانی، لاطینی، جرمن، قدیم ایرانی، فارسی تے سنسکرت وغیرہ سبھ دی اصل اِٹو ای اے تے اوس اصل دا ناں ہند یورپی یاں ہند جرمانی رکھیا گیا اے۔ آریا جدوں تیک اپنے وطن وچ سن، ایہو زبان بولدے ہون گے۔ جدوں اوہناں دے قبیلے وطن چھڈ کے ایدھر اودھر گئے، اودوں اوہناں دی زبان وچ بہت سارے غیر زبانان دے لفظ شامل ہو گئے۔ آریاواں دے جیہڑے قبیلے ہندوستان وچ آباد ہوئے، اوہناں دی زبان وی اوسے طرح بدلدی رہی۔ رگ وید دے بھجن جس زبان وچ نہیں، اوہ ویدی یاں ویدک زبان اکھواؤندی اے۔ ایہنے مگروں ترقی کر کے سنسکرت دی شکل اختیار کیتی۔ نویں لفظ قبول کرن وچ مذہبی زبان بول چال دی زبان توں کجھ کچھ رکھ رہندی اے۔ محققاں دی رائے دے کہ رگ وید دے بھجناں وچ پرانا رنگ اے جدوں کہ بول چال دی زبان کجھ ہورسی۔ ایسے پاروں ایس گل دا خاص اہتمام کرنا پیا کہ تلفظ وچ کوئی غلطی نہ ہووے تے رگ وید نوں اوہدی اصل صورت وچ محفوظ رکھن لئی اوہدے لفظ سدھے، اُلٹے تے وچوں توڑ کے تے کئی طرح جوڑ کے یاد کیتے جاندے۔“

انگریزی مجلہ لائف شمارا 12 مارچ 1962ء وچ دریائے سندھ دے شہراں دے عروج و زوال دی داستان اُتے اک مقالہ شائع ہويا جیہدے وچ مقالہ نگار لکھدا اے: ”اک جامد معاشرے

دے طور اُتے دریائے سندھ دی وادی دی تہذیب زوال پذیر سی۔ جدوں مختلف قسم دے بے شناخت کچھی واس انتھے آئے، جیہناں نوں عام طور اُتے آریا آکھیا جاندا اے، اوہ جنوب مشرقی یورپ تے ایران دے اُچے نیویں علاقیاں توں آئے تے دریائے سندھ دی وادی دے اُتلے حصیاں وچ آ اُترے۔ ایہناں لوکاں نے یاں تے ہڑپا جیسے شہراں نوں ڈھا سٹیا تے یاں فیر آل دوالے دے پیئڈو علاقیاں توں ہولی ہولی آ کے اوہناں وچ آڈیرا لایا تے شہراں اُتے قبضہ کر لیا۔ موہنجوڈرو توں ہڈیاں لہیاں نیں تے انسانی ڈھانچے وی۔ اوہناں توں ایس گل دا ثبوت لہدا اے کہ وادی سندھ دا ایہہ تہذیبی تے ثقافتی مرکز، موہنجوڈرو، فوجی حملے دے نتیجے دے طور اُتے فسخ کیتا گیا۔“

وحشی، ظالم تے رت پینے کچھی واس اکوای وار ایس علاقے وچ نہیں آئے۔ اوہ تن وار جتھیاں دی شکل وچ حملے کر کے انتھے اڑے۔ اوہناں دی آمدیاں حملیاں دا زمانہ اک ہزار سال اے: 1500 ق م توں لے کے 500 ق م تک۔ ایس زمانے نوں ”ہزار سال دا کالا زمانہ“ یا ”ہزار سالہ عہد تاریک“ وی آکھیا جاندا اے۔

وسنیٹ اے سیمتھ، آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا (ایڈیشن 1986ء وچ لکھدا اے:

”ہزار ورہیاں دا ہنیرا زمانہ 1500 ق م توں 500 ق م تیک اے۔ انڈیا دے ایس کالے دور وچ واقعیات تے ثقافتاں دا کوئی خاص پتا نہیں لگدا۔ ساڈیاں معلومات مشکوک ادبی تے اک حد تک زبانی روایتاں اُتے عینہہ رکھدیاں نیں۔ مادی لحاظ نال جیہڑا ثبوت لہدا اے تے جیہدے نال ایس ادبی تے زبانی روایت دی تائید ہوندی اے، ناکافی اے پر روزانہ اوہدے وچ وادھا ہورہیا اے۔ ویداں دے بھجناں توں ایہہ ممکن ہويا اے کہ جدوں آریا پٹری واس لوکاں دا گھول کالے تے بے نکلے (پھینے تک والے) واسیاں نال

ہو یا اوس ویلے عقلی اعتبار نال مرتب ہوئی۔ اوہناں دی تصویر کجھ اجہبی سامنے آؤندی اے کہ ایہہ پھینے تک والے کالے لوک، مقامی لوک سن۔ ایہہ آریا کچھی وائساں دے دشمن وی سن تے فیر مگروں اوہناں دی رعایا وی بنے۔“

جنتی آریا

- تازہ ترین تحقیق نے ہن ایہہ ثابت کر دتا اے کہ آریا لوک یورال دے پہاڑ تے بالٹک ناں دے سمندر دے وچکار رہندے سن تے اوہ گاواں، ڈھگے، مچھاں تے بکریاں پال کے جیون و سن دا سامان کر دے سن۔ فیر انج ہو یا کہ:
- 1- ایس علاقے وچ شدید سردی دی لہر آئی جیہدے پاروں اوہناں دا اوتھے رہنا ناممکن ہو گیا تے اوہ اوتھوں ٹر پئے۔ یاں.....
 - 2- ڈنگر ایسے زیادہ ہو گئے کہ جڑوہ وچ گھاہ بُوٹ مک گیا تے اوہ نویں نیلے لہن اُٹھ ٹرے۔ یاں خشک سالی دی وجہ نال ہریالی مر گئی۔ یاں.....
 - 3- آریا لوکاں دی آبادی بہتی ہو گئی تے اوہناں دا اوس تھاں سماؤنا ممکن نہ رہیا، ایس لئی اوہناں بہتر سمجھیا کہ کوئی دو جا وڈا دیس تلاشیا جائے۔ یاں.....
 - 4- کسے دوجے زور آور قبیلے نے اوہناں اُتے حملہ کیتا جیہدے توں ڈر کے اوہ کوہ پوراں تے بجیرہ بالٹک دے علاقے وچوں نکلن اُتے مجبور ہو گئے۔ یاں.....
 - 5- صدیاں اکوای تھان رہندیاں ہو یاں اوہناں دا دل بھر گیا تے اوہ مہم جوئی دے شوق وچ اوتھوں نکل پئے کیوں جے مہم جوئی اوہناں دی فطرت وچ سی۔ یاں۔
 - 6- اوہناں نوں کسے طرح پتا لگا کہ چڑھدے ول اک ملک وسدا اے جیہداناں ہندوستان اے تے اوہ سونے دی چڑی اے تے اوتھوں دے لوک بڑے خوشحال نیں تے شہراں وچ رہندے نیں۔ اوہناں نوں لٹنا چاہیدا اے۔

وجہ کوئی وی ہووے آریا لوک یورال تیجیرہ بالٹک دا نلھہ چھڈ کے اوس علاقے وچ آگئے جیہنوں ایس اناطولیا یاں ترکی کہنے آں۔ اتھے آکے اوہناں نے جنتی شاہی خاندان

دی بنیاد رکھی۔ ایس شاہی خاندان دا مرکزی شہر یاں دارالحکومت حتوسس سی جیہدے آثار اناطولیا (ترکی) دے قصبے بونغاز کیوئی دے لاگے لہھے نیں۔ ایہہ آثار 1906ء وچ اک جرمن ڈاکٹر ہیوگوونکر نے دریافت کیتے۔ حتوسس دے کھنڈراں وچوں جیہڑیاں دستاویزاں لہھیاں نیں اوہناں وچ شاہی خط، معاہدے، حکم نامے تے فرمان شامل نیں۔ ایہہ مواد اٹھ مختلف زباناں وچ اے جیہناں وچوں اک زبان جنتی اے۔ ایہہ اٹھ زباناں تن مختلف رسم الخطاں وچ نیں۔ ایہہ سارا کجھ دس ہزار مٹی دیاں تختیاں اُتے درج وے۔ ایہہ تحریریاں ویداں توں پہلوں دیاں نیں۔

اتھے ایہہ دس دینا بہت ضروری اے کہ آریا لوک یورال دے پہاڑ تے بجیرہ بالٹک دے وچلے علاقے توں جتھیاں تے کارواناں دی شکل وچ ٹرے سن۔ اوہ اکو ویلے نہیں سن ٹرے سگوں کوئی جتھا پہلوں ٹریا تے کوئی مگروں۔ ایہہ وی طے نہیں سی کہ کون کتھے جاوے گا۔ جیہدے جتھے سنگ سمائے، اوتھے رہ پیا۔ کوئی چڑھدے ول تے کوئی دکھن ول۔ کجھ لوک اناطولیا وچ رہ گئے تے کجھ اگے ودھ گئے۔ آریا وحشی سن، گوشت خور سن تے تلوار دے ماہرن۔ اہے اوہ ہندو نہیں سن بنے۔ ہندو تے اوہ اودوں بن دے نیں جدوں پنجاب چھڈ کے گنگا تے جمن دی وادی وچ قدم رکھدے نیں تے اوہناں دارزمیہ دور شروع ہوندا اے۔ بجیرہ بالٹک تے کوہ یورال دے خطے وچوں جدوں نقل مکانی ہوئی، اوس ویلے اوہ پکے پیڈے آریا کچھی واس سن۔ وحشی، گوشت خور تے اُجڈ۔ اوہ لہر لہرتے موج در موج اگے ودھدے رہے..... اوہناں دے کئی کاروان یورپ وچ چلے گئے تے کئی قافلے ایشیا دے ملکاں ول آئے۔

اک غلط فہمی دا ازالہ

عین الحق فرید کوئی اپنے اک مقالے ”ایشیائے کوچک..... آریاؤں کا پہلا پڑاؤ“ وچ لکھدے نیں:

”ایک وقت تھا کہ رگ وید کو آریائی زبان کا قدیم ترین نمونہ تصور کیا جاتا تھا لیکن جنتی زبان کی دریافت نے اولیت کا یہ سہرا برصغیر

حِتی	سنسکرت	اوستائی	یونانی	لاطینی	اُردو
گینو	جاہنو	زانو	گونو	گینو	زانو
ہستائی	استھی	استی	اوستیان	اوس	ہڈی

اور.....

حِتی	یونانی	لاطینی	سنسکرت	متفرق	اُردو
پاہور	پاڑ	پاڑا	اگنی	روسی: اوگنے	آگ
واٹر	ہاویر	جل	جرمن: واسہ	پانی

اسی طرح اکثر اسما اور ضماڑ کے لاحقے بھی سنسکرت اور اوستائی

کی نسبت یونانی اور لاطینی کے زیادہ قریب ہیں۔

زبانوں کے حتی گروہ کی ایک مشہور مثنیٰ کی ساخت کافی حد

تک سنسکرت سے مطابقت رکھتی ہوئی نظر آتی ہے خاص کر ان کے

اسمائے اعداد میں تو بڑی حد تک اشتراک موجود ہے۔

بوغاز کیونکی کے مشہور شاہی کتب خانے سے کہ جس میں امور

مملکت اور روزمرہ کی زندگی کے بارے میں دستاویزات محفوظ ہیں،

گھوڑوں کی سکھائی کے بارے میں ایک رسالہ دستیاب ہوا ہے۔

یہ رسالہ مثنیٰ قبیلے کے ایک کٹولی نامی شخص نے ترتیب دیا ہے اور چار

ابواب پر مشتمل ہے۔ اس میں گھوڑوں کی سکھائی کے بارے میں

جو اصطلاحات استعمال کی گئی ہیں، وہ بڑی حد تک سنسکرت سے

مطابقت رکھتی ہیں جیسا کہ ذیل کی مثال سے واضح ہے:

مثنیٰ	سنسکرت	اُردو
آریکا ورتتا	ایکا وارتنام	ایک بار (ایک چکر)
تیرا ورتتا	تری وارتنام	تین بار
ہنزا ورتتا	پنج وارتنام	پانچ بار
ستا ورتتا	سپت وارتنام	سات بار
نا ورتتا	ناوا وارتنام	نو بار

کے ماتھے سے اُتار کر جمہوریہ ترکیہ کے سر باندھ دیا ہے کیونکہ رگ وید

کے بارے میں ماہرین کی رائے ہے کہ اسے ایک ہزار تا بارہ سو سال

قبل از مسیح کے عرصے میں تالیف کیا گیا جبکہ حتی الواح کی تحریریں ڈیڑھ

ہزار سال قبل از مسیح کے عہد سے تعلق رکھتی ہیں۔ علاوہ ازیں جہاں رگ

وید کی تالیف کے عرصے کا تعین زیادہ تر قیاس و ظن کی بنیادوں پر کیا گیا

ہے، وہاں حتی کتبوں کی تاریخ کا تعین دستاویزی شہادتوں کی بنا پر ہوا،

اور اس سلسلے میں قابل ذکر حتوسس کے شاہی کتب خانے میں اس

معاہدے کی نقل کی موجودگی ہے کہ جو وادی نیل کے حکمران رامیسس

ثانی 1292 ق م تا 1225 ق م اور حتی قوم کے حکمران متعلّس 1300 تا

1282 ق م کے درمیان طے پایا۔ اس معاہدے کی قدیم مصری تصویر

رسم الخط میں نقل آج بھی قاہرہ کے عجائب گھر میں محفوظ ہے۔“

حِتی قبیلہ کنی ایک چھوٹی چھوٹی شاخوں میں بٹا ہوا تھا جن کے نام آج بھی تاریخ کے

صفحات میں محفوظ ہیں۔ ان میں سے خاص طور پر لودی، ہریائی، پالائی اور مثنیٰ وغیرہ کے نام

خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔ ان تمام شاخوں کی مختلف زبانوں میں بھی فروعی قسم کے فرق

موجود تھے جیسے کہ ایک بڑے لسانی گروہ کی شاخوں کا خاصہ ہوتا ہے۔ ماہرین کے نزدیک حتی

قبیلہ ایک لسانی گروہ سے تعلق رکھنے کے باوجود مختلف نسلی خصوصیتوں کے حامل افراد پر مشتمل

تھا جیسا کہ شکاگو یونیورسٹی کے شعبہ تاریخ کے صدر مسٹر ولیم اینچ ایم نیل نے بیان کیا ہے کہ:

”حتی معاشرہ مختلف النوع نسلی گروہوں پر مشتمل تھا۔ ایسا جان پڑتا

ہے کہ ایک گروہ کی دوسرے گروہوں پر بالادستی حاصل کر لینے کے نتیجے

میں یہ معاشرہ مختلف طبقاتی گروہوں میں منقسم ہو گیا تھا کہ جس پر آگے

چل کر حتی تہذیب کے طبقاتی معاشرے کی بنیادیں استوار ہوئیں۔“

ظاہر ہے کہ دیگر ہند آریائی گروہوں اور حتی قبیلے کے درمیان جو

قدر مشترک موجود تھی وہ ان کی نسلی خصوصیات نہیں بلکہ خالصتاً ان کا

لسانی پہلو ہی تھا۔ اس لسانی اشتراک کی چند ایک مثالیں واضح ہوں:

اب اگر اس رسالے میں مستعمل ہونے والے اسمائے اعداد کا تقابلی جائزہ لیا جائے تو یہ بھی آریائی گروہ کی مغربی شاخوں کی نسبت مشرقی شاخوں سے زیادہ لگاؤ رکھتے ہیں۔ جیسا کہ ذیل کے خاکے سے ظاہر ہے:

حتمی	سنسکرت	اوستائی	فارسی	یونانی	لاطینی	پنجابی	اُردو
آئیکا	ایکا	آئوا	یک	آئیفوس	آئوس	اک	ایک
تیرا	تری	ترے	سہر	تری	ٹری	ترے	تین
ہنزا	پنج	پنج	پنج	پینتے	پنٹیا	پنج	پانچ
ستا	سپت	پپت	ہفت	ہپتپا	سپنم	ست	سات
نا	ناؤا	ناؤا	نو	پینا	نوویم	نوں	نو

یہاں یہ امر بھی خاص طور پر قابل ذکر ہے کہ بعض ویدک دیوتاؤں کے نام مثلاً اندر، ورن، ناستیہ وغیرہ تاریخ میں پہلی مرتبہ متنی شاخ سے متعلقہ دستاویزات میں ہی مستعمل ہوئے ہیں۔
لئے اقتباس وٹوں معذرت، پرائس لام دے بغیر چار نہیں سی۔ مطلب عرض کرن دا ایہہ اے کہ عین الحق فرید کوئی اک تھاں لکھدے نیں:

”ظاہر ہے کہ دیگر ہند آریائی گروہوں اور حتی قبیلے کے درمیان جو قدر مشترک موجود تھی وہ اُن کی نسلی خصوصیات نہیں،
خالصتاً لسانی پہلو تھا۔“

دو جے تھاں لکھدے نیں:

”اگر حتی زبان کا تقابلی جائزہ لیا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ اس کا لسانی رشتہ آریائی گروہ کی مشرقی شاخوں مثلاً اوستائی اور سنسکرت وغیرہ کی نسبت مغربی شاخوں مثلاً یونانی اور لاطینی وغیرہ سے زیادہ گہرا ہے۔“

تیجے تھاں لکھدے نیں:

حتی گروہ کی ایک مشہور شاخ متنی کی ساخت کافی حد تک سنسکرت سے مطابقت رکھتی ہے۔“
چوتھے تھاں انج لکھدے نیں:

”اب اگر اس رسالے میں (جیہڑا متنی قبیلے دے اک فرد سکولی نے متنی وچ لکھیا اے) مستعمل ہونے والے اسمائے اعداد کا تقابلی جائزہ لیا جائے تو یہ بھی آریائی گروہ کی مغربی شاخوں (یونانی، لاطینی) کی نسبت مشرقی شاخوں سے زیادہ لگاؤ رکھتے ہیں، جیسا کہ ذیل کے خاکے سے ظاہر ہے۔“

تے خاکے وچ متنی وچ سارے عددوں دے ناں نہیں دتے گئے سگوں حتی دے دتے گئے نیں تے جیہڑے اعداد فرید کوئی جی نے متنی دے دتے نیں، اوہ حتی دے نیں۔ (دیکھو وولز دی کتاب ”زبانیں: تاریخ اور سیاسیات میں“ جیہدے وچ اوہ واضح طور اُتے لکھدے نیں کہ گھوڑیاں تے رتھاں دے بارے جیہڑا رسالہ (اسپ نامہ) لکھا اے، اوہدے وچ کئی تکنیکی اصطلاحوں میں جیہڑیاں واضح طور اُتے آریائی نیں، مثلاً ایکا ورتنا (گھوڑے دا اک چکر) ہنزا ورتنا (بٹواں چکر) وغیرہ۔
دراصل حتی تے متنی، دوویں زبانوں یورپی آریائی لسانی کنبے نال تعلق رکھدیاں نیں۔
حتی وڈی زبان اے تے متنی چھوٹی زبان۔ ایس سلسلے وچ تھلڑا ویروا ملاحظہ کرو۔

حتی توں عربی تیک

لغوی اعتبار نال تحریری زبان دیاں دو قسمیں نیں۔ اک زبان تے اوہ اے جیہدا واسطہ اکھیاں بصارت نال اے یعنی تختی اُتے یاں سکاں اُتے مورت بنا دتی یاں لکیراں کھچ دتیاں یعنی کسے خیال یاں تصور نوں تصویر یاں مورت دی شکل وچ ساہنے لے آئے..... ایہوں کہندے نیں آئیڈیوگرام (Ideogramme) دو جی قسم، کسے رسم الخط وچ ڈھال دتا۔ ایہوں کہندے نیں فونوگرام (Phonogramme)۔

ہن گل آؤندی اے تکنیک دی یعنی رسم الخط یا لپی دی۔ تصویریاں مورت والا رسم الخط ہیروگلیفنگ سسٹم (Heiroglyphic System) اکھوایا، تکو نیا خط جیہوں خط مٹی یاں خط پیکانی وی آکھیا جاندا اے کیونی فارم سسٹم (Cuneiform System) اکھوایا۔ تصویریاں رسم الخط یاں مورتی لکھاوٹ دا رواج سبھ توں پہلاں مصر وچ ہويا تے خط مٹی یاں خط پیکانی دامڈھ قدیم عراق (میسوپوٹیمیا) وچ بچھا۔ ایہدے نال چین دے دریائے یانگ سی کیا ننگ دی وادی تے پاکستان دے دریائے سندھ دی وادی وچ تحریری زبانوں وجود وچ آئیاں۔

اک زمانا سی کہ تاریخ دے چانن توں پہلاں جیہڑے وسیب تے رہتلاں آئیاں، اوہناں دے متعلق کوئی گل یقین نال نہیں سی آکھی جاسکدی۔ تصور دی مدد نال اوہناں بارے اندازہ لایا جاسکدا سی، بعد وچ آثار قدیمہ دے ماہراں نے ریاضت توں کم لیا تے اوہناں تمدناں تے تہذیبیاں دا کھوج لایا۔ مثال دے طور تے ایہہ طے اے کہ قدیم عراق جیہوں میسوپوٹیمیا آکھیا جاندا سی، اسیری تمدن دا مرکز سی۔ قدیم عراق دے دکھن وچ اک ہور تہذیب ودھی بھلی جیہوں سومیری آکھیا جاندا اے۔ تاریخی اعتبار نال سومیری تہذیب نوں اسیری تہذیب اُتے اولیت حاصل اے کیوں جے اسیری لوک، سومیری تہذیب دے گوانڈھی سن تے اپنے علاقے وچ بعد وچ آئے۔ ایس لئی سومیری تہذیب نے اسیری تہذیب نوں چنگی طرح متاثر کیتا تے سومیریاں دی زبان دا وی اسیری زبان اُتے اثر پیا۔ اسیری پروہتاں تے کاہناں نے سومیریاں دے جادوونے دی زبان نوں اپنایا تے استعمال کیتا۔

مڈھلا سومیری رسم الخط جیہڑا چار ہزار سال قبل از مسیح سومیریا وچ ورتیا جاندا سی، گھڈائی وچ لبھا اے..... ایہہ تصویریاں خط یاں مورتی لکھاوٹ دا مظہر اے۔ فیراک وقت اجیہا وی آیا کہ قدیم عراق دی جنوبی تہذیب..... سومیری..... قدیم عراق دی اسیری تہذیب وچ رل مل گئی تے سومیری زبان اپنی وکھری بچھان گوا بیٹھی۔ ہن ہر پاسے اسیری مذہب، اسیری ادب تے اسیری زبان دی دھم سی پر ایہہ دھم بہتا چرنہ رہ سکے۔ یونانیاں نے اسیریاں نوں فتح کر لیا تے اسیری زبان دی جگہ یونانی زبان نے لے لی لیکن

یونانی، اسیری زبان نوں مات نہ دے سکی۔ اسیری نوں بھانج دین والی زبان عربی سی۔ جس زمانے وچ اسیری زبان دا ڈگا وچ رہیا سی اوس زمانے وچ اسیریا دے پہاڑ پاسے تے چڑھدے ول کئی زبانوں دی ہوند دے ثبوت لہدے نیں۔ اوہناں وچ اک زبان جتی سی جیہدا ذکر اسیں پہلوں کر چکے آں۔ ایہہ حتی سلطنت دے حکمراناں دی سرکاری زبان سی۔ ایہدا کنبہ ہند یورپی زبانوں دا کنبہ اے۔ ایس گل دا ثبوت ایہدی گرامر توں ملدا اے۔ حتی سلطنت دے عام لوک اک ہور زبان بولدے سن جیہوں ختیش آکھیا جاندا اے۔ ایہہ زبان خط مٹی وچ لکھی جاندی سی جدوں کہ حتی دا رسم الخط مورتی لکھاوٹ سی یعنی جتی سلطنت وچ دو قسم دے رسم الخط رائج سن..... اک خط مٹی تے دوجا مورتی لکھاوٹ یاں تصویریاں تحریر جس ویلے حتی سلطنت عروج اُتے سی، اودوں بابل تے مصر وچ دو برابر دیاں سلطنتاں وی عروج اُتے سن۔ حتیاں دا زور ایشیائے کوچک وچ سی جتھے اوہ 2000 ق م توں 1190 ق م تک موجود رہے۔ 1190 ق م وچ اجیہیاں قوماں نے اوہناں نوں بھانج دتی جیہناں نوں ”سجری قوماں“ آکھیا جاندا اے تے اوہ سن تھریسی (Thracian)، فریگی (Phrygian) تے آرمینیائی (Armenian)

حتی تے ختیش توں اڈا اک ہور زبان دی بولی جاندی سی جیہوں لوئیش آکھیا جاندا۔ اے اوہدا کنبہ وی حتی دی طرح ہند یورپی سی۔ ایہہ زبان علاقہ لویا (Luya) دے وائی دان بولدے سن۔ پرانے عراق دے پرہت پاسے اک ہور زبان بولی جاندی سی جیہوں کھریش آکھدے سن۔ ایہہون متتی قبیلے دے لوک وی بولدے سن تے ایہہ زبانوں دے ہند یورپی کنبے وچوں نہیں سی۔ مطلب ایہہ کہ قبیلے دا ناں متتی اے تے زبان دا ناں کھریش۔

حتی زبان وڈی تے طاقتور زبان سی، ایس لئی کھریش اک ضمنی زبان یاں بولی دی حیثیت نال چلدی رہی۔ آخر اک ویلا آیا کہ کھریش بولی ختم ہو گئی۔ جدوں حتیاں نوں سیاسی زوال آیا، اوہناں دی زبان نوں عبرانی نے مار بھجایا تے جدوں عبرانی چند صدیاں مگروں مٹی، اوہدے تھاں آرامی (Aramaic) نے لئی۔ عبرانی تے آرامی دوویں بول چال

دیاں زبانوں سن۔ جدوں اسلام دا چائن کھلریا تے عربی نوں وادھا ہویا، اودوں آرامی دی تھاں عربی نے لے لئی تے عربی دی ایہہ حیثیت اے جے تک قائم اے۔ عربی، زبانوں دے سامی کنبے دی زبان اے جد کہ آرامی، زبانوں دے ہند یورپی کنبے نال تعلق رکھدی سی۔

ایرانی آریا

کوہ یورال تے بحیرہ بالٹک توں جیہڑے آریا پُری واس ترکی ا پڑے تے جتھی سلطنت قائم کرن وچ کامیاب ہوئے، اوہناں دا تے اوہناں دی معاشرت دا تذکرہ تے دیروے نال ہویا، کجھ آریا کچھی واس چڑھدے ول وی گئے سن۔ اوہ ترکی توں درہ دانیال دے رستے وچلے ایشیا (ایشیائے کوچک) تے پرنتی ایران وچ آئے یاں کسے دوجے رستے، پر ایہہ طے اے کہ اوہ ایرانی کردستان، لورستان، خزرستان، کرمان، باختریا (بلخ) تے طخارستان وچ موجود سن۔ ایہہ اوہ آریا لوک سن جیہناں نوں ایرانی آریا آکھیا جاندا اے۔ دوجے آریا اوہ سن جیہناں نوں ہندوستانی آریا آکھیا جاندا اے۔ ایہہ دوویں قسم دے آریا لوک اک دوجے دے نیڑے دے رشتے دار سن۔ ایس گل دا ثبوت اوہناں دیاں زبانوں تے ادبیات دا مہاندرا سگواں سی۔ یعنی ماہراں دا بیان اے کہ ایرانی آریا تے ہندوستانی آریا دے وڈ وڈیرے اِکوا ای سن تے اک ای زبان بولدے سن۔ گل ایہہ تری کہ 2500ء ق م وچ ایرانی تے ہندوستانی آریا پُری واساں دے پو دادے اِکو جیہی زبان بولدے سن جیہوں آریائی زبان آکھیا جاندا اے (حوالے لئی ویکھو لسانی شجرا) 2000 ق م دے نیڑے ایہہ زبان تن حصیاں وچ ونڈی گئی..... اک ہند کی کنبہ (انڈک)، دوجا دردی کنبہ تے تیجا ایرانی کنبہ۔ ہندوکش دے پر بت پائے ایرانی آریا سن تے دکن پائے ہندوستانی آریا..... ماہرین دا ایہہ وی خیال ہے کہ ایرانی آریا اوس ویلے دکھنی روس تے ترکستان وچ وی موجود سن۔

بعضے ماہراں نوں ایس گل نال اختلاف اے کہ آریا خانہ بدوش لہندے توں

چڑھدے ول آئے۔ اوہناں ماہراں وچوں اک ماہر ایف اے بران کہندے نیں کہ جدوں ایرانی آریا پُری واس ہندوستانی آریاواں توں وکھرے، تے اوہناں نے یورپ ولوں سفر شروع کیتا تے کچھی علاقیاں ول آئے۔ ثابت ایہہ ہویا کہ آج دے ایران وچ خانہ بدوش آریا لہندے ولوں نہیں، چڑھدے ولوں آئے سن۔ اوہ اوس مُلک وچ رہندے سن جیہوں آج افغانستان داناں دتا جاندا اے تے ایران ول واپس پاون توں پہلاں یعنی افغانستان وچ رہندیاں آریا اک حد تک ثقافتی ترقی کر چکے سن۔ اوہ دریائے آمو تے دوجے دریاواں دے پانی نال سیراب ہون والے خطے وچ رہندے سن۔ ایہہ خطہ ایران دی پُربی سرحد دے نال اے تے اُپے اُپے برف نال ڈھکے ہوئے پہاڑاں دی ہوندا پاروں دریاواں دے پانی نال سارا سال سیراب ہوندا اے۔ 46-1945ء وچ اک سیاح فیئر نے ایران تے افغانستان دا سفر کیتا سی۔ اوہ لکھدا اے کہ ایرانی کردستان دے شہر کرمان شاہ توں دریائے ہری رود تک جیہڑا ایران تے افغانستان دی سرحد اتے ہے، کوئی کم دا دریا نہیں ہیگا، صرف چھوٹے چھوٹے ندیاں نالے نیں۔ دریائے دجلہ توں دریائے سندھ تک صرف ہلمند ای اک دریا اے جس داناں لیا جاسکدا اے۔ آکھن دا مطلب ایہہ ہے کہ کچھی ایرانی آریا لوکاں دی رہت بہت لئی موزوں علاقہ نہیں سی، البتہ دریائے آمو تے دوجے دریاواں نال بچن والا تے پُربی ایران دے نال لگا کھان والا بلخی علاقہ بہت موزوں تے مناسب سی۔

موجودہ بلخ نوں پرانے زمانے وچ باختریا آکھیا جاندا سی۔ اوہناں وقتاں وچ بلخ، ایرانی ثقافت تے ایرانی سلطنت دا مرکز سی۔ جڈاں کہ پہلوں بیان ہویا اے، ایہہ خطہ آمو دریا دے دکھن پاسے وے۔ جس ویلے آریا ایس علاقے وچ آئے، اوس ویلے بحیرہ روم دے لاگے چاگے تے دجلہ تے فرات دی وادی وچ انسانی رہت بہت بہتی ترقی کر چکی سی یعنی ایہہ شہری تمدن سی۔ علاقہ بلخ دے آریا کچھی واس سن۔ اوس علاقے دے رہن والیاں (یعنی چڑھدے ایران دی معاشرت) اوس ویلے وی تے بہت بعد وچ وی لہندے

ایران دے لوکاں نالوں دکھری رہی۔ سکندر اعظم دے حملے ویلے وی بلخ دے لوک پٹری واسن تے اوہناں دا حیاتی گزارن دا ڈھنگ تے رہن سہن پٹری واساں جیہا ای سی جد کہ پچھی ایران دے لوک خانہ بدوش زندگی چھڈ چکے سن تے شہری حیاتی گزار رہے سن۔

افغانی آریا

جے ایس نظریے نوں من لیا جائے کہ ایرانی آریا پٹری واساں نے چڑھدے توں لہندے ول نوں سفر کیا نہ کہ لہندے توں چڑھدے ول نوں، تے ایہدا مطلب ایہہ نکلا اے کہ موجودہ افغانستان دے علاقے وچ آریا لوک چین تے روس دے وچکارے علاقے توں افغانستان وچ آئے تے فیر اوتھوں ایران ول ٹپے تے ایران توں ترکی پڑے۔ ایہہ اوس نظریے دی تائید ہووے گی جیہدے مطابق ایہہ دعوا کیا جاندا اے کہ دکھی روس آریاواں دا اصلی گھر اے۔ اُنج ایہی ماہر وی بہت نیں جیہدے ایہہ کہندے نیں کہ آریاواں دا اصل گھر نہ دریائے ڈینیوب دی وادی سی تے نہ ای کوہ یورال تے بحیرہ بالک دا وچکارا علاقہ اوہناں دا اصلی گھر افغانستان اے۔ ایہوں ای اوہ پنجاب تے سندھ ول ودھے تے ایہوں ای اوہ ایران تے ترکی ول گئے۔ ایہناں دے کجھ جتھے طخارستان، بلوچستان (کمران) کرمان تے خزرستان دے رستے پرانے عراق تے ایرانی تے ترکی کردستان وچ وارد ہوئے۔ حقیقت کجھ وی ہووے، ایہہ گل تے طے اے کہ 2000ء ق م دے نیڑے آریا لوک ترکی، ایران، افغانستان تے پاکستان وچ موجود سن۔ ترکی وچ اوہ شاہی سلطنت قائم کر چکے سن۔ ایران وچ کجھ خانہ بدوش تے کجھ واپی وان سن تے افغانستان تے پاکستان وچ اوہ خانہ بدوش سن۔

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں آریائی زبان تین حصیاں وچ ونڈی جاندی اے۔ اک ہندکی گروپ (انڈک)، دوجا دردی گروپ تے تیجا ایرانی گروپ۔ اتھے ہندکی توں اوہ زبان مراد نہیں جیہڑی پشاور شہر تے اوہدے آل دوالے بولی جاندی اے۔ نہ ای ایس توں

مراد ہندوی زبان اے، جیہڑی یارھویں صدی عیسوی وچ پنجاب وچ بولی جاندی سی۔ اتھے ہندکی توں مراد اوہ زبان اے جیہڑی 2000ء ق م دے نیڑے تیرے پنجاب وچ بولی جاندی سی تے ایہہ دراوڑی کہنے دی زبان سی۔ دردی زبانناں دا گروپ اوہ اے جیہدا عمل دخل شمالی علاقیاں وچ اے یعنی شینا وغیرہ۔ ایرانی گروپ وچ اوستائے ایرانی بولیاں شامل نیں۔

پنجاب وچ آریاواں دی آمد دی تاریخ متفقہ طور اُتے طے نہیں۔ بعض تاریخ دان آکھدے نیں کہ اوہ ۱۵۰۰ ق م وچ اتھے آئے، کجھ دا خیال اے کہ اوہ ۲۰۰۰ ق م وچ پنجاب اندر وڑے۔ کجھ مؤرخ ایہی وی نیں جیہناں دے خیال موجب اوہ ۲۸۰۰ ق م وچ افغانستان توں پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ حملہ آور ہوئے۔ عام خیال ایہہ وے کہ اوہ ۲۰۰۰ ق م وچ پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ آئے تے اوہناں دا ٹاکرا اوہناں لوکاں نال ہو یا جیہڑے پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ آباد سن تے دراوڑ اکھوادندے سن۔

عام لوکاں دی اُجاڑ گردی آکھیا جاندا اے۔

ایہناں نسلی گروپاں وچ کیلٹ سن جیہناں نے فرانس تے برطانیہ اُتے قبضہ کیتا تے اوہناں قبیلیاں نوں بھانج دتی جیہڑی اوہناں توں پہلوں بحیرہ روم دے خطے وچ وسدے سن تے بعدوں لہندے یورپ اُتے قابض ہو گئے۔ اُس توں بعد اوہناں دے کجھ ہور گروہ جرمنی تے سیکنڈے نیویا وچ آباد ہو گئے۔ کجھ قبیلے اُردے اُردے ڈینیوب ول نکل گئے۔ آریائی زبان بولن والے کئی قبیلے دکن تے چڑھدے ول اُڑپے تے جس طرح پہلاں عرض کیتا اے کجھ لوک ایران آگئے تے ایران توں افغانستان دے رستے پنجاب، سندھ تے بلوچستان اُتے حملہ آور ہوئے جتھے اوہناں دا کھرا اوہناں لوکاں نال ہو یا جیہناں نوں دراوڑ آکھیا جاندا اے۔ ”تاریخ عالم“ دے مصنف وینچ دا خیال اے کہ دراوڑ نسل دا تعلق زمانہ ماقبل از تاریخ شاید مشرقی افریقہ نال سی۔ اوہناں دے قد چھوٹے سن، ہتھ وی چھوٹے ہوندے سن، پر اوہناں دے جُستے پھرتیلے سن، اوہناں دے نک پھینے سن تے رنگ کالا تے سانولا سی۔ بعضے بشریات تے نسبت دے سیانیاں دا خیال اے کہ دراوڑ بحیرہ روم دے خطے توں ہجرت کر کے پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ آئے۔ ہُن بے غور کیتا جاوے تے بحیرہ روم دے لاگے چاگے دے علاقیاں وچ تین قسم دے نسلی گروہ لہندے نیں..... اک یورپی گروہ، دو جا افریقی گروہ تے تین ایشیائی گروہ۔ یورپی تے ایشیائی گروہ دے لوک گورے چٹے سن۔ افریقی گروہ دا رنگ کالا یاں سانولا سی، قد چھوٹا سی تے ہتھ وی چھوٹے پر جسم بھرتیلے۔ چنانچہ ثابت ہو یا کہ دراوڑ، افریقی نسلی گروہ نال تعلق رکھدے سن تے اوہ مشرقی افریقہ توں بحیرہ روم دے خطے وچ آئے نے فیرو تھوں نقل مکانی کر کے پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ وارد ہوئے جتھے اوہناں نے شہری رہت بہت دی نیہ رکھی۔ ہڑپا (پنجاب) موہن جوڈرو (سندھ) تے مہر گڑھ (بلوچستان) اوہناں دے وسائے ہوئے شہر سن، جیہناں دی گھڈائی توں دراوڑی وسیب تے رہت بہت دے آثار لہندے نیں۔ دراوڑی تہذیب دی نیہہ حضرت عیسیٰ دی پیدائش توں پنج ہزار سال پہلوں رکھی گئی۔ تین ہزار سال قبل از مسیح دراوڑی وسوں اپنے عروج اُتے سی۔ ہڑپا، دریائے راوی دے کنڈھے اُتے سی تے موہن جوڈرو دریائے سندھ دے کنڈھے اُتے۔ دوویں شہر

پراچین قومیاں تے زبان دا تاریخی ویروا

دراوڑ

ایس مرحلے اُتے واضح ہو جانا چاہیدا اے کہ ایس تاریخی حوالے نال کجھے جا رہے آں۔ ہونا ایہہ چاہیدا سی کہ ایس وادی سوان دے سبھ توں پہلے انسان دے وجود توں شروع کر دے تے کجھے نوں آؤندے یعنی منڈا قبیلیاں دا ذکر ہوندا، فیرو دراوڑاں دا تذکرہ چھیڑ دے، ایہدے مگروں آریاواں دے آؤن بارے گل ہوندی، پر ہو ایہہ رہیا اے کہ ایس تاریخی اعتبار نال ویلے دی اُلٹی گردش دا کجھ کر دے کر دے آپ وی کجھے مونہہ موڑ لیا اے۔ کیوں؟ ایس لئی کہ ایس ویلے ساڈے موضوع دا تقاضا ای ایہہ اے جیہدے لئی معذرت دی نہیں، وضاحت دی لوڑ اے۔

تاریخ انسانی وچ اک ویلا سی جدوں اوقیانوس توں بحر ہند تک کئی نسلاں دے لوک آباد سن تے اوہناں وچوں بہتے کجھی واس حیاتی گزار رہے سن۔ کجھ وانی وان سن۔ بہر حال اک زمانہ سی جدوں اوہ ویسبی حوالے نال آپو وچ جُورے ہوئے سن تے اوہناں دے سماجی رشتے مضبوط تے پکے سن۔ مزے دی گل ایہہ وے کہ اوہناں دی زبان ساجھی سی جیہنوں آریائی زبان آکھیا جاندا اے۔ آریائی زبان دیاں کئی بولیاں سن تے ایہناں بولیاں دے کئی لہجے سن جیہناں نوں ایس اُپ بولیاں یاں پڑ بولیاں دی آکھ سکئے آں۔ آریا توں مراد کوئی نسلی گروہ نہیں، البتہ ایہناں کئی نسلی گروہاں نوں اک زبان مربوط کر دی سی جیہنوں آریائی زبان آکھیا جاندا سی۔ اوہ تمام نسلی گروہ جیہڑے اک ساجھی آریائی زبان بولدے سن، لسانی اعتبار نال اک دوجے دے رشتے دار سن تے آپسی ابلاغ توں کم لیندے سن۔ ایہہ اوہ دور اے جیہنوں جرمن وچ ووکس وونڈرنگ (Volks-Wundrung) یعنی

”ٹاؤن پلاننگ“ دے بعد وسائے گئے سن۔ پکیاں لگیاں، پانی لئی نہراں، ہسدے وسدے پنڈتے ہریاں بھریاں پھیلیاں۔ ہڑھ نوں ڈکن لئی مناسب انتظام سی تے مورتی لکھاوٹ دا رواج سی۔ جیہڑیاں مہراں پٹائی مگروں لہھیاں نیں اوہناں دی لکھائی سمجھنا پڑھنا حالے تیک ممکن نہیں ہويا۔ جدوں کتے ایہناں مہراں دے ”کوڈ ورڈز“ دا پتا لگا، سندھ دی وادی دی پرانی تہذیب بارے جانکاری دا اک نواں تے سنہری بوہا گھلے گا..... دریاواں وچ بیڑیاں چل دیاں سن تے پانی دے رستے تجارت تے وپار لئی پپاری آؤندے سن۔ موہن جوڈروتوں چار سومیل پر بت تے یورپ پائے دریائے راوی دے کنڈھے آباد ہڑپا شہر اپنے سیاسی تے تجارتی اثر رسوخ دی وجہ نال دُنیا وچ مشہور سی۔ ہڑپا دے گلیاں بازار دیکھن جوگ سن تے لوک خوشحال تے مطمئن۔ وادی سندھ دے وسیب دا دائرہ لمبائی وچ دکھن پہاڑ ول ست سومیل تے چوڑائی وچ لہندے چڑھدے ول تن سومیل سی۔ بحیرہ عرب دے نال نال ایہہ بمبئی توں مکران دے ساحل تک کھلایا ہويا سی۔

جدوں پنجاب، سندھ تے بلوچستان اُتے آریاواں نے حملے کیتے۔ اوس ویلے سندھ دی وادی دی ایہہ تہذیب ترقی دی ٹیسی اُتے اڀر چکئی سی۔

”انسان دی کہانی“ دے مصنف چارلسٹن کون، ایس دراوڑی وسیب بارے لکھدے نیں:

”تن ہزار سال قبل از مسیح سندھ دی وادی دا وسیب عراق تے مصر دے زمانی وسیباں دا رقیب سی۔ وادی سندھ دے لوک اوس ویلے ”کانسی دے زمانے دے لوک“ سن تے اوہ مورتی لکھاوٹ (تصویری تحریر) دے نظام اُتے عمل کر دے سن۔ ایس ثقافت دا پتا سبھ توں پہلاں 1856ء وچ لگا۔ 1856ء وچ پنجاب وچ ریل چلاؤن لئی پٹری دی لوڑ محسوس ہوئی۔ جان برٹن ریلوے انجینئر سی۔ اوہ کراچی تے لاہور دے وچکار ایسٹ انڈین ریلوے دی پٹری وچھاؤن لئی کم اُتے لگا ہويا سی۔ پٹری واسطے روڑا چاہیدا سی۔ اوہنے روڑا بناؤن لئی ہڑپا دے پرانے شہر دیاں پکیاں اٹاں دے سینکڑیاں ہزاراں ٹرک بھروالے تے انج اوس تاریخی شہر نوں لٹ

کے پٹری وچھاؤں گئی۔ ایس جان دے آل کہ وادی سندھ دے پرانے لوک ترقی پسند واہی وان سن۔ فصلاں نوں پانی دین دا نظام بنا کے اوہدے اُتے جُھے ہوئے سن۔ اوہ لاجواب کمہیار سن۔ پھیرے ورتدے سن تے اوہ کینہہ دے ماہر، سنگ ساز، چنگی کار تے کارگر سن۔ اوہ اٹاں تے پتھراں دی اُساری دے فن وچ وی ڈاڈھے سیانے سن۔ نہراں کھالیاں دے نظام وچ تے اوہ اپنے زمانے دیاں سارے وسیباں توں اگے سن تے شہر وساؤن دی منصوبہ بندی وچ اوہناں دا کوئی جوڑ نہیں سی۔ ایس فن وچ اوہ لاجواب سن۔ اوہناں دے سمیریا نال پپاری تعلقات سن۔ ایہدا ثبوت دوواں وسیباں وچ مہراں دے لین دین توں لہدا اے۔“

یورپی علماں تے فتاں دا اک روسی ماہر گنگو و سکی اپنی کتاب ”پاکستان دے لوک“ وچ لکھدا اے:

”ہڑپہ تمدن پر بت توں دکھن تک یاراں سوکلو میٹر تیک پھیلیا ہويا سی یعنی شوالک دیاں پہاڑیاں توں دریائے تپتی تیک تے ایہو پنڈا یعنی یاراں سوکلو میٹر لہندے توں چڑھدے تیک سی یعنی بلوچستان دے کونے توں راجستھان دے بیکانیر تے گنگا جمنہ دو آبے دے عالم گیر پور تک۔ ایس علاقے وچ درجناں پرانیاں پنڈوتے شہری تھاواں لہدیاں نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اہم تھاواں دے ناں: ہڑپا (ساہیوال ضلع وچ راوی دریا دے کھبے کنڈھے اُتے)، (سندھ وچ ضلع لاڑکانا وچ)، موہن جوڈرو (سندھ وچ ضلع نواب شاہ وچ)، چھنوڈرو (پورپی پنجاب وچ دریائے ستلج دے دکھن پاسے)، روپڑ (کاٹھیا واڑ وچ)، رنگ پور (پریتی راجستھان وچ)، کالی بنگن، (کچھ مکران دی وادی وچ)، شہای تمہت..... ایس طرح ایہہ گل بتر جاندی اے کہ وادی سندھ دا وسیب میسو پوٹیمیا

- 3- کچھ دراوڑ جنگی قیدی بن گئے جیہناں نوں مگروں غلام بنالیا گیا، اوہ دا سواکھوائے۔
- 4- دراوڑاں دیاں کچھ آبادیاں حملے توں بچ گئیاں مثلاً قلات دے براہوی۔ اوہ اپنی رہت بہت اُتے چلدے رہے تے اوہناں دی زبان اِج تک محفوظ اے۔
- 5- کئی تھاں آریا حملہ آوراں نوں کامیابی نہ ہوئی تے آریا لوکاں تے دراوڑاں وچ صلح ہوگئی تے اوہ کٹھے امن نال رہن لگ پئے۔
- 6- کئی تھاواں اُتے آریا واہرؤواں نوں بھانج ہوئی۔
- 7- آریا حملہ آوراں نے بھانج کھادے دراوڑاں دیاں نوجوان تے سونہیاں ٹیاریاں نوں گھراں وچ پالیا تے اوہناں دی لگھ وچوں جیہڑے بچے ہوئے اوہ نہ آریا سن تے نہ ای دراوڑ۔ ایہہ دوغلے سن۔ ایہو ای لوک بعدوں ہندو اکھوائے۔ ہاں ایہناں وچ اوہ لوک وی شامل سن جیہناں نے آریا ماواں دی لکھ اچوں جنم لیا۔
- 8- اسیں ماں بولی یاں مادری زبان اسیں واسطے آکھنے آں کہ زبان یاں بولی دی ترقی وچ سبھ توں بہتا حصہ ماں دا ہوندا اے۔ وسیب، رہت بہت، رسماں، رواج، تعلیم تے تربیت دے حوالے نال ماں کنبے تے معاشرے دا ملن تھاں اے۔ ایسے لئی دراوڑی ماں دی زبان دا اثر اوہدی اولاد دی زبان اُتے پیا جیہڑی آریائی سی۔ ایس طرح دو زبانوں دے تال میل نال یعنی وسیبی لسانیات دے اصول دے تحت اک تہی زبان دی نینہہ رکھی گئی۔ ایہہ پراجین پراکرت سی لینی سانجھی پرانی زبان۔ لطف دی گل ایہہ اے کہ دراوڑی ماں جیہڑی دراوڑی زبان بولدی سی، اوہدے وچ اک ہور زبان دے لفظ وی کافی لہدے سن۔ ایہہ منڈاری زبان سی یعنی منڈا قبیلیاں دی زبان تے ایہہ منڈا قبیلے اوہ سن جیہڑے دراوڑاں دی پنجاب وچ آمد توں پہلوں پنجاب وچ

- (پرانا عراق) تے نیل دی وادی دے وسیباں نالوں کتے وسیج تے کھلے رقبے اُتے پھیلایا ہویا سی۔ ٹھیکری دے ماہراں (آثارِ قدیمہ) نے جیہڑی گواہی دتی اے، اوہدے موجب ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ ہڑپی وسیب دی ترقی دے درجے تاریخ وار دتے جاسکدے نہیں تے ایہہ وسیب اک جڑے ہوئے گل نوں پیش کردا اے۔ ہاں ایہہ ہوسکدا اے کہ بعضے وکھو وکھرے علاقیاں وچ وکھو وکھری نوعیت دیاں خصوصیتاں لہدیاں ہون۔“
- سندھ دی وادی یعنی پنجاب نے سندھ وچ آریا حملہ آور درہ بلتستان، درہ خیبر، درہ گول تے درہ لولان دے رستے آئے۔ اوہناں نے شمالی علاقیاں پنجاب، سندھ تے بلوچستان دے اوس حصے اُتے قبضہ کیتا جیہڑوں ژوب دی وادی آکھیا جاندا اے۔ اصل حملہ درہ خیبر توں ہویا۔ ایہہ آریاواں دا کلاسیکل رستہ اے۔ اوہ پنجاب وچ تن وار ایسے رستے آئے۔ درہ گول، درہ بولان تے شمالی علاقیاں دے درے اوہناں لئی وڈے دروازے نہیں سن۔ وڈا دروازہ صرف خیبر دا سی۔ جے درہ بولان وڈا بوبا ہوندا تے ایس ویلے قلات دے پہاڑاں وچ براہوی نہ رہندے ہوندے تے براہوی زبان وی نہ ہوندی۔ تسیں تے جان دے اوکہ براہوی زبان دراوڑی کنبے دی زبان اے تے براہوی، نسلی اعتبار نال دراوڑی نہیں۔ اوہ ایس پاروں بچ گئے کہ اک تے درہ بولان دے رستے آریا پٹری واس گھٹ تعداد وچ آئے سن تے دو جے براہوی پہاڑاں دے وچکار رہندیاں ہونیاں اوہناں دے حملے دی زد وچ آئے۔ ہڑپا، موہن جوڈروتے دو جے قبصے تے بستیاں اوہناں دی سدھی زد وچ آئے تے تباہ ہو گئے۔
- آریا پٹری واس واہرؤواں، حملہ آوراں تے مہذب تے متمدن دراوڑاں دے ٹاکرے وچوں ایہہ نتیجے نکلے:

- 1- دراوڑ آریاواں نال لڑے تے ہار گئے، اِج دراوڑ مارے گئے تے تباہ ہو گئے۔
- 2- کچھ دراوڑ فرار ہو گئے تے اوہناں نے جنگلاں تے پہاڑاں ول موہنہ کیتا۔

رہندے و سندنے سن۔

اسیں جٹی، ایرانی تے افغانی آریاواں دا ذکر کیتا اے تے اوہناں دے پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ آؤن دا کھوج لایا اے۔ ایہدے بعد دراوڑاں دی تمدنی تے وسیعی کیفیت دا تذکرہ ہویا۔ ہُن ذرا منڈا قبیلیاں دا اتا پتا کرن وچ کوئی حرج نہیں محسوس ہوندا۔

منڈا قبیلے

منڈا قبیلیاں وچ گوئڈ، بھیل، کول، سنھال، کرمبا، ارولا، اما اوراؤں، کورواتے بیوار قبیلے شامل سن۔ ایہہ قبیلے وندیا چل پہاڑ دے نال راجستھان دے تھلاں وچ، نیل گری دیاں پہاڑیاں تے وچلے ہند دے جنگلاں وچ رہندے نیں۔ ایہہ لوک جیہڑیاں زباناں بولدے نیں اوہناں نوں منڈا قبیلیاں دیاں زباناں یاں منڈاری کنبے دیاں زباناں آکھیا جاند اے۔ یقینی طور اُتے ایہہ لوک دراوڑاں توں پہلوں پنجاب وچ موجود سن کیوں جے عین الحق فرید کوٹی دی تحقیق دے مطابق پنجابی زبان وچ منڈاری کنبے دیاں زباناں یاں بولیاں دے سینکڑے لفظ ہُن وی بولے جاندے نیں: جدّاں نانا، نانی، ماما، مامی، سالا، سالی، ماسی، دیہہ (جٹا) منڈی (سر) کنڈ، کھری، مُندرا، نتھ، دُہسا، توڑا، آوا، چٹا، ڈالا، پیٹی، ڈانگ سوئا، ڈنڈا، بلم وغیرہ۔

ہن ایہہ دیکھنا اے کہ منڈا قبیلے کون سن؟ آؤ دیکھنے آں۔ ڈبلیو کروک اپنی کتاب ”شمالی ہندو یاں دیسی نسلاں“ وچ لکھدے نیں:

”اوہ قد کاٹھ وچ چھوٹے نیں، اوہناں دا رنگ گہرا سانولا اے، انج آکھنا چاہیدا اے پٹی کالا اے۔ وال لٹے نیں جیہڑے گچھلے انداز وچ سردے کچھے موڈھیاں اُتے لکدے رہندے نیں۔ ایہہ وال کچھ کچھ گنڈلاں والے ہوندے نیں۔ سر لٹا اے، نک بہت چوڑا بعض ویلے پیٹھیا ہویا پر انج نہیں کہ چہرا چوڑا دتے۔ عام شکل و شباہت نال اوہ حبشیاں دے بھائی بھرا لگدے نیں پر کھوپڑی دی

بناوٹ دے حوالے نال اوہ حبشیاں توں دکھڑے نیں۔ ہونٹھ موٹے نیں، مونہہ چوڑا تے گھڑا اے۔ چڑی دا رنگ گہرا سانولا تے ہے اے پر اصل حبشی دے رنگ دی طرح کالا نہیں۔ بھادویں جڑے دی بناوٹ سخت اے لیکن اوہ کچھمی افریقہ دے حبشیاں طرح اگے نوں نکلیا ہویا نہیں۔ اوہناں دا جسم مضبوط اے۔ موڈھے تے پٹ سخت نیں۔ بانہواں تے پتیاں پتلیاں نیں۔“

کروک نے جیہناں لوکاں بارے ایہہ گلاں لکھیاں نیں، اوہ منڈا قبیلیاں دے لوک نیں جیہڑے تاریخ دی روشنی توں پہلوں آسٹریلیا، تسمانیا تے افریقا وچ رہندے سن۔ ایہہ اوس زمانے دا ذکر اے جدوں بحر ہند دا وجود وی نہیں سی۔ جتھے ارج بحر ہند دے نیلے ڈونگھے پانی لہر لہر وگدے نیں، اوتھے کسے پرانے زمانے وچ گوئڈوانا دا براعظم سی تے آسٹریلیا، تسمانیا تے افریقہ دے لوک خشکی راہیں ہندوستان وچ آؤندے جاندے سن تے ہندوستان دے لوک آسٹریلیا، تسمانیا تے افریقہ وچ آؤندے جاندے سن۔ نسبیات دے ماہر اوہناں لوکاں نوں بحری حبشی آکھدے نیں۔

دوجا مفروضہ ایہہ اے کہ آسٹریلیا تے افریقہ توں ہندوستان آؤن والے واسی دراصل ہندوستان وچ دو وار آئے۔ جیہڑے لوک پہلوں آئے، اوہ وی دراوڑ سن تے جیہڑے بعدوں آئے اوہ وی دراوڑ سن۔ جدوں پرانے دراوڑ سارے ہندوستان وچ کھل گئے، اودوں دراوڑاں دی دوجی لہر آئی جیہڑی بہتی طاقت وری۔ اوہنے پہلے دراوڑاں نوں ماریا کٹیا تے جنگلاں، پہاڑاں، سمندری ساحلاں تے تھلاں ول مفروز ہون تے مجبور کیتا۔ صلح صفائی دی صورت وچ پہلی لہر دے دراوڑ پنجاب وچ ای ٹھہر گئے۔ ایہہ لوک جیہڑی زبان بولدے سن، اوس نوں پروفیسر میکس ملر نے سبھ توں پہلاں 1854ء وچ ”منڈا قبیلیاں دیاں زباناں“ یاں ”منڈاری کنبے دیاں زباناں“ دے لفظ عطا کیتے۔ ویسے منڈا دا لفظ سبھ توں پہلاں مشہور رزمیہ کہانی ”مہا بھارت“ وچ آؤندا اے، ایہہ لفظ ”مہا بھارت“ وچ نسل واسطے ورتیا گیا اے، زبان لئی نہیں۔ محمد آصف خاں منڈا قبیلیاں تے اوہناں دی زبان واسطے آسٹریک (Austriac) دی اصطلاح ورتدے نیں۔ سر جارج کیمپبل نے

منڈا قبیلے اکھوائے۔

دراوڑاں نے پراچین دراوڑاں (منڈا قبیلیاں) نال اوہی سلوک کیتا جیہڑا اوہناں نال بعد وچ آریا داہر دواں نے کیتا۔ کجھ پراچین دراوڑ مارے گئے، کجھ بچ گئے، کجھ غلام بن گئے تے اوہناں دیاں سُدر ناریاں دراوڑاں نے اپنے گھراں وچ وسالیاں۔ صلح وی ہوئی تے آپو وچ سانجھ وی ہوئی۔

کروک اپنی کتاب ”شمالی ہند دیاں دیسی نسلاں“ وچ لکھدا اے:

”نسلاں دیاں ہجرتاں ساریاں دیاں ساریاں تاریخوں

پہلوں دے زمانے وچ واپریاں تے نسلاں دا ملن ملاؤن صدیاں

تیک جاری رہیا تے ایہہ میل ورتن اوہناں لوکاں دے وچکار سی

جیہڑے اخلاقی پکڑاں نوں بھار سمجھدے سن تے اوہناں توں جاؤ

وی نہیں سن۔ اجکل دیاں ذاتاں تے کافی حد تک نویں دور دیاں

کاڈھاں نیں، مطلب اے کہ ذات پات دی تمیز بُدھ دور دے

اخیر لے زمانے وچ ساہمنے آئی۔“

ویدی زبان

تاریخ اپنے آپ نوں دُہراؤندی رہندی اے۔ پنجاب دے منڈا قبیلے مزے نال حیاتی گزار رہے سن کہ دراوڑاں آن واہر پائی۔ دراوڑ پنجاب وچ وس گئے تے آریاواں نے آن حملہ کیتا۔ اوہناں وچ وسیبی سانجھ وی ہوئی (جیہدی گل پچھلے صفحیاں وچ نالو نال ہوندی رہی اے) تے ایس وسیبی تے مجلسی میل ملاپ دا ثبوت اوہ لفظ نیں جیہڑے سنسکرت وچ منڈاری کنبے دیاں زباناں تے دراوڑی کنبے دیاں زباناں توں ادھار لئے گئے، پراسیں کہہ چکے آں کہ سنسکرت (زنجیر دیاں گھریاں) تے اک لہجی اے جیہنوں زبان داناں دے دتا گیا۔ سنسکرت تے اوس ویلے وجود وچ آئی جدوں آریا لوک پنجاب چھڈ کے لنگا تے جمنادی وادی وچ جاوے۔ جدوں پنجاب وچ سن، جدوں اوہ سندھ تے

”کولارین“ دی ترکیب ورتی اے۔ یعنی کولارین یاں کولاری کنبے دیاں زباناں۔ اصطلاح ”کولارین“ بارے سر جارج گریسن دا خیال اے کہ ایہہ بالکل غلط اے تے ایہدے ورتوں وچ سر جارج کیمپبل کولوں سہو ہو گئی اے کیوں جے اوہناں نے لفظ کول توں اصطلاح کولارین گھڑی اے۔ منڈا قبیلیاں وچ اک قبیلہ کول وی اے۔ لفظ کول کولرتوں نکلیا اے۔ اصل وچ دوویں لفظ اک ای معنے تے مفہوم دے وارث نیں پر کولر پرانا لفظ اے تے کول نواں۔ سر جارج کیمپبل نے ضلع کولر (میسور دھنی ہند) دی رعایت نال لفظ کول اپنایا حالانکہ لفظ کولر کنارسی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب ”چور“ اے گل داہنا ایہہ نکلیا کہ جارج کیمپبل نے کولر، کول تے کولارین دیاں اصطلاحواں دے حوالے نال زباناں دا کولارین یاں کولاری کنبہ ایجاد کیتا، جیہدے توں ایہہ مفہوم وی لیا جاسکدا اے کہ منڈا قبیلیاں دیاں زباناں یاں بولیاں چوراں دیاں زباناں یاں بولیاں نیں۔ ظاہر اے، ایہہ بہت ای ہتک والی گلی سی۔ ایس لئی لسانیات دے ماہراں نے ”منڈاری کنبے دیاں زباناں“ دے لفظ پسند کیتے تے ایہو لفظ رائج ہوئے۔

اک لفظ اے پراچین، ایہہ سنسکرت دا لفظ اے، مطلب اے پرانا پہلا، پرہتم۔ منڈا قبیلیاں نوں پراچین دراوڑ یاں پروٹو ڈریوڈینز (Proto-Dravidians) وی آکھیا جاندا اے۔ گل کیہ منڈا قبیلے تے دراوڑ اک ای نسل نال تعلق رکھدے نیں۔ اک لفظ آسٹریلا (Austral) اے۔ ایہہ انگریزی دا لفظ اے جیہدا مطلب اے جنوب یاں دھن۔ بڑا عظیم آسٹریلیا دھن وچ اے نا، ایس پاروں اوتھوں دے پرانے حبشی نما واسیاں نوں آسٹریک آکھیا جاندا اے۔ حبشی لئی انگریزی وچ نگر و (Negro) دا لفظ اے تے حبشی نسل نوں نیگرائڈ (Negroid) یاں نیگریٹو (Negreto) آکھیا جاندا اے۔

اک ہور مفروضہ ایہہ اے کہ ہندوستان وچ آسٹریک تے نیگریٹو نسلاں دے لوک تاریخ توں پہلاں دے زمانے وچ آئے۔ اوہناں دے آپسی تال میل تے مل ورتن نال اک دوغلی نسل جمی جیہنوں منڈا نسل آکھیا جاندا اے، فیروسی نسلاں تے نسباں دے سارے ماہر ایس گل اُتے اتفاق کر دے نیں کہ پنجاب وچ دراوڑاں دے آؤن توں پہلاں نیگریٹو آسٹریک نسل دے پراچین دراوڑ موجود سن تے اوہناں دی اپنی زبان سی۔ ایہہ بعد وچ

اوپر دے ساتھی دریاواں دے کنڈھیاں اُتے سن، اوس ویلے اوہ جیہڑی زبان بولدے سن، اوہنوں ویدک یاں ویدی زبان آکھیا جاندا اے یعنی ویداں دی زبان۔ اوس زبان وچ سبھ توں پہلوں جیہڑا وید لکھیا گیا اوہ رگ وید اے۔

ویدک یاں ویدی زبان نوں ویدک بھاشا وی آکھیا جاندا اے۔ ایہہ زبان چالھی صدیاں پرانی اے تے سنسکرت چھتی صدیاں۔ رگ وید دا مطلب اے نعمیاں دی کتاب۔ وید بظاہر ہندوواں دی انجیل اے تے اصولوں ایہہ اک مذہبی، سیاسی، سماجی تے عسکری کتاب اے جیہدے وچ اوس زمانے دے پنجاب دے مذہبی، سیاسی، سماجی تے فوجی حالات لہسدے نیں۔ رگ وید دے نغے اوس ویلے رچے گئے جدوں آریا لوک مقامی پنجابیاں (دراوڑاں) نال کھیہہ بکھیہہ کر رہے سن۔ رگ وید وچ اوہناں قبیلیاں دے ناں لہسدے نیں جیہناں نال آریاواں دا جوڑ پیا مثلاً اُسُر قبیلہ، سنی قبیلہ، دسیو قبیلہ، شگر و قبیلہ، یکشو قبیلہ تے اچ قبیلہ۔

محمد آصف خاں نے اپنے اک ان چھپے مقالے ”پنجابی بولی دا پچھو کڑ“ وچ اوہ گلاں گہوئیاں نیں جیہڑیاں آریا واہرو غیر آریا مقامی قبیلیاں (دراوڑاں) دے متعلق کہندے رہے تے جیہڑیاں رگ وید وچ موجود نیں، مثال خاطر:

- 1- آریاواں دے اندر دیوتا نے دسیو قبیلے نوں تہہ تیغ کیتا۔
- 2- دسیو قبیلے دے لوکاں دی زمین اندر دیوتا نے آریاواں وچ ونڈ کے دسیو قبیلے نوں ذلیل کیتا۔
- 3- اندر دیوتا تے تہہ ہزار کالے دشمن مار مکائے۔
- 4- دشمن دا قبیلہ تباہ کردتا۔
- 5- مقامی سردار کرشن دی حاملہ رانی نوں مارتا گیا۔
- 6- مقامی لوک نہ مذہبی رسماں ادا کر دے نیں نہ قربانی دیندے نیں، ایس پاروں اوہ انسان ای نہیں۔
- 7- دسیو قبیلے دے لوک بے دین نیں۔

8- پنی قبیلے دے لوک رستا گیر تے ڈنگر چور نیں۔

9- پنی قبیلے دے لوک لالچی تے کجوس نیں۔

10- اُسُر قبیلے دے لوک جادو ٹونا کر دے نیں۔

11- اُسُر قبیلے دے لوک مُردیاں دی پوجا کر دے نیں۔

12- اُسُر لوکاں وچ پیسے لے کے گڑیاں وچنن دا رواج اے۔

جدوں آریا لوک رگ وید دے شعر تخلیق کر رہے سن، اوہوں تیک باہمن چاری وجود وچ نہیں سی آئی۔ باہمن چاری تے گنگا تے جمننا دی وادی وچ جمی، ودھی تے بھٹلی، البتہ پنجاب وچ آریاواں دے دن دوران باہمن مت دے جڑوے ضرور جم پئے سن۔ ایہہ جڑوے گنگا تے جمننا دی وادی وچ ودھے تے پھلے۔ پنجاب وچ تے آریا لوک سدھی سادی سیکولر قسم دی حیاتی گزار دے سن۔ ہاں اندر دیوتا دی عبادت کر دے تے اوکھے ویلے اوہدے کولوں مدد منگدے سن۔ ہندوواں والیاں رسماں داناں نشاں نہیں سی نہ ذات پات دا نظام (ورن آشرم) وجود وچ آیا سی۔ آواگون تے مرن چکڑ دا وی کوئی چکر نہیں سی پنڈتاں تے پردہتاں والا کم وی پنجاب توں اگے رُجان مگروں ای وجود وچ آیا۔

وید چار نیں؛ رگ وید، اتھرو وید، سام وید تے سبجرو وید۔ ایہہ چارے وید پنجاب وچ نہیں رچے گئے۔ صرف رگ وید پنجاب وچ تخلیق ہويا۔ باقی تین وید گنگا تے جمننا دے دوآبے وچ رہندیاں لکھے گئے۔ ایہہ وید اک انتہائی اہم لسانی دستاویز دا درجا رکھدے نیں۔ ہند یورپی زبان نوں جانن لئی ایہناں دا مطالعہ بے حد ضروری اے۔ ایہناں وچ شہری آئین تے دستور، مذہبی رسماں، اساطیری تصور تے خیال، دسبھی طور طریقے، رہت بہت دیاں رسماں، فوجی حالات، مقامی قبیلیاں نال آریاواں دے ٹکڑا تے مل ورتن بارے بہت اہم معلومات لہسدیاں نیں۔ امریکی ماہر لسانیات، ولیم وائٹ وٹنی ایہناں دی اہمیت نوں ساہنے رکھدیاں ایہتوں تیک آکھدا اے کہ وید صرف پنجابی آریاواں دی ای اعلا دستاویز نہیں سگوں ایہہ تے سارے آریاواں دی اک اعلا دستاویز اے۔ پنجابی آریا تے صرف اک شاخ سن۔

ویدی زبان دے مقابلے وچ سنسکرت صرف تے نحو وچ پھاتھی ہوئی پنڈتاں تے پروہتاں دی بناوٹی زبان اے جیہدا عوام نال کوئی تعلق نہیں تے جیہڑی عمل ولوں ہن وی اک مُردہ زبان اے۔ چوں وی اے لسانیات دے ہندو، سکھ تے مغربی ماہر اہنوں پاکستان، ہندوستان تے بنگلہ دیش دیاں گھٹ ودھ ساریاں زباناں دی ماں کہندے نیں، سوائے دراوڑی تے دردی کنبے دیاں زباناں دے۔

”ویدی زبان دے بولن والے آریا 2000 ق م وچ افغانستان دے پوربئی حصیاں بلوچستان، سندھ تے پنجاب وچ وسدے سن۔ ایہدے مگروں اوہ گنگا تے جمنہ دی وادی وچ چلے گئے پرسارے نہیں، کیوں جے آبادی ودھ گئی سی، ایس لئی کجھ پنجاب وچ رہے تے باقی مدھیہ پردیش (وسط ہند) وچ جاوے۔ اوہ کدوں مدھیہ پردیش اُتے حملہ آور ہوئے، ایہدی کوئی طے شدہ تاریخ نہیں دتی جاسکدی کیوں جے کوئی گواہی موجود نہیں۔ ویداں نوں حفظ کر لیا جاندا سی تے ایہہ کم اُستاد کرواندے سن۔ اوہناں دی نگرانی وچ شاگرد ویداں نوں یاد کر دے تے فیر ویداں دے حافظ لوکاں نوں مونہہ زبانی وید سناؤندے۔ ایس طرح ویداں دی تعلیم اک نسل توں دوجی نسل ول چل ٹری۔ چونکہ رگ وید سبھ توں بہتا پوتر تھیجا جاندا اے، ایس لئی ایہدے تلفظ دی درستی اُتے خاص توجہ دتی جاندی۔ ایہہ توجہ ایس لئی وی ضروری سی کہ آریا ویداں دے شعراں منتراں نوں مختلف معاشرتی تے مذہبی تقریباں وچ جادو ٹونے لئی وی ورتدے سن۔ بہت ساریاں معاشرتی تے مذہبی رسماں اجیہاں سن جیہڑیاں منتر پڑھیاں یاں سنایاں بغیر پوریاں نہیں سن ہو سکدیاں۔ ایہدا نتیجہ نکلیا کہ ویدی زبان وچ ادب تے زبان دا ڈھیر سارا مواد زبانی طور اُتے محفوظ ہو گیا۔ ویدی زبان دے محافظ تے وید یاد کرن والے بعد وچ پنڈت تے پروہت بن گئے۔ ایہدا ایہہ مطلب نہ لیا جاوے کہ کوئی لپی (رسم الخط) موجود نہیں سی۔ غیر مذہبی تحریراں لئی لپی موجود سی۔

سنسکرت دا اک ماہر اے سی ولنر لکھدا اے کہ ”گنگا تے جمنہ دی وادی وچ ویدی زبان نوں سنسکرت وچ ڈھال لیا گیا تے ایس گل دا امکان اے کہ ایہدیاں اوازاں تے فرہنگ نوں مقامی بولیاں نے متاثر کیتا۔ اوہ بولیاں جیہڑیاں آریاواں دی مدد نال پہلوں

راج سن، اخیر سنسکرت ساریاں بولیاں اُتے غالب آگئی۔ وندیا چل پہاڑ دے نال نال سنسکرت دی حد دراوڑی بولیاں نال رلدی اے۔ ہمالیہ وچ سنسکرت دیاں گواٹھی زباناں دا میل جوڑ (تبتی چینی کنبے دے) تبتی برمی گروہ نال اے تے کجھ زباناں دا سبندھ آسٹرک کنبے دیاں زباناں نال اے۔“

ولنر نے سنسکرت دی وڈیائی موہرے گوڈے ٹیک کے نہ براہوی دا ذکر کیتا تے نہ ایہہ دسیا کہ پنجابی غیر آریائی زبان اے۔ اوہدا خیال اے کہ پنجابی سنسکرت دی لکھ وچوں جی اے۔

اگے جا کے ولنر لکھدا اے: ”ایہہ گل گوہ جوگ اے کہ سنسکرت جنوبی ہند وچ دھرم تے قانون دی زبان بن کے کھنڈی پرایسے دراوڑی زباناں نوں دُھروں نہیں کڈھ دتا۔ دو جے پاسے تامل تے تیلگو زباناں دے ادب نے واہوا ترقی کیتی۔ سوال پیدا ہوندا اے کہ شمالی ہند (پنجاب) وچ سنسکرت نے دو جیاں زباناں نوں باہر کڈھ کے آپو کیوں لتاں کھلا رلیاں؟ اسیں فرض کر سکنے آں کہ رگ ویدی دھرتی (پنجاب) وچ آریا لوک اکثریت وچ سن، غیر آریا گھٹ سن تے فیر آریا لوک آپ واپی بیجی کر دے سن تے ہل واہندے سن۔ غیر آریا لوک یاں تے بھج گئے تے یاں اوہ غلام تے کھیت مزدور بن گئے۔ پرتی ہندو وچ پروہت، حکمران تے تاجر آئے، واپی وان نہیں آئے۔ پنڈ جیہو جیہہ پہلوں سن، اوسے طرح دے اوسے طرح رہے، اوہناں وچ کوئی تبدیلی نہ آئی۔“

ولنر دا ایہہ خیال محض اندازہ اے کہ پنجاب وچ آریا کنتی وچ بہتے تے دراوڑ تھوڑے سن۔ اوہدے خیال وچ گنگا جمنہ دی وادی وچ آریا گھٹ سن تے دراوڑ بہتے، ایس لئی آریا دراوڑاں نوں مار بجاؤن وچ کامیاب نہ ہوئے۔ جویں وی اے، ایہہ غیر آریائی لوک ہولی ہولی آریائی یعنی ہندو سماج وچ رچ مچ گئے۔ ولنر ایس ضمن وچ اک آخری مفروضہ سامنے لیاؤندا اے کہ ہوسکدا اے گنگا تے جمنہ دی وادی وچ دراوڑی زبان نہ ہووے، کوئی ہور زبان ہووے جیہڑی دراوڑی زبان دی طرح سخت جان نہ ہووے تے سنسکرت نے اوہدے اُتے اسانی نال پیر جمائے ہون۔

اصل گل ایہہ اے کہ حکومت وچ حاکم دا حکم، کلچر تے زبان دا جادو، سر

چڑھ کے بولدا اے۔ نویں نکور تاریخ دیاں مثالاں ساہمنے نیں۔ عرباں نے ایران فتح کیتا تے عربی زبان فارسی اُتے غالب آگئی۔ مسلماناں نے ولی فتح کیتا تے اردو دی عیبہ رکھی۔ انگریزاں نے ہندوستان نوں فتح کیتا تے انگریزی دا ڈگا وجیا۔ ایسے طرح دراوڑ آئے تے پراچین دراوڑاں دی منڈاری زبان کمزور ہوئی۔ آریا آئے تے پنجاب وچ دراوڑی زبان اُتے ویدی زبان نے غلبہ حاصل کیتا، فیروی اوہنوں مار مُکا نہ سکی کیوں جے دراوڑی زبان سخت جان سی۔ جس طرح ایران وچ عربی تے برصغیر وچ فارسی۔ اردو تے انگریزی آئیاں تے ضرور پر مقامی بولیاں تے زبانوں مریاں نہیں۔ دراصل نہ کوئی زبان کسے دوجی زبان نوں جنم دیندی اے تے نہ ای کوئی زبان کسے نوں ختم کر دی اے۔ ایسے طرح نہ کوئی زبان کسے دوجی زبان وچ رچدی اے تے نہ ای کوئی زبان کسے دوجی زبان نوں اپنے اندر کڈھ کے باہر سٹ دی اے۔ زبان تے اوس ویلے مردی اے جدوں اوہدے بولن والے سارے دے سارے مرئک جانیاں اپنی زبان نوں قطعی طور اُتے بھلا کے کسے دوجی زبان نوں اپنالین، تے ظاہر اے انج کدی نہیں ہویا تے نہ ہوسکدا اے۔ کئی آبادیاں دوجی زبان نوں ہک نال لائی رکھدیاں نیں۔ کوسے وچ میں اجیہے لوک وی دیکھے نیں جیہڑے بلوچی، پشتو، براہوی پنجابی، اردو، انگریزی تے فارسی بولدے نیں، انج سمجھ لوو کہ اوہ ہفت زبان نیں۔ پنجاب وچ عام لوک دو زبانوں بولدے تے سمجھدے نیں۔

زبانوں وچ تبدیلی ہر ویلے ہوندی رہندی اے۔ اک زبان دوجی زبان نوں متاثر کر دی اے، لفظ اُدھار لیندی اے تے اُدھار دیندی اے۔ ایہہ ابلاغ دی گل اے۔ جس طرح وکھو وکھریاں آبادیاں یاں بندیاں وچ ابلاغ ودھدا اے، زبان پھیلدی تری جانندی اے۔ جدّاں جدّاں ابلاغ گھٹ ہوندا اے، زبان سگنوی اے تے اوہدا مرتبہ زبان توں بولی تے فیرو بولی توں پڑ بولی تے آجاندا اے۔ جے ابلاغ گھٹ ہو جائے یاں محدود کر دتا جائے یاں آبادی ودھ جائے یاں کوئی علاقہ فتح کر کے کالونی قائم کر دتی جائے یاں کوئی کلچر، سب کلچر (Sub-Culture) وچ بدل جائے یاں وکھریوں تے نکھیرے دی سیاسی تحریک کامیاب ہو جاوے تے تدوی زبان بولیاں وچ ونڈی جانندی اے۔

پنجاب وچ ویدی زبان داہر و حاکماں دی زبان سی، اوہ کامیاب ہوئے سن، ایس لئی

دراوڑی زبان دی اہمیت وچ کمی اک قدرتی گل سی۔ گل دراوڑ سخت جان سن، اوہناں نے اپنی زبان مرن نہ دتی۔ ہاں جدوں ایہی زبان گنگا جمنا دی وادی وچ سنسکرت دی سٹریٹ جیکٹ وچ پھتھی گئی تے مُردہ ہو گئی۔ ظاہر اے، ایسین دولنر دی گل من لئی تیار نہیں کہ پنجاب وچ دوجیاں زبانوں ختم ہو گئیاں تے ویدی شاہ بہرام بن گئی۔

زبان دی یونٹ دے اعتبار نال زبان دیاں دو قسماں نیں: پہلی اے طبعی زبان تے دوجی اے بناوٹی زبان۔ طبعی زبان تے اوہ اے جیہڑی انسان دی ابلاغ دی ضرورت دے تحت اشاریاں، سینٹاں تے فیرو علامتاں راہیں ساہمنے آؤندی اے تے بناوٹی زبان اوہ اے جیہڑی انسان نے آپ لوڑ پاروں گھڑ لیا اے۔ ویدک باشا پنجاب وچ آریاواں دی طبعی زبان سی جیہڑی اوہناں دے وچار وٹاندرے دی عام لوڑ پوری کرن دے نال نال چنگے تے سچے خیالاں دے اظہار دی ضرورت وی پوری کر دی سی۔ فیروک ویلا آیا کہ آریا لوک سارے ہندوستان وچ کھتر گئے۔ ایس پاروں ویدک زبان دے عالماں نے ایہوں چار قسماں وچ ونڈ دتا:

- 1- اُدبھیا اوہ ویدک زبان جیہڑی پنجاب تے سندھ وچ بولی جانندی سی یعنی بچھی ویدک زبان
- 2- بدھ دیسی اوہ ویدک زبان جیہڑی وچلے ہند (مدھیہ پردیش) وچ بولی جانندی سی۔
- 3- پراچیا پُوربی ہندوستان وچ جیہڑی ویدک زبان بولی جانندی سی، اوہنوں پراچیا آکھیا جاندا سی۔
- 4- داکنٹیا آریا لوکاں دا میل ملاپ وندیا چل پہاڑ دے دوجے پاسے۔ دراوڑستان دے لوکاں نال وی سی۔ ایس لئی ویدک زبان اُتے دراوڑ زبانوں دا وی اثر ہویا۔ چنانچہ دراوڑستان وچ جیہڑی ویدک زبان بولی جانندی سی، اوہنوں داکنٹیا آکھیا جاندا رہیا۔ ایہہ قسم قسم دیاں ویدی زبانوں آریاواں دے لسانی ماہراں نوں پسند نہیں سن۔ آریا لوک جیہڑے پنجاب تے سندھ توں نکل کے ہندو بن چکے سن تے اوہناں وچ پنڈتاں تے

پروہتاں دا اک مخصوص طبقہ پیدا ہو چکیا سی، اوہ نہیں سن چاہندے کہ ویدک زبان آپوں اگے پھل دی طرح ودھے پھلے۔ لہذا اوہناں نے ایہدے لئی صرف تے نحو دے قانون تیار کیئے۔ ایہہ کم اوہناں دے رشی پانینی نے کیتا جیہنے ویدک زبان نوں گرامر وچ جوڑ کے سنسکرت بنا دتا یعنی صاف دھلی دھلائی پاک تے پوتر زبان۔

پتی

ضروری محسوس ہوندا اے، ایس تھاں اُتے لہی دی گل کیتی جاوے۔

ہڑپا (پنجاب)، ٹیکسلا (پنجاب) تے موہن جوڈرو (سندھ) وچ 1922ء وچ پٹائی گھدائی شروع ہوئی تے ٹھیکری دے ماہراں نوں بہت سارا مواد ہتھے چڑھیا، جیہدے وچ مہراں وی سن۔ ایہناں مہراں اُتے کجھ لکھیا ہويا سی۔ ایہہ لکھائی جس لہی وچ سی، اوہنوں اڄ تک نہیں پڑھیا جاسکیا۔ جے کدی ایہناں مہراں دی تحریر پڑھن وچ کامیابی ہوئی، اُن گنویاں گلاں دے بُو ہے کھل جان گے۔ ایہناں مہراں اُتے بڑی صفائی نال پنجاب تے سندھ دے جانور گھر چے گئے نیں۔ گھوڑا ایہناں مہراں والیاں تصویریاں وچ نہیں ہیگا، کیوں جے گھوڑا آریاواں تے 2000 ق م سپت سندھو (ست دریاواں) دی وادی وچ متعارف کروایا سی۔ ظاہر اے، ایہناں مہراں اُتے جو کجھ لکھیا ہويا اے، اوہ دراوڑی دور نال تعلق رکھدا اے۔ جے مہراں اُتے ویدی سنسکرت یاں کلاسیکل سنسکرت کندہ ہوندى تے لازماً گھوڑے دی تصویر وی کسے نہ کسے مہر اُتے بنی ہوندى۔ ایہناں مہراں اُتے گھوڑے دی تصویر نہیں ہیگی، ایس واسطے طے ہويا کہ تحریر نہ ویدی سنسکرت اے اتے نہ ای کلاسیکل سنسکرت۔

کجھ مہراں دجلہ تے فرات دی پرانی تہذیب، سمیریا توں وی لہیاں سن۔ سندھ دی وادی توں گھدائی دے بعد لہن والیاں مہراں تے دجلہ تے فرات دیاں سمیری مہراں وچکار علامتی اعتبار نال سانجھ لہدی اے پر ایہدے توں کجھ وی گل گھدئی نہیں۔ دوواں تہذیبیاں دی جوانی ویلے مہراں دی تجارت ثابت ہو چکی اے۔ چونکہ دوویں تہذیبیاں ہم

عصر سن ایس لئی علامتی سانجھ دی ہوند کوئی اچرچ گل نہیں۔ اصل گل تے ایہہ اے کہ ایہناں مہراں اُتے کھرچی تحریر پڑھی جاسکے۔ اک وار اک ملاقات وچ (آثار تے علامتاں دے معروف سکالر) پروفیسر اے ایچ وانی نے آکھیا سی کہ ”جے مینوں دو سال دی ویہل مل جاوے تے میں ایہناں مہراں اُتے لکھی عبارت دا کھوج لاسکتاں۔“ مہن رب جانے اوہنوں نوں دو ورھیاں دی مہلت کدوں ملے گی! ویسے کرنل وڈل تے ڈاکٹر پران ناتھ ایس طرح دیاں کوششاں وچ بھانج کھا چکے نیں۔

ہندوستان دی سبھ توں پرانی لہی براہمی اے۔ ایہہ اوہ خط اے جیہدے وچ پوربی پالی نوں اشوک دے حکم موجب نیاریاں اُتے اُکریا گیا تاں جے مہاتما بڈھ دیاں تعلیمیاں دا عام ڈھنڈورا دتا جاسکے۔ زباناں دے بعضے ماہراں دا خیال اے کہ براہمی لہی سپت سندھو دی وادی دے اوس دراوڑی رسم الخط وچوں کڈھی گئی اے جیہڑی مہراں اُتے اُکری ہوئی اے۔ اک ماہر بوہلر دا خیال اے کہ اشوک دے کتیاں دی لہی سامی زبان دے اوس رسم الخط دا چربا اے جیہڑا مسیح دی پیدائش توں اٹھ سو سال پہلوں رانج سی، پرلسانیات تے بشریات دے ماہراں نے ایس مفروضے نوں منن توں پلا بچایا اے۔ ٹھیکری علم دے مشہور ماہر جنرل کنگھم دا خیال اے کہ براہمی رسم الخط نوں مقامی طور اُتے ای رچیا گیا نہ کہ باہر دے کسے مُلک وچوں اتھے لیاندا گیا۔ دھیان اک وار فیہر ہڑپا تے موہنجو ڈرو دیاں مہراں ول جاندا اے۔ ایہہ مہراں 3000 ق م توں 2500 ق م وچ رانج سن۔ اشوک دیاں کتیاں دی کندہ کاری 250 ق م وچ ہوئی۔ ظاہر اے وچکار لاکھپتا بہت لما اے، لازماً رسم الخط دی سنگلی دیاں گجھ گھریاں گواچ گیاں ہوئیاں نیں جیہناں دی بھال ضروری اے۔

لسانیات دے ماہراں دا خیال اے کہ براہمی لہی پرانے فونٹقی، یونانی تے اطالوی ابجد دے حرفاں دیاں علامتاں وکھ کے وی تیار کیتی جاسکدی سی۔ براہمی لہی دیاں علامتاں جیومیٹری دیاں شکلاں نیں۔ جے تھوڑا جیہا ذہن لڑایا جائے تے دوجی لہی دیاں علامتاں وکھ کے اجیہی لہی بنائی جاسکدی اے، جے دو سو علامتاں ہون تے اوہناں وچوں ویہاں دا چک لینا کوئی اوکھا کم نہیں۔ ہڑپا دیاں مہراں دیاں کل علامتاں دو سو نیں۔

مختصر تاریخی ویروا

- 1- روایتی طور اُتے ”مہا بھارت“ دی جنگ 3103 ق م وچ لڑی گئی۔ ایہہ کورو تے پانڈو قبیلیاں دی لڑائی سی۔ کورو سو بھرا سن تے اوہناں دے پُودا ناں دھرت راشتر سی۔ اوہناں دا کمانڈران چیف دریو دھن سی۔ دھرت راشتر دے بھرا پانڈو دے پنج پُتر سن۔ اوہناں دا کمانڈران چیف یدھشتر سی۔ مطلب ایہہ نکلیا کہ ایہہ لڑائی تائے چاچے دے پُتر اں چکار سی۔ پنج پانڈو بھراواں دی اکو ای تیویں سی جیہدا ناں دروپدی سی۔ ایس عظیم جنگ وچ ہندوستان دے سارے راجیاں نے کوروواں یاں پانڈوواں وٹوں حصہ لیا۔ پنجاب دیاں فوجاں کوروواں نال سن۔ ایس لڑائی وچ جیہڑی اٹھاراں دناں تک تھانیرے دے نیڑے کورودکیشتر دے میدان وچ لڑی گئی، صرف دھرت راشتر تے اوہدا بھرا پانڈو بچیا۔ اخیر وچ صلح ہو گئی۔ پانڈوواں نوں ہستنا پور دا بادشاہ من لیا گیا۔ کجھ دیر حکومت کرن مگروں پانڈو دروپدی تے اک گُتے نوں لے کے شہر چھڈ گئے تے میر و پہاڑ ول نکل گیا۔
- ماہراں دا خیال اے کہ ”مہا بھارت“ دارزمیہ حقیقت وچ کدی پیش نہیں آیا۔ ایہہ صرف شاعراں دے تخیل دی اڈاری اے۔ جے ایس رزمیہ دی تہہ وچ کوئی حقیقت ہے وی اے تے اوہ صرف ایہی کہ کدی کوئی چھوٹی موٹی لڑائی ہوئی ہووے گی۔ ایس رزمیہ نظم نوں، جیہدے اٹھتالی ہزار شعر نیں، 200ء وچ مکمل تے مرتب کیتا گیا۔
- 2- مہا تما بدھ 543 ق م وچ رب نوں پیارا ہو یا۔
- 3- سکندر اعظم نے 326 ق م وچ پنجاب اُتے حملہ کیتا۔ اوس ویلے گدھ وچ ننڈا خاندان دی حکومت سی تے پنجاب وچ کئی چھوٹے چھوٹے راجے سن۔ دریائے

قصہ مختصر، عام خیال ایہہ اے کہ براہمی لہی دراوڑی لہی دی نقل اے، پر ایہہ صرف خیال ای اے جیہنوں سچے ثابت کرنا حالے ممکن نہیں ہو سکیا۔ اک لہی شارد اے جس وچ بدھ مت دی اخلاقی تعلیم دی تبلیغ ہوئی۔ شارد ا یونیورسٹی آزاد کشمیر وچ سی۔ سنسکرت دی لہی دا ذکر پہلوں کیتا جا چکیا اے کہ ایہنوں سنگھی دیاں گھریاں طرح کھے توں سچے نوں لکھیا جاندا سی۔ فیر لہی دا ناں زبان نوں مل گیا، ایہنوں دیوناگری لہی وی آکھیا جاندا اے تے ہندی واسطے وی ورتیا جاندا اے۔

516 ق م دے لاگے چاگے دارا اول نے اوہناں علاقیاں اُتے قبضہ کیتا جیہڑے دریائے سندھ دے چڑھدے کنڈھے اُتے سن۔ اوہ بلوچستان اُتے پہلوں ای قبضہ جما چکیا سی، پنجاب اوہدا ویہواں صوباسی۔ جدوں پہلے دارا دا پُتر کینسر و یونانیاں دے خلاف صفایا بنھ کھلوتا، اودوں اوہدی فوج وچ پنجاب دے تیر باز وی سن۔ یونان دا تاریخ لیکھک ہیروڈوٹس لکھدا اے کہ کینسر و دی فوج وچ ہر قسم دے سپاہی سن تے اوہناں وچ پنجاب دے تیر انداز وی ہیگے سن جیہناں نے کپاہ دے بنے ہوئے کپڑے پائے ہوئے سن۔ ایہناں سپاہیاں وچ مکران دے ساحلاں اُتے کم کرن والے ماچھی وی سن۔ ایسے کچر و دے زمانے وچ پنجاب وچ ابجد دے خروشتی اکھر رائج ہوئے، ایہناں ابجد دے اکھراں دی لپی آرامی (Amaric) لہی توں ادھار لئی گئی سی۔ ایہہ لہی کھبوں سچے نوں لکھی جاندا سی۔ خروشتی لہی (دراصل آرامی لہی) اٹھ سو سال تیک پنجاب وچ ورتوں وچ رہی یعنی چوتھی صدی عیسوی تک۔ ایس لہی یاں رسم الخط نوں بھاشی سلطنت دی یادگار سمجھیا جاندا سی۔

612ء وچ محمد بن قاسم نے سندھ فتح کیتا تے عربی دا نسخ رسم الخط سندھ تے پنجاب وچ ورتوں وچ آیا۔ جدوں 1000ء وچ محمود غزنوی نے پنجاب اُتے حملے کیتے، جیہناں دی گنتی اُنیسہ سی، نہ کہ ستاراں۔ تے پٹھاناں تے ایرانیوں دے آؤن مگروں پنجاب وچ فارسی دی نستعلیق لہی دا رواج ہو یا۔ دوویں لپییاں مسلماناں دی ثقافت دا اُگھڑواں مظہر تے نمائندہ نیں۔

جہلم تے دریائے سندھ دے وچکار جیہڑا علاقہ سی، اوہدی راجدھانی ٹیکسلا وچ سی۔ اوس علاقے دے راجے ابھی نے سکندر اعظم نوں حاکم من لیا تے پنج ہزار سپاہی مدد لئی نال دتے۔ دریائے جہلم تے چناب دے وچکار راجا پورس دی حکومت سی۔ سکندر نے اوہنوں ہرایا تے فیر اوہدا علاقہ واپس کر دتا تے مگروں بیاس ول ودھیا۔ بیاس دے بچے کنڈھے اُتے اوہدے سپاہیاں نے دریا اُلنگھن توں نہ کر دتی۔ سکندر نے کانگڑا تے گورداسپور دی سرحد اُتے دریائے بیاس دے کنڈھے، تراشے ہوئے پتھراں دیاں یاراں یادگاراں کھڑیاں کیتیاں تے واپس چلا گیا۔ ہندوستان چھڈن توں پہلوں اوہنے ست فتح کیتیاں توماں داگورنر راجا پورس نوں بنایا تے فیر دس مہینیاں تیک پنجاب دے دریاواں راہیں سفر کر دا ہو یا کراچی دے نیڑے اودوں سے ساحل اُتے آیا۔ اوتھوں اکتوبر 325 ق م وچ بلوچستان دے دریاحب نوں پار کیتا تے جون 323 ق م وچ اوہ موجودہ بغداد دے نیڑے بابل وچ تینتی سال دی عمر وچ بچھ گیا۔ اوہنے اپنی تیراں ورھیاں دی عملی حیاتی اندر کئی زندگیاں دیاں توانائیاں لھویٹ لئیاں سن۔

4- وینسٹ اے سمتھ لکھدا اے۔ ”ہندوستان دیاں سرحدیں نے جلدی ہی مسلمان خلیفیاں دی توجہ اپنے ول کھچ لئی۔ عرب، مکران ساحل اُتے 643ء وچ اپڑ گئے۔ 712ء وچ محمد بن قاسم نے سندھ فتح کیتا تے ایہدے بعد صدیاں تیک ایہہ مُلک عرباں دیاں ہتھیں وچ رہیا، بعدوں کانبل وی فتح ہو گیا۔ اٹھویں صدی عیسوی دے شروع وچ ای عرب تے دوجیاں توماں دے مسلمان لازمی طور اُتے سندھ تے نیڑے دے علاقیاں وچ آباد ہوئے جیہدے نال آبادی دے کردار وچ واضح تے دو ٹوک تبدیلی دے آثار لبھدے نیں پر خالص ہندوستان وچ کوئی خاص تبدیلی نہ آئی۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ کاروبار واسطے

عرب تاجر تے سندھ دے عرب سردار ہندو علاقے وچ آؤندے جاندے رہے۔ ایہدے نال ہندو راجیاں نوں کوئی دلچسپی نہیں سی کہ ہاکڑا دریا دے پرلے پاسے کیہ ہو رہیا اے دریائے ہاکڑا اوس ویلے سندھ تے ہندوستان وچکار سرحد دا کم دیندا سی۔ ایہہ دریا اٹھارھویں صدی عیسوی وچ ٹھنک ہو گیا۔ ایہہ ریاست بہاولپور تے سندھ دے تھلاں وچ وگدا سی۔“ سنسکرت وچ ایہنوں درشد اوتی آکھیا جاندا رہیا۔

5- یارھویں صدی عیسوی دے شروع وچ غزنوی نے پنجاب فتح کیتا۔ 1020ء دے بعد پنجاب وچ مسلمان آباد ہون لگے۔ یارھویں صدی دے اخیر اُتے محمد غوری نے ہندوستان نوں باقاعدہ فتح کیتا۔ اوس ویلے ان گنویں مسلمان ہندوستان وچ آئے تے آباد ہوئے۔ دلی وچ سلطاناں دے اقتدار ویلے ہندوستان وچ مسلماناں دی باہروں اوائی ودھ گئی۔ جداں 1340ء توں 1526ء دے وچلے دور وچ دلی دے سلطان ڈولن لگ پئے، اودوں مسلمان استھے آؤنے گھٹ گئے پر باہر دے آؤن مگروں فیر مسلماناں دی آمد تیز ہو گئی۔

ہن تک جیہڑیاں گلاں ساڈے علم اچ آئیاں نیں، اوہ ایہہ نیں کہ منڈاری کنبے دیاں زباناں پنجاب تے سندھ وچ پہل رکھ دیاں نیں ایہناں دے بعد دراوڑی کنبے دیاں زباناں دی واری آؤندی اے۔ فیر رگ وید دی ویدی زبان۔ اوس توں وی مگروں سنسکرت جیہنوں کلاسیکل سنسکرت آکھیا جاندا اے تے جیہدے وچ مہا بھارت تے رامائن دیاں رزمیہ نظماں تخلیق ہوئیاں۔ فیر اک ویلا اجیہا آیا کہ پنڈتاں تے پروہتاں دے تکبر تے غرورتوں دربار، سرکار تے بازار والے تنگ پے گئے تے چھیویں صدی عیسوی وچ مہاتما بدھ دیاں تعلیماں نے زور پھڑیا تے اک نویں تے عوامی زبان پالی دا زور ہو یا۔ مہاراجا اشوک بدھ سی۔ اوہنے بدھ مت دیاں اخلاقی تعلیماں نوں پالی وچ کتیاں اُتے لکھوایا تے اوہناں کتیاں نوں رستیاں وچ سدھیاں لٹھاں اُتے لوایا تاں جے مہاتما بدھ دے اکھاناں

تے نصیحتاں دی بہتی توں بہتی تشہیر ہو سکے۔ مہاراجا اشوک دا ایہہ کم 242 ق م وچ مکلیا۔ گویا 2000 ق م توں گھٹ ودھ 200 ق م تک ویدی سنسکرت تے کلاسیکل سنسکرت بغیر کسے دوجی سانجھ دے ہندوستان دے لسانی تخت اُتے قابض رہیاں۔ مہاراجا اشوک نے پالی زبان دے سر اُتے ہتھ رکھ کے سنسکرت دا گراف تھلے کر دتا۔ پالی کوئی مذہبی زبان نہیں سی۔ لسانیات دے بعض ماہر ایہنوں مذہبی زبان سمجھدے نیں۔ ایہہ گل درست نہیں۔ پالی عام لوکاں دی عام بولی (پراکرت) سی تے سنسکرت دے تال میل نال ودھی پھٹی سی۔ جدوں ایہدے وچ مہاتما بدھ دیاں تعلیماں دی کھلاری کوشش شروع ہوئی، اودوں ایہدی اہمیت ودھ گئی۔ بعد وچ لسانیات دے ماہراں نے سوچیا کہ خورے ایہہ وی کلاسیکل سنسکرت دی طرح بدھ مت دی دھارمک بھاشا اے کیوں جے پنڈتاں دے کاریاں پاروں کلاسیکل سنسکرت دھارمک بھاشا بن چکی سی جیہنوں پنڈتاں دے سوا کوئی ہور بولن والا نہیں سی۔

500 ق م تک کلاسیکل سنسکرت گنگ و جمن دی وادی وچ کھنڈ کے پہاڑ وندیا چل دے چڑھدے ول دے علاقیاں تک پھیل چکی سی۔ ہندو دھرم ہندوستان وچ پیر پکے کر چکيا سی۔ ویدی زبان جیہنوں ویدک سنسکرت وی آکھیا جاندا اے، کلاسیکل سنسکرت وچ ڈھل چکی سی۔ باہنساں، پنڈتاں تے پروہتاں دے اُڈم وجوں ویدی زبان تبدیل ہو گئی سی تے کلاسیکل سنسکرت وچ اوہ کتاباں لکھیاں جا چکیاں سن جیہناں نوں براہمن تے اُپنشد آکھیا جاندا اے۔ ایہدے نال عام لوکاں دیاں بولیاں اُگھڑ رہیاں سن۔ 500 ق م دے نیڑے بہار وچ مہاتما بدھ پیدا ہوئے۔ اوہ ہُن دنیا نوں دھوکھے دا گھر سمجھدے سن تے انسان نوں دکھاں توں بچاؤن لئی وعظ تے تبلیغ توں کم لیندے سن۔ اوہناں سبھ توں پہلوں بنارس دے ہرناں دے پارک وچ تبلیغی جلسے نوں خطاب کیتا۔ ایس مذہبی کٹھ وچ مہاتما بدھ نے سنسکرت دی بجائے عام لوکاں دی زبان وچ گل بات کیتی۔ ایہہ سنسکرت دے خلاف اک وڈا انقلابی عمل سی۔

بعد وچ مہاتما بدھ دیاں گلاں لکھت وچ لیاندیاں جانیاں نیں۔ ایہہ اخلاقی گلاں، عام لوکاں دی زبان وچ لکھیاں جانیاں نیں۔ ایہنوں پالی داناں دتا گیا۔ ایسے

طرح مہاراجا اشوک، مہاتما بدھ دیاں اخلاقی تعلیماں دا پرچار کتیاں دے ذریعے کردا اے تے اوہ وی پوربی پالی ورتدا اے نہ کہ سنسکرت۔ ظاہر اے، ایہدے نال پنڈت وگڑ گئے تے بدھ مت دے جانی دشمن ہو گئے (اج بدھ مت کئی دوجے مُلکاں وچ تے ہے اے پر اپنی جنم بھونیں وچ نہیں اے۔ پنڈتاں دا غصہ تے نفرت اودھا بچھا نہیں چھڈ دی تے اوہنوں ہندوستان چھڈن اُتے مجبور کر دی اے)۔ مہاراجا اشوک دا پایا تخت پاٹلی پُتر سی، فیراوہ پاٹلی چھڈ کے ٹیکسلا وچ آ گیا، دوویں جگہ درباری تے سرکاری زبان عوام دی زبان..... پالی بن گئی۔

مزے دی گل ایہہ اے کہ چین مت دی زبان وی عوام دی زبان سی جیہنوں اردھ مگدھی کہیا جاندا اے۔ مگدھی بہار دی زبان سی تے اردھ وچ جیہڑی زبان بولی جاندی سی، اوہنوں اردھ مگدھی یعنی ادھی مگدھی آکھیا جاندا سی۔

بدھ مت دیاں تعلیماں لئی عام طور اُتے پالی داناں دتا جاندا اے کیوں جے بدھ مت دیاں تعلیماں بارے جیہڑے مسودے تے لکھتاں سری لنکا تے برما وچوں لیکھے نیں، اوہ پالی زبان وچ نیں پر ایہہ گل یقین نال نہیں آکھی جاسکدی کہ مہاتما بدھ نے کس زبان وچ پرچار کیتا۔ ہاں ایہہ گل طے ہو چکی اے کہ لوکاں نال سنسکرت وچ گل بات نہیں سی کیتی۔

ویلا گزردا گیا تے آخر بدھ مت وچ دو گروہ بن گئے۔ اک گروہ نوں ”وڈے پکڑ“ دا گروہ یعنی ”مہان“ آکھیا جان لگ گیا۔ اوس گروہ نے پالی نوں پٹھ پچھے سٹیا تے سنسکرت نوں اظہار دا ذریعہ قرار دتا۔ جدوں ”مہان“ دے پیروکاراں نوں ہندوستان وچ اقتدار ملیا تے پالی نوں بالکل نظر انداز کر دتا گیا تے ہر تھاں فیر توں سنسکرت دا ڈگا وچن لگ گیا۔ اشوک دے کتبے وچ پالی سن۔ فیر ایہیہ کتبے لکھے گئے جیہڑے کجھ پالی وچ سن تے کجھ سنسکرت وچ۔ کجھ کتبے ایہیہ وی سن جیہڑے سنسکرت رلی پالی وچ سن۔ آخر اک وقت ایہو جیہا وی آیا کہ ایہہ کتبے صرف سنسکرت وچ لکھے گئے۔

پالی دی عزت افزائی توں اک گل طے ہوئی کہ جے سرکار تے دربار توں کسے کمزور زبان نوں دی سرپرستی حاصل ہووے تے اوہ طاقت ور زبان بن سکدی اے۔

سکندر دے حملے دا وی پنجاب تے سندھ دے لسانی نقشے اُتے کوئی اثر نہ پایا۔ اوہ

ہمیری دی طرح آیا تے واو رو لے وانگر چلا گیا۔

آکھیا جاندا اے کہ سندھ اسلام دا بوبا (باب السلام) اے۔ ایہہ گل ٹھیک نہیں۔ باب الاسلام بلوچستان اے جتھے عرب 712ء توں پہلاں بنی حملے کر چکے سن۔ سندھ اُتے محمد بن قاسم دا حملہ تہنی واں حملہ سی۔ بہر حال دیرپا اثرات لئی سندھ دی فتح وڈی اہمیت رکھدی اے۔ اسلامی علوم تے فن سبھ توں پہلاں سندھ دے راہیں ہندوستان وچ متعارف ہوئے۔ سندھی زبان وچ عربی دے لفظ تے ترکیباں پاکستان دیاں دو جیاں ساریاں زبانوں توں بہتیاں نیں۔ سندھی لہی خالصتاً عربی اے۔ ابن قاسم نے سندھ تے پنجاب نوں فتح کیتا سی۔ پنجاب نوں اوس ویلے صوبہ ملتان آکھیا جاندا سی تے ملتان شہر صوبے دا صدر مقام سی۔ سندھ دا مرکز منصورہ سی۔ ملتان تے منصورے وچ اسلامی فوجاں دیاں چھاؤنیاں سن۔ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی دا خیال اے کہ ایہناں چھاؤنیاں وچ قدرتی طور اُتے اک سانجھی زبان دی بنیاد رکھی گئی کیوں جے پہلے ٹکراتے میل ملاپ دا ایہو ای نتیجہ سی۔ ہندوواں تے مسلماناں وچ مفتوح تے فاتح دے رشتے مک گئے تے انسانیت دے رشتے قائم ہوئے۔ ملتانی بولی وچ، جیہڑی اوس ویلے مقامی زبان سی، عربی فارسی تے ترکی لفظ گھسیڑے جان لگ پئے۔ عربی راج صرف پنجاہ سال رہیا پر مسلمان قبیلے (صوبہ ملتان وچ) وسدے رہے۔ زبان ہولی ہولی ترقی کر دی رہی۔ اوس نویں زبان وچ ہی لین دین، کاروبار تے خیالات دا تبادلہ ہوندا سی۔

ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی نے جیہڑے وچار بیان کیے نہیں، اوہناں دا حقیقت نال دُور دا وی واسطہ نہیں ہیگا۔ ڈاکٹر ہوراں کجھ مفروضے گھڑ لئے نیں۔ اوہناں دے ذہن وچ شاید اردو دی اساس تے اُساری اے کہ مسلمان فوجیاں تے ہندوواں دے مل ورتن نال اک نویں زبان جم پئی جیہنوں اردو یاں ہندوستانی آکھیا جان لگ پیا۔ ملتان وچ ہندو نہیں، بدھ مت دے پیروکار بہت زیادہ سن تے اوہ وی مسلمان ہو گئے۔ ملتانی اوس ویلے عوامی بولی..... پراکرت..... سی تے اوہدی شکل، لفظالی تے صرف ونحو وچ اجیہا کوئی فرق نہ آیا جس طرح کہ سنسکرت دے مقابلے وچ اردو زبان دی ہیئت، لفظالی تے صرف ونحو وچ آیا۔ اُردو تے واقعی نویں زبان سی، ملتانی بولی تے محمد بن قاسم دے حملے دے بعد کیہ، اج

وی ملتانی بولی اے۔

ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی نے دسیا اے کہ مسلماناں تے ہندوواں وچکار فاتح تے مفتوح دے رشتے مک گئے۔ اول تے ملتان وچ ہندو گھٹ تے بودھی بہتے سن تے اوہ مسلمان ہو گئے۔ ایس واسطے ہندو مسلمان دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا۔ دو جے ایہہ کہ ایس دعوے دی دلیل کیہ اے کہ فاتح تے مفتوح دے رشتے مک گئے۔ اصل وچ جدوں ہندو ای نہ رہے، سارے مسلمان ہو گئے تے فیہ فاتح تے مفتوح دا ذکر کیہ؟

ایہہ گل تے سمجھ وچ آؤندی اے کہ محمد بن قاسم دے لشکری عرب دے سپاہی سن تے اوہ عربی بولدے سن۔ ایس پاروں عربی لفظ مقامی عوامی بولی، ملتانی وچ رچ رچا گئے لیکن ترکی تے فارسی لفظ کتھوں آ گئے؟ محمد بن قاسم دی فوج وچ نہ ایرانی لشکری سن تے نہ ای تاتاری۔ پنجابی وچ گپ مارن نوں یکو مارنا کہندے نیں۔ فارسی تے ترکی دے لفظاں بارے گل ڈاکٹر بیدی دا تیجا یکو اے۔

محمود غزنوی دی فتح دے بعد پنجاب وچ اسلامی علم تے فن دی ترقی تے اشاعت دے بوہے کھل گئے تے لاہور وچ بہہ کے المیرونی نے اپنی ”کتاب الہند“ لکھی۔

اوہ اگے مرضی مطابق وٹن۔ ایس نظریے توں پنگر دا اے کہ سنسکرت یعنی ویداں دی زبان خدا دی دین اے۔ زبان دی ابتدا دا ایہہ نظریا ساری دنیا رد کر چکی اے، پر ہندوستان دے بعض پنڈت پروہت آج وی اوہدے اُتے ڈٹے ہوئے نیں تاں جے اوہ سنسکرت نوں پوتر (پاک) زبان ثابت کر کے عام لوکاں دی دھون اُتے بگڑی پائی رکھن تے ایس دے والی وارث بن کے دھرم دے سیانے تے چودھری بنے رہن۔

زبان دی ابتدا

زبان، یعنی لفظاں والی بول چال دی عام زبان، ہر انسان نوں ملی اے۔ ایہدے وچ چھوٹے وڈے یا امیر غریب دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا۔ انساناں دا ہر قبیلہ بھادیں اوہ گورا اے تے بھادیں کالا، بھادیں اوہ پہاڑ اُتے رہندا اے یاں ریگستان وچ کھیتاں وچ کم کرا اے یاں سمندر دے پانیاں اندر زبان اُتے حق رکھدا اے تے زبان بولدا اے، انسان دے قبیلیاں دی ایہہ خصوصیت اے جے اوہ زبان بولدے نیں، حیوان زبان توں کم نہیں لیدے نہ لے سکدے نیں، انساناں تے حیواناں وچ زبان توں اڈ دو جا فرق ایہہ اے جے حیواناں دا حافظہ نہیں ہوندا۔ چونکہ حیواناں دا حافظہ نہیں ہوندا، ایس واسطے اوہ اپنی چھلی زندگی دیاں گلاں یاد نہیں کر سکدے۔ ایس واسطے، اوہناں دی تاریخ کوئی نہیں ہوندی، ایہہ شرف انسان نوں حاصل اے جے اوہ تاریخ دا مالک اے۔ پر تاریخ، لکھت وچ اودوں آؤندی اے جدوں زبان نوں ورتوں وچ لیا نندا جاوے۔

کچھ لوک کہندے نیں جے انسان اوہ سے طرح گل بات کرا اے جس طرح اوہ ساہ لیددا اے یاں جس طرح اوہدے سر پر وچ خون گردش کرا اے یاں جس طرح اوہ چلدا پھردا تے کھاندا پیندا اے۔ پر سوال پیدا ہوندا اے کیہ، انسان اوہ سے طرح بولدے نیں جس طرح اوہ ساہ لیددے نیں یاں جس طرح اوہناں دے سر پر وچ لہو سرکدا اے؟ مطلب ایہہ ہویا پئی کیہ انسان دی مرضی دے بغیر زبان آجاندی اے؟ اوہ بغیر ارادے دے بولدا اے؟ یاں بولن وچ اوہدے ارادے تے قوت ارادی دا دخل اے؟

کسے بندے نے کسے بالڑی نوں پچھیا پئی تینوں کیہنے بنایا سی؟ اوہ نیویں ہوئی تے ہتھ دھرتی ول لے گئی تے بولی ”مینوں اپنا کو اللہ نے بنایا سی تے باقی میں آپ وڈی ہوئی ساں۔“ ایہو گل زبان دے بارے آکھی جاسکدی اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسانی قبیلیاں وچ

لسانیت دے ہندو ماہر، خاص طور اُتے ویداں دے پڑھن تے سمجھاؤن والے پنڈت تے پروہت آج وی کہندے نیں جے شبد (لفظ) پر ماتمانے بنائے تے جنے شبد ایس ویلے دنیا وچ نہیں اوہ پر ماتمانے آگو واری بنا کے ایس دُنیا وچ بھیج دتے۔ اوہ شبد ریشیاں مٹیاں، پنڈتاں تے پروہتاں نے وصول کیتے تے فیہ تھوڑے تھوڑے کر کے ہولی ہولی عام لوکاں نوں دسدے رہے تے سکھاؤندے رہے تے آج تیک دس وی رہے نیں تے سکھاوی رہے نیں۔ ایس دا مطلب ایہہ ہویا پئی ہندو عقیدے دے مطابق، زبان پہلے توں تیار سی تے پر ماتمانے اوہ زبان اپنے نیک بندیاں نوں دے دتی تے اوہ مڈھ قدیم توں زبان وٹ رہے نیں..... کسے نوں لفظ زیادہ دے دیندے نیں تے کسے نوں گھٹ؛ کئی بد بخت اچھے وی نیں جیہڑے اک لفظ وی نہیں بول سکدے، گوگے نیں کیوں جے اوہ اپنے کسے پہلے جنم وچ یا پہلی جُون وچ بھیر کماؤندے رہے نیں۔

سنسکرت دے پنڈتاں پروہتاں دا جے ایہہ نظریا من لیا جاوے تے فیہ ایہدا مطلب ایہو نکلا اے جے آج دے گرامری تے لسانیت دے ماہر سکولاں کالجیاں تے یونیورسٹیاں وچ اوہو کم کر رہے نیں جیہڑے ہندو عقیدے دے مطابق پہلے رشی منی تے پنڈت پروہت کر دے سن۔ مزے دی گل ایہہ اے جے آج دے رشی منی تے پنڈت پروہت دھرم دے ناں اُتے لوکاں نوں دھوکھا دین وچ رُجھے ہوئے نیں تے سکولاں کالجیاں تے یونیورسٹیاں دے استادان نوں ایہہ پتا ای نہیں جے اوہ رشی منی بن چکے نیں۔ دراصل ایہہ نظریا کہ پر ماتمانے شبد بنا کے دنیا وچ ریشیاں تے مٹیاں وچ وٹدے تاں جے

بولن دی صلاحیت پائی تے اوہناں اپنے ارادے توں کم لے کے، محنت کر کے، ذہن لڑا کے معاشرتی لوڑاں پوریاں کرن واسطے زبان ایجاد کیتی تے اوس نوں ترقی دتی۔

زبان دی ابتدا دے سلسلے وچ پہلی گل تے ایہہ طے ہوئی جے اللہ تعالیٰ نے انساناں نوں بولن دی صلاحیت دتی۔ دو جی گل ارادے دی اے پئی انساناں ارادہ کیتا پئی بولنا چاہیدا اے۔ ایس واسطے اوہناں نے بولنا شروع کیتا۔ ایس توں ایہہ گل پنجر دی اے جے اوہ ویسی لوڑاں تھوڑاں دے کچھوں بولن اُتے مجبور ہوئے۔ ایس گل نوں ساہمنے رکھیے تے فیر کہنا پوے گا پئی زبان ویسی ضرورت پوری کرن واسطے وجود وچ آئی یعنی صلاحیت، ارادہ تے ویسی لوڑ تہ بنیادی گلاں نیں جیہناں دے سببوں لفظ بنائے گئے تاں جے اک بندا دو جے بندے نال گل بات کر سکے۔ ایہناں تیناں گلاں (صلاحیت، ارادہ، تے ویسی لوڑ) توں مکھ رکھ کے ایس ایہہ آکھ سکے آں جے زبان اک ادارہ وی اے تے آلہ وی تے ایس دی نوعیت تے کیفیت ویسی اے..... ایہہ ادارہ تے آلہ ساڈے وسیب دی لوڑ پوری کردا اے۔

انسان جد ایس دنیا وچ آیا، اوہ ننگا سی۔ اوس نے کپاہ دی فصل اگائی، کپڑا بنیائے اپنا ننگ ڈھکیا۔ اوہ بھکھا دنیا وچ آیا سی۔ اوس نے فصلوں ایجادیاں دریافت کیتیاں تے ڈھڈ بھریا۔ اوہ جد ایس دنیا وچ آیا تے اوہدے اُتے چھورا نہیں سی، اوہ کھوہاں وچ رہیا، فیر پٹری واس بنیا، فیر اس نے کچے کوٹھے اسارے فیر اٹاں بنائیاں تے پکے گھراں وچ رہن لگ پیا۔ اوہ جد جنگل وچ رہندا سی، اوس نوں درندیاں تے دشمنوں توں ڈر آؤندا سی پئی کتے مار مکا نہ دین اوس نے پتھر چھل کے ہتھیار بنائے فیر لوہیا بناون لگ پیا تے لوہے توں چھریاں، کہاڑیاں، بلیم، برچھیاں تے نیزے بنائے تے اج اوہ ٹینک توپاں تے بم بنا رہیا اے۔ ایہناں کماں واسطے اوس نے اپنے ذہن تے ہتھ کولوں کم لیا۔ ایسے طرح اوس نے گل کلام واسطے لفظ بنائے، فیر فقرے گھڑن لگ پیا تے ہن اوہ کتاباں لکھدا اے۔ اوہدے ذہن وچ اپنے آلے دوالے ماحول کولوں متاثر ہو کے، جیہدے تصورات پنجر دے سن، اوہناں نوں اوس نے علامتاں راہیں ڈھال کے لہی (رسم الخط) تیار کیتی تاں جے اوہ اپنے ساتھیاں نال سانجھ پاسکے، اوہناں دیاں گلاں سمجھے تے اپنیاں گلاں اوہناں نوں سمجھاوے۔

اللہ تعالیٰ نے اوہدے ذہن وچ ایہہ صلاحیت رکھ دتی سی جے اوہ لفظ سوچے۔ ایس توں علاوہ اللہ تعالیٰ نے اوس نوں نرخرہ، گلا، زبان، تالو، دند تے ہونڈ دتے سن تاں جے اوہ ایہناں کولوں کم لے کے بول سکے۔ شروع شروع وچ اوس نے جیہڑی زبان تیار کیتی، اوہ صاف نہیں سی، اوہ ناکافی تے کھردری سی پر صدیاں دی محنت نال اوس نے زبان وچ اپنی ترقی کیتی جے کتے توں کتے پہنچ گئی۔ اج اوسے کھردری تے ناکافی زبان دیاں تن قسماں نیں:

- 1- کلاسیکل (Classical) زبان۔ جیہڑی اعلیٰ ترین زبان سی، ہے تے رہے گی۔
- 2- کتھارے اوسا (Catharaiousa) زبان۔ جیہڑی صاف ستھری تے دھوتی ہوئی زبان اے۔
- 3- دیموٹیکی (Demotiki) زبان۔ عام لوکاں دی بول چال دی زبان۔

زبان دی ابتدا وچ وی تے ہن وی، زبان دی سبھ توں وڈی خوبی اوس دی تفہیم اے یعنی زبان سبھ توں چنگی اوہ اے جیہڑی سبھ توں زیادہ لوکاں دی سمجھ وچ آوے، تے اوہ زبان سبھ توں مندی اے جیہڑی گھٹ توں گھٹ لوکاں دی سمجھ وچ آوے۔ ایسے حساب موجب سنسکرت دنیا دی مندی زبان اے کیوں جے اوہ صرف پنڈت تے پروہت ای سمجھ سکدے نیں۔ ایہہ الگ گل اے کہ ایہدے وچ کلاسیکل لٹریچر بہت اے۔ سبھ توں ودھیا زبان پنجابی/ اردو اے کیوں جے ایہناں توں زیادہ توں زیادہ لوک سمجھدے نیں۔ ایہہ الگ گل اے کہ اردو اک بناوٹی زبان اے۔ جیہڑی زبان زیادہ توں زیادہ ہو لوک بولن تے سمجھن، اوہ پردھان اے کیوں جے زبان دا ہور کم ای کوئی نہیں سوائے ایہدے کہ اوہ اخوت دا جذبہ ابھارے تے لوکاں نوں اک دو جے دے نیڑے لیاوے۔ ایہو وجہ اے کہ مسلمان جتھے وی گئے، اوہناں نے مقامی زبانوں تے بولیاں دی قدر کیتی تے اوہناں دی ترقی واسطے جو ہوسکیا سو کیتا۔

لفظاں بارے ایہہ دسنا ضروری اے جے اوہ ذہنی عمل دے نمائندے نہیں ہوندے، اوہ اوازاں دے مرکب ہوندے نیں، یعنی اوازاں ملدیاں نیں تے لفظ بندے نیں۔ ہوا

دیاں لہراں راہیں اوازوں کتاں وچ پیندیاں نیں، اوہناں دا اثر ذہن اُتے ہوندا اے تے لفظ بن کے زبان اُتے آؤندیاں نیں۔ فیر ایہہ گل وی اے پئی لفظ اکڑا بندہ نہیں بنا سکدا۔ کسے بچے نوں کئے سوہنے ماحول وچ رکھ دیو، اوہ کدے وی بولن نہیں سکھ سکدا، اوہ اودوں بولنا سکھے گا جدوں دوجا کوئی بچہ یاں وڈا اوہدے کول ہووے گا تے اوہدے نال گلاں کرے گا۔ جنگل وچ جنگلی جنوراں نال پلپا ہویا رامو آں اوں ہوہا تے کرسکدا اے، لفظ نہیں موندھ وچوں کدھ سکدا کیوں جے زبان واسطے وسیب دا ہونا ضروری اے۔

زبان ماحول تے رہتل دی باندی ہوندی اے۔ ماحول تے رہتل وچوں زبان پنگر دی اے۔ میرے کول اک وار پنڈوں پروہنے آئے۔ اوہ ایس توں پہلے کدے لاہور نہیں سی آئے تے نہ کسے قصبے یاں شہر وچ گئے سن۔ میں اوہناں نوں ناشتے واسطے اک ہوٹل وچ لے گیا۔ اوہناں چاء ڈڈھ نال بند تے باقر خانیاں کھادیاں۔ اوہناں دا آگو کھاپی کے بولیا ”مزہ آگیا گول موٹی روٹی دا تے نالے مڑکنی روٹی دا۔“ اوہناں نے بند نوں گول موٹی روٹی آکھیا تے باقر خانی نوں مڑکنی روٹی۔ بند تے باقر خانی ایس توں پہلے اوہناں دے تجربے وچ ای نہیں سی آئی۔

شروع شروع وچ لفظ کویں بنے؟ ایہدے بارے وچ تن نظریے نیں:

1- باؤں باؤں نظریا (The Bow-Wow theory)

2- پُونظریا (The Pooh Pooh tehory)

3- ڈنگ ڈنگ نظریا (The Ding Dong Theory)

ایہناں نظریاں بارے پروفیسر ولیم واٹس وٹنی تے پروفیسر میکس ملر نے بہت گجھ لکھیا۔ وٹنی تیجے نظریے نوں نہیں من دا تے میکس ملر پہلے تے دو جے نظریے نوں نہیں من دا۔

پہلے نظریے دا مطلب ایہہ اے پئی کتا بھونکدا ہووے تے بچہ اوں نوں کتا نہیں کہندا، ”باؤں باؤں“ کہہ کے اوں دی خاصیت دسدا اے۔ ایسے طرح شروع وچ لوکاں نے اپنے ماحول دیاں اوازوں سن کے لفظ بنائے۔ مثلاً کسے کچھیر وٹنے گولو کیتا تے اوں داناں گولو یا گھگھی رکھ دتا۔ جنوراں دیاں اوازوں سن کے لفظ ایجاد ہوئے۔ دو جے نظریے

یعنی پوپونظریے دا مطلب اے کہ انسان دے موندھ وچوں اپنے آپ ہائے اوئے توئے ہاں، ناں، جی دے لفظ نکلے تے ایس طرح زبان دا مڈھ بچھا تیجے نظریے یاں ڈنگ ڈنگ دے مطابق ایہہ آکھیا جاندا اے کہ قدرت ولوں انسان وچوں اک لہر لنگھدی اے تے اوہدے اندروں اوازوں نکلدیاں نیں۔ ایہہ اوازوں لفظاں دا روپ دھار لیندیاں نیں۔

ایہناں تئاں نظریاں وچوں صرف اکونظریا گوہ جوگ اے کیوں جے اوہ درست جا پدا اے۔ اوہ نظریا ”باؤں باؤں“ اے۔ ایس نوں انگریزی وچ (Onomatopoeia) Theory) وی آکھیا جاندا اے یعنی ماحول وچوں آؤن والیاں اوازوں سن کے اوہناں دی نقل اتارن دا عمل۔ ایہہ اوہ نظریا اے جس دی بنیاد اُتے زبان دا مڈھ بچھا کیوں جے ابتدا دا انسان قدرتی اوازوں سن کے امی اوں دی نقل لاہندا سی۔ اج دا بچہ وی ایہو کم کردا اے تے ابتدا دا انسان یعنی اج توں اک لکھ دس ہزار سال پہلے دا انسان وی بچے ورگا ای سی۔ اوں ویلے زبان دی ابتدا جملہ بازی یا شاعری دے ذریعے نہیں سی ہوئی۔ تھوڑے لفظ سن تے اوہ بے حد سادہ سن جویں رچھ، پانی، بندہ، جیونا، مرنا، کھانا، پینا فیر جیوں جیوں سوچ تصور تے تجربے دھے، زبان نے وی معاشرتی ضرورت پاروں ترقی کیتی۔

ترن ہزار سال پہلوں وی ایہہ ساریاں نسلاں پنجاب وچ موجود سن۔ ظاہر اے، ایس معاملے وچ کوئی گل یقین نال نہیں آکھی جاسکدی۔ بشریات تے ٹھیکری دے ماہر صرف اندازہ لاسکدے نیں۔ ایہناں ماہراں دا خیال اے کہ پنجاب وچ سبھ توں پہلوں حبشی نسل دے لوک آئے۔ شک ایہہ وے کہ اوہناں دے آؤن توں پہلوں پنجاب دے پرانے واسی موسم دی سختی یاں سوکے تے خرابے دی وجہ نال کسے ہور پاسے نکل گئے ہون گے کیوں جے ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں لوک گھر بنا کے نہیں سن رہندے، رزق دی بھال وچ مارے مارے پھر دے سن تے فیر ایہہ گل وی ہفتے مہینے یاں سال دی نہیں، ہزاراں سال تک ایہہ عمل جاری رہیا۔ ماہراں دا خیال اے کہ حبشیاں دے بعد آسٹریلیا دے پرانے واسی پنجاب وچ اُترے، خیال اے کہ آسٹریلیا دے پرانے واسیاں نے لڑبھڑ کے حبشیاں نوں مار بھجایا یاں ٹکرا دی صورت وچ اوہ مر مک گئے۔ پر حبشی شکل شباهت دے لوک تے سانوں ہن وی بلوچستان دے ساحل دے نال گدے علاقیاں وچ لہدے نیں۔ ایہدے توں ثابت ہو یا کہ ساری نسل فنا نہیں ہوئی۔ آسٹریلیا دے پرانے واسیاں نوں اوہناں لوکاں نے ٹکانے لایا یاں مار بھجایا جیہناں نوں بحیرہ روم دی نسل نا جو یا ہو یا خیال کیتا جاندا اے۔ ایہناں لوکاں نوں منڈا قبیلے دے لوک آکھیا جاندا اے۔ انگریزی وچ ایہناں نوں پروڈوڈر یوڈینز (Proto-Dravidians) بیان کیتا جاندا اے۔ بحیرہ روم دی نسل دے لوکاں دی جیہڑی دوجی لہر پنجاب وچ آئی، اوس نوں دراوڑ (Dravidians) دا ناں دتا گیا۔ ایہہ لوک پنجاب وچ دراوڑی تمدن دے بانی سن۔ دراوڑاں دی پنجاب وچ آمد توں اسیں کسے حد تک تاریخ دے اوس دور وچ داخل جُمنے آں جیہنوں اسیں جانی ہوئی تاریخ آکھنے آں۔ آؤ، ایس موضوع نوں اک ہور رُخ توں دیکھنے آں!

انسانیاں یاں بشریات دے ماہراں دا خیال اے کہ آج دا انسان یاں جدید انسان آج توں 35 ہزار سال پہلوں ارتقا پذیر سی۔ البتہ زبان دا مُڈھ اک لکھ دس ہزار ورھے پہلوں رکھیا گیا۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایہہ زبان کھر دری سی۔ ایہدے باوجود نیم وحشی انسان جدوں بھکھ توں تنگ آکے شکار لئی نکلا اسی، اوہ اپنے ساتھیوں نوں ایسے گھر دری زبان وچ ہدایتاں دیندا سی۔ جویں جویں انسان نے کلچر وچ ترقی کیتی، توں توں زبان

پنجاب داسبسی تے لسانی مطالعہ

پنجاب داسبسی مطالعہ

ایہہ طے اے کہ پنجاب وچ انسانی آبادی چار لکھ سال قبل مسیح توں ثابت اے۔ بشریات دے کجھ مغربی ماہر ایہہ وی کہندے نیں کہ ایہہ عرصہ چار لکھ سال قبل مسیح توں دو لکھ سال قبل مسیح اے، چلو ایس طرح ای سہی۔ انج پنجاب وچ انسان چار لکھ سال قبل مسیح تے دو لکھ سال قبل مسیح دے وچکار موجود سی۔ ٹھیکری دے عالماں نوں ہتھوڑے، لکڑی تے پتھر چیرن والے سندر تے کجھ ایسے قسم دے دوجے اوزار پنجاب دے علاقے پوٹھوہار دی سواں دی وادی تے دوجیاں تھاواں توں لہے نیں۔ ایہہ پتھر دے مُڈھے زمانے دیاں چیزاں نیں۔ پتھر دے وچکارے زمانے دیاں چیزاں وی لہتیاں نیں تے اوہ لہتیاں نیں پنجاب دی وادی سواں توں۔ گلگت تے لاگے چاگے دے علاقیاں خصوصاً شاہراہ ریشم تے شاہراہ قراقرم دے آل دوالے وی پتھراں اُتے کندہ اجیہیاں مُورتاں لہتیاں نیں جیہناں توں ثابت ہوندا اے کہ ایس عہد دے لوک شکاری سن۔ گلگت وچ تے ہُن تک شکار دیاں ایہہ پرانیاں رسماں ہیگیاں نیں۔ پتھر دے اخیر لے دور دیاں شیواں وی ایہناں ای علاقیاں توں لہتیاں نیں یعنی پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچوں۔

دُنیا وچ کل پنج چھہ نسلاں نیں۔ کجھ ماہراں دا خیال اے، وڈیاں نسلاں صرف تن نیں۔ پنجان نسلاں دا ذکر تے اسیں پہلوں کر چکے آں۔ ایہہ پنج نسلاں پنجاب وچ موجود رہیاں نیں تے ہن وی ہے نیں۔ مزے دی گل ایہہ وے کہ حضرت عیسیٰ مسیح توں ڈھائی

وچ دی ترقی ہوندی رہی تے زبان سُستہ تے شائستہ صورت اختیار کردی رہی۔ ایہہ دعویٰ کہ اج دا انسان اج توں 35 ہزار سال پہلوں جمیا، مجلہ لائف دی نیچر لائبریری دی اک کتاب ”ابتدائی انسان“ (Early Man) مطبوعہ 1970ء وچ کیتا گیا اے۔

عظیم قدوائی اپنے اک مضمون مطبوعہ روزنامہ ”ڈان“، کراچی، شمارہ 3 اپریل 1977ء وچ لکھدے نہیں کہ جدید انسان اج توں پنجہ ہزار سال پہلوں ارتقا پذیر ہویا۔ سانوں مجلہ ”لائف“ دا دعویٰ درست لگدا اے۔ عام خیال اے کہ پنجاب دے علاقے پوٹھوہار توں پہلا ابتدائی انسان (Near Man) لبھا اے۔ پوٹھوہار توں باندر ورگے انسان دا فوسل ملیا اے، ایہنوں نیڑے دا انسان (Near Man) آکھیا جاندا اے۔ نیڑے دے انسان (Near Man) تے ابتدائی انسان (Early Man) وچکار ہزاراں ورھیاں دا پینڈا اے۔

لسانیات دا علم انسان دے چار درجیاں نوں بحث وچ لیاؤندا اے تے اوہ چار درجے ایہہ نیں:

- 1- انسان ورگا باندر (Pre-Man)
- 2- باندر ورگا انسان (Near Man)
- 3- ابتدائی انسان (Early Man)
- 4- جدید (نواں) انسان (Modern Man)

انسان دی قابلیت یاں لیاقت دے حوالے نال تن حیثیتاں نیں۔ اوہ ایہہ نیں:

- 1- کارگر انسان (Homo Faber)، انسان کم کردا اے، ایس لئی کارگر اے۔
- 2- مفکر انسان (Homo Sapiens)، انسان سوچدا اے، ایس لئی مفکر اے۔
- 3- فنکار انسان (Homo Ludens)، انسان تفریح کردا اے، ایس لئی فنکار اے۔

انسان دے ذہنی تے جسمانی ارتقا دے حوالے نال دنیا وچ تن نظریے نیں تے تے ای اک دوجے دی ضد نیں۔

- 1- ڈراون نے دعویٰ کیتا سی کہ انسان دی فکری تے جسمانی ترقی دا راز ایس گل وچ لگیا ہویا اے کہ اوہنے اوزار تے سنڈر (ٹیکنالوجی) دی وجہ نال ترقی کیتی۔

بارکس دا ساتھی فریڈرک اینجلز وی ڈارون نال اتفاق کردا اے اوہدا خیال اے کہ انسانی ترقی دے مختلف درجیاں وچ محنت دا دخل اے۔ انسان محنت کردا اے، ایس لئی اوہ ترقی کردا اے۔

- 2- فرائیڈ دا خیال اے کہ انسان نے جنس دی وجہ نال ترقی کیتی۔ بیوی بچیاں دی حفاظت تے بچا لئی اوہنوں سوچنا تے ماحول دا مقابلہ کرنا پیا ایس لئی اوہنے ہولی ہولی ترقی کیتی۔ جے جنس تے محنت دا جذبہ نہ ہوندا تے انسان ترقی نہ کردا۔
- 3- امریکی پروفیسر پل بیم دا خیال اے کہ غذا دی وجہ نال انسان نے ترقی کیتی۔ کھان پین دیاں عاداتاں توں انسانی سوچ تے انسانی زبان اُتے اثر پیندا اے۔ انساناں تے باندرن وچ مُڈھلا فرق جڑے تے دنداں دا اے۔ انسان جنگلاں وچوں نکل کے میداناں وچ آگیا تے اوہدے جڑے تے دنداں دی بناوٹ بدل گئی۔ ایس واسطے اوہدی خوراک وچ تبدیلی دی وجہ نال اوہدا کلچر بدل گیا تے اوہ ارتقا دیاں منزلاں طے کرن لگ پیا۔

کھان پین دیاں عاداتاں دا اثر اوہ اُتے ضرور ہوندا اے تے اوہ وچ تبدیلی دا مطلب لہجے دی تبدیلی اے۔ تلفظ وی اوہ دے تابع وے۔ جے درہ خیبر دا اک پٹھان اردو زبان دا اک فقرا بولدا اے تے کراچی شہر دا اک باؤ اوہی فقرا پٹھان نالوں وکھری طرح ادا کرے گا۔ یقیناً اک ای جملے واسطے دوواں دا لہجے تے تلفظ مختلف ہووے گا کیوں جے دوواں دیاں کھان پین دیاں عاداتاں اڈواڈ نیں۔ انگریز تیویاں دے مقابلے وچ ہندو بڑھیاں دی اوہ بہتی نرم تے ریلی ہوندی اے کیوں جے انگریز عورتاں گوشت کھاندیاں نیں تے ہندو زنانیاں سبزی کھاندیاں نیں۔

انسانی ترقی وچ کسے اک نظریے دا دخل نہیں، سگوں جنوں نظریے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے ٹردے نیں۔ انسان دے ارتقا وچ ٹیکنالوجی دا وی دخل اے؛ خاندان بناؤن دی خواہش دا وی دخل اے تے چنگے تے آسائش والے ماحول دی لوڑ دا وی۔

صرف محنت، جنس یاں روٹی کپڑے تے مکان دی لوڑ پاروں ای انسان نے ترقی دیاں منزلاں نہیں ماریاں۔

سائنس دی روشنی وچ انسانی ارتقا دا موضوع اجیہا اے کہ ایہدے اُتے وکھری اک کتاب لکھی جا سکدی اے بلکہ لکھی جانی چاہیدی اے؛ پر ایہہ مقام انسانی ارتقا دیاں باریکیاں دی وضاحت دا نہیں، اتھے صرف ایہہ دس دینا کافی ہووے گا کہ انسان ارتقا دے تین درجیاں وچوں لنگھیا اے، اوہ تین درجے ایہہ نیں:

1- قابل انسان (Homo Habilis) جدوں انسان وچ سندر تے اوزار بناؤن جوگی لیاقت پیدا ہوندی اے۔

2- کھلوتا انسان (Homo Erectus) جدوں انسان بالکل سدھا ہو کے ٹرن لگدا اے۔

3- عاقل انسان (Homo Sapiens) جدوں انسان دی کھوپڑی پوری طرح ترقی کر دی اے تے اوہ ٹھیک ٹھیک سوچن جوگا ہو جاندا اے۔

برٹش میوزیم لندن دے نیچرل ہسٹری دے شعبے دے پرنسپل سائنس افسر، ڈاکٹر کرس سٹرنگر اپنے اک مقالے وچ لکھدے نیں:

”نویں دور دے عاقل انسان دے ارتقا دے سلسلے وچ حیران کر دین والا انکشاف ایہہ ہویا اے کہ اجیہے علاقیاں توں عاقل انسان دے فوسلز لیھے نیں جیہناں بارے کدی سوچیا وی نہیں سی تے جیہناں بارے ایہہ خیال تیک نہیں سی کہ عاقل انسان اتھے وی جم سکدا اے۔ ایہہ علاقہ آسٹریلیا اے۔ ہن ایہہ ثابت ہو چکیا اے کہ آسٹریلیا دے موجودہ اصلی واسیاں دے وڈے انج توں تیبہ ہزار سال پہلوں آسٹریلیا وچ آئے اودوں یعنی تیبہ ہزار سال پہلوں انسان ایشیا توں زمینی پُل راہیں امریکہ نہیں سی اپڑیا تے نہ ای فرانس وچ (فوسلز دے ذریعے لکھن والے) کرومیلین ناں دے انسان پیدا ہوئے سن۔ آسٹریلیویاں دے فرضی وڈے یقیناً

سمندر پار کرن دیاں بے حساب صلاحیتاں دے مالک ہون گے کیوں جے اوہناں دے زمانے وچ ساری دنیا وچ کشتیاں دی موجودگی ثابت نہیں پر دُور پُورب تے آسٹریلیا وچ مفکر انسان دا ارتقا بشریات دے کچھ وڈے نہ حل ہوئے چیتاناں وچوں اک اے۔ جدید انسان دے ارتقا دے بعدوں پچھلے 35 ہزار ورھیاں وچ انسانی ارتقا دا عمل رُکیا نہیں۔ انسان ولوں ماحول نال ثقافتی جوڑ میل پاروں اوہنوں ماحول توں ودھ توں ودھ تحفظ ملیا جیہدا سٹا ایہہ نکلیا کہ تبدیلی دی رفتار سست ہوئی۔ سن تیک خیال کیتا جاندا سی کہ انسانی ارتقا دا عمل درجہ بدرجہ آگے ودھیا اے، ایہہ خیال ٹھیک نہیں۔ انسان نے ہولی ہولی ارتقا دیاں منزلاں طے نہیں کیتیاں۔ انسانی ارتقا جیہدے وچ ثقافتی ترقی تے طبعی ترقی وی شامل اے، کدی رُکدا سی کدی ٹر پیندا سی۔ کدی کدی تے لے عرصے لئی رُکیا وی رہندا سی۔“

بشریات (انسانیات) دے علم نے نویں تحقیق راہیں ایہہ تے طے کر دتا کہ آسٹریلیا وچ انج توں تیبہ ہزار ورھے پہلوں جدید دور دا انسان رہندا سی جیہدی اولاد آسٹریلیا دے اوہ کالے لوک نیں جیہناں نوں بن باسی یاں جنگل واسی انسان (Bush Man) آکھیا جاندا اے۔ ایہی اوہ نسل اے جیہنوں آسٹریک دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ جنگلاں تے جھاڑیاں وچ رہن والے ایہہ انسان (Bush Man) صرف آسٹریلیا وچ ای نہیں لہدے۔ ایہہ افریقہ دے صحرائے کالا ہاری وچ وی ہیکے نیں۔ ایہو ای اوہ لوک نیں جیہناں دے وڈے پنجاب وچ اُترے۔ بُش مین حبشیاں توں نسلی طور اُتے وکھرے نیں۔ البتہ بُش مین افریقہ دے ہون یاں آسٹریلیا دے، دوواں دا تعلق طبعی تے ثقافتی اعتبار نال اک ای نسلی گروہ نال اے۔

پنجاب تے پنجابی

دراوڑی زمانے دے مرکزی شہر ہڑپا (پنجاب) تے موہنجو ڈرو (سندھ) سن۔ بہتی اہمیت ہڑپے نوں حاصل سی۔ ایہہ زمانہ 1550 ق م توں 550 ق م تک اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہرگز نہیں کہ پراچین دراوڑیاں دراوڑ پنجاب وچ 2550 ق م وچ آئے۔ ایہہ زمانہ تے اوہناں دی شہری تہذیب داسی۔ اوہناں دی پنجاب وچ آمد گھٹ توں گھٹ چار ہزار سال قبل مسیح تے زیادہ توں زیادہ دس ہزار سال قبل مسیح خیال کیتی جاندی اے۔ 2550 ق م توں 1550 ق م توں دراوڑاں دا ہندی دور اکھواؤندا اے۔ اوس دور دا دراوڑستان پنج لکھ مربع میل دے رقبے اُتے پھیلیا ہویا سی۔ ایہدے وچ چڑھدے پاسے افغانستان، مکران، بلوچستان، سندھ، پنجاب، راجستھان تے گجرات کاٹھیا واڑ دے علاقے شامل سن۔ دکھن وچ دراوڑستان دی سرحد زبدرا دریا دا کنڈھا سمجھی جاندی اے۔ ایس سارے رقبے وچ ہڑپا شہر دے انداز وچ شہری آبادیاں سن۔ گویا ہڑپا دراوڑستان دا صدر مقام تے ثقافتی مرکز سی۔ پہلوں وی بیان کیتا گیا اے کہ ہڑپا دی زبان دارم الخط یاں لپٹی مورتی لکھاوٹ یاں تصویری تحریر اُتے مبنی سی تے ایہنوں مہراں اُتے گھر چیا گیا سی۔ ایہناں مہراں اُتے دانے پاؤن والیاں کوٹھیاں تے بھڑولیاں وڈے وڈے مکاناں تے گھلیاں گھلیاں جوئیاں توں ثابت ہوندا اے کہ ہڑپا دی رہت بہت پروہتاں، تاجراں تے کساناں دا رہن سہن دسدی اے۔ ایہناں مہراں اُتے محلاں دیاں تصویراں نہیں دسدیاں۔ ایہدے توں وی پتا لگدا اے کہ ایہہ پروہتاں، تاجراں تے کاشتکاراں دا معاشرہ سی۔ گھدائی وچ ایہیے بُت لھے نیں جیہڑے دیوی دیوتاواں دے نیں ایہہ اوہ دیوی دیوتا نیں۔ جیہناں نوں بعدوں آریاواں نے اپنایا۔ میسو پوٹیمیا دی پٹائی توں اجیہا مال اسباب لہا اے جیہڑا ہڑپے وچ تیار ہویا۔

میسو پوٹیمیا دو لفظاں دا مرکب اے۔ یونانی وچ میسوس ”وچکار“ نوں آکھیا جاندا اے تے پوٹا موس دا مطلب اے ”دریا“۔ میسو پوٹیمیا توں مراد اے، اوہ علاقہ جیہڑا دو دریاواں دے وچکار اے یعنی دجلہ تے فرات ناں دے دریاواں دا وچکارا علاقہ۔ ایس

ویلے ایہہ علاقہ آرمینیا دے پہاڑاں توں لے کے خلیج فارس تک تے شام دے صحرا توں لے کے ایران دی سطح مرتفع دے چڑھدے تک سمجھیا جاندا اے۔ ایہنوں پرانے عراق دا ناں وی دتا گیا اے۔ بابل تے نینوا دیاں قدیم تہذیبیاں نے ایتھے ای پرورش پائی۔ دریائے فرات توں ذرا اگے میسو پوٹیمیا دے لہندے وچ تھل اے۔ ایہہ تھل تاریخ دے زمانے توں پہلوں توں بھید بکریاں تے اوٹھ پالن والے پُری واس تے نیم کھچی واس ورتدے آئے نیں۔ اوہناں دا جدوں جی کردا اوہ تھل چھڈ کے اوس علاقے وچ آجاندا جیہنوں دجلہ تے فرات دا پانی سیراب کردا سی۔ میسو پوٹیمیا، خاص طور اُتے شمالی میسو پوٹیمیا وچ انسانی آبادی پنجاہ ہزار سال قبل مسیح توں ثابت اے۔ ورھے بدھی باراں توں سولہاں اچھ مینہ پیندا اے، ایس لئی ایتھے کنک تے جوں اُگدے نیں۔ کنک تے جوں دیاں کھیتاں نوں پانی دین دی لوڑ نہ اودوں سی تے نہ ہُن اے۔ خیال اے کہ دُنیا وچ سبھ توں پہلوں کنک تے جوں دے پودے میسو پوٹیمیا وچ اُگے۔ کجھ ماہراں دا خیال اے کہ ایہہ دو قسم دے اناج سبھ توں پہلوں بلوچستان وچ پیدا ہوئے۔ میسو پوٹیمیا وچ کپکے پنڈاں دی عینہ کنک تے جوں دیاں فصلاں دی وجہ نال ای کجھی۔ موصول دے نیڑے تل حُسنو دا وی کھدائی توں ایہہ وی ثابت ہویا اے کہ جنوراں نوں واہی واسطے میسو پوٹیمیا وچ سدھایا گیا۔ خیال اے 5000 ق م وچ جنوراں نوں پالتو بناؤن دا عمل مکمل ہویا۔ ایتھے ای پہلوں سمیری تہذیب و دھی پھلئی تے فیرا سمیری کلچر نوں فروغ ملیا۔ ہڑپا دے تمدن دا رابطہ ایسے ای سمیری تہذیب نال سی تے ہڑپا تے میسو پوٹیمیا وچکار تجارتی رابطے سن۔ ایہہ تجارتی رابطے ویلمون (غالباً بحرین) راہیں سن۔ مطلب ایہہ کہ ایس پرانے زمانے وچ پنجاب تے سندھ دے تجارتی رابطے وچلے مشرق نال سن کیوں جے دراوڑی تہذیب دے اصل مرکز پنجاب تے سندھ ای سن۔ جدوں آریا لہندے دریاں وچوں دی پنجاب تے سندھ اُتے حملہ آور ہوئے، ایہہ رابطے ٹٹ گئے کیوں جے آریا نیم وحشی تے خانہ بدوش سن تے اوہناں دی رہت بہت اینی چنگی تے اعلان نہیں سی جئی دراوڑی رہت بہت۔

ہڑپا تے موہن جوڈو دی پٹائی 1922ء وچ شروع ہوئی۔ 1925ء وچ ثابت ہویا کہ آریاواں نے دراوڑی تمدن نوں نیست تے نابود کر دتا۔ آریاواں تے دراوڑاں دے

ٹاکرے بارے پہلوں گل ہو چکی اے، ایس لئی تفصیل وچ جان دی لوڑ نہیں۔ بعض ماہراں نے آریاواں نوں نارڈک یاں نورڈک (Nordic) نسل بیان کیتا اے۔ ایہہ خیال آریائی زبانوں دے مطالعے توں پیدا ہویا کہ نارڈک نسل دے لوکاں دے سر لئی نہیں ہوندے، گول ہوندے نیں۔ آریاواں دے سر وی گول سن۔ ایہہ کچھی واس لوک جتھیاں دی شکل وچ دکھنی روس توں ایران تے باختریا آئے تے فیر افغانستان دے رستے پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ پہنچے۔ رگ وید دے حوالیاں توں ثابت ہوندا اے کہ اوہناں دی دراوڑاں نال لڑائی ہوئی تے اوہناں دے وڈے دیوتا اندر نے دراوڑاں دے شہراں نوں تباہ تے برباد کیتا۔ رگ وید وچ اندرونوں ”پوراندر“ بیان کیتا گیا اے، جیہدا مطلب اے ”شہراں نوں تباہ کرن والا“۔ آریاواں دا جیہڑے دراوڑ قبیلیاں نال تصادم یاں ٹکرا ہویا، اوہناں دا ذکر پہلوں ہو چکیا اے۔

اتھتھے ایہہ دسنا ضروری اے کہ پنجاب دا جغرافیہ تاریخ دے مختلف دوراں وچ بدلا رہیا اے۔ ایہہ عمل پنجاب دے قدیم ترین واسیاں توں لے کے پاکستان بن تیک جاری تے ساری رہیا۔ پنجاب نوں میلیوا، ہپت ہندو، سپت سندھو، پنج ند، پنج دوآب تے پنجاب دے ناں مختلف زمانیاں وچ ملدے رہے۔ پارسیاں دی مقدس کتاب ”اوستا“ وچ ایہہ توں ہپت ہندو آکھیا گیا۔ ایہہ کتاب 560 ق م توں 330 ق م وچ لکھی گئی۔ ”اوستا“ وچ ہندو توں مراد دریا تے ہپت توں مراد دست (ہفت) اے یعنی ست دریاواں دی سرزمین۔ ایہہ ست دریا سندھ، جہلم، چناب، راوی، بیاس، ستلج، تے سرسوتی سن۔ آریاواں دی مقدس کتاب رگ وید وچ پنجاب نوں سپت سندھو آکھیا گیا اے۔ ویدی زبان وچ دریا نوں سندھو آکھیا جاندا اے۔ سکندر دے حملے توں مگروں جدوں باختری یونانی دوبارہ 190 ق م وچ ڈیپریٹس دی آگوائی وچ پنجاب اُتے حملہ آور ہوئے تے اوہناں نے ہندو دی ”ھ“ نوں اوہدے نیڑے دے مخرج ہمزہ (ء) نال بدل دتا تے ایس طرح ہند ”ء اند“ بن گیا تے اند توں اندک (Indic) تے انڈیا (India) دے لفظ ہوند وچ آئے۔ فرنگ واسیاں نے وی ایہہ توں انڈیا ای آکھیا۔ حافظ محمود شیرانی دا خیال اے کہ ایرانیوں نے پنج دریاواں دے حوالے نال پنجاب نوں پنجاب دا ناں دتا۔

اک زمانہ سی جدوں کشمیر، پنجاب تے سندھ نوں رلا کے پنجاب آکھیا جاندا سی۔ محمد بن قاسم دے حملے دے ویلے پنجاب نہیں سی، صرف صوبا ملتان سی، البتہ کشمیر دا وکھرا ملک سی۔ ابن قاسم توں گھبرا کے راجا داہر دا پتر، جے سیا، سری نگر کشمیر دے راجے کول لگن لئی گیا۔ ابن بطوطہ نے اپنے سفرنامے وچ پنجاب دا ذکر کیتا اے۔ اوہ دریائے سندھ دی ساری وادی نوں پنجاب لکھدا اے۔

12 ستمبر 1113ء دے حوالے نال ابن بطوطہ لکھدا اے، ”بعدوں میں تے میرے ساتھی ٹھیک ٹھاک پنجاب پہنچے، خدا دا شکر اے۔ ایہہ سندھ دریا اے۔ پنج دا مطلب پنج ای اے تے آب دا مطلب اے دریا۔ ایس لئی ایہدا مطلب پنج دریا ہویا۔ ایہہ پنج دریا اک وڈے دریا وچ ڈگدے نیں تے اپنے کنڈھیاں نوں پانی دیندے نیں۔“

صوبے دی حیثیت نال پنجاب نوں پنجاب دا ناں سبھ توں پہلوں شیرشاہ سوری (1540ء توں 1545ء) دے زمانے وچ ملیا۔ تاریخ شیرشاہ وچ ایہہ جملہ لکھدا اے: ”اک رستا قلعے نوں پنجاب دے شیرخاں نے بنایا سی۔“ مغل بادشاہ اکبر دے زمانے وچ پنجاب نوں صوبا منیا گیا اے۔ ابو الفضل دی کتاب آئین اکبری دی دوجی جلد وچ پنجاب دا لفظ آؤندا اے۔ اکبر نے صوبا لاہور تے صوبا ملتان نوں ملا کے پنجاب دا ناں دتا سی۔ اوہنے پنجاب نوں پنج دوآبیاں وچ ونڈیا تے اوہناں دے ناں دی مٹھے یعنی دوآبا بست (بیاس تے ستلج دا وچلا علاقہ)، دوآبا باری (بیاس تے راوی دے وچکارا علاقہ)، دوآبا رچنا (راوی تے چناب دا دوآبا)، دوآبا پنج (چناب تے جہلم دا درمیانی خطہ)، تے دوآبا سندھ ساگر (جہلم دریا تے سندھ دریا دا درمیانی علاقہ)۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ دے زمانے وچ پنجاب دی حدود وچ سارا پنجاب، صوبا سرحد، ریاست جموں تے کشمیر، تبت، لداخ، بلتستان، کوہستان، کانگڑا منڈی، سکیت، گلو تے کوہ سلیمان تیک دے علاقے شامل سن۔ انگریزاں دے زمانے وچ دلی حصار تے انبالا دے ڈویژن پنجاب دے حصے سن۔ 1900ء وچ پشاور توں لے کے دلی دے دکن تیک دا علاقہ پنجاب وچ شامل سی۔ 1901ء وچ صوبا سرحد، پنجاب توں وکھرا ہویا۔ 1947ء وچ پنجاب ونڈیا گیا، یعنی پاکستانی پنجاب تے بھارتی پنجاب۔ 1966ء وچ بھارتی پنجاب نوں لسانی

1- میلوہائی

میلوہائی بارے اک حوالا لیکھدا اے:

(Many typical harappan goods have been found in Mesopotamia and textual references there suggest that the traders of the country knows as Mehluha were at this time in regular commercial contact with Middle East via the land of Dilman Probably Barhrein). (Reference: Time's atlas of World History, 1979)

میسو پوٹیمیا دی سمیری تجارت منڈی نال ہڑپا دے تاجراں تے سوداگراں دے تعلق تے آپسی تجارتی تعلق 3500 ق م دے نیڑے تیرے بن چکے سن۔ ظاہر اے، سمیری لوک پنجاب، سندھ تے بلوچستان دے تاجراں نوں اک اجیہے وطن دے لوک سمجھدے سن جیہدا ناں میلوہا سی۔ اوس ویلے پنجاب تے سندھ دا ناں سپت سندھو یاں ہپت ہندو نہیں سی کیوں جے پنجاب تے سندھ نوں ایہہ ناں پارسیاں تے آریاواں نے دتا جیہڑے منڈا قبیلیاں تے دراوڑاں توں بعدوں پنجاب تے سندھ وچ آئے۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں سمیری تہذیب دا شباب تے سنہری دور مک گیا سی تے آریاواں دے حملے دے بعد پنجاب تے سندھ دے تاجراں تے سوداگراں دے سمیری منڈیاں نال تجارتی مراسم مک گئے سن۔ ہاں جدوں سمیری وسیب تے ہڑپا دا تمدن عروج اُتے سی، دوواں وسیباں دے تاجر تے سوداگر اک دوجے نال تجارتی لین دین وچ اُچھے ہوئے سن۔ اوس ویلے میلوہا ناں دے مُلک تے میلوہائی زبان دا وجود منن جوگ اے۔ پنجاب دا اک دراوڑی قبیلہ ”اُسر“ آریاواں نوں الواہ کہندا سی پر فیر وی الواہ تے میلوہا دے تلفظ وچ ڈاڈھی و تھ اے۔ ایس سلسلے وچ ہور کھوج دی لوڑ اے۔

2- منڈاری

جدوں بلوچستان، پنجاب تے سندھ وچ منڈا قبیلے راج کر دے سن، لازمی طور اُتے اوہناں دے حوالے نال پنجابی دا ناں منڈاری ہووے گا۔ عین الحق فرید کوٹی دی

بنیاداں اُتے تن صوبیاں پنجاب، ہریانہ تے ہماچل پردیش وچ وٹ دتا گیا۔ پنجابی زبان دی وسعت دا اندازہ ایس گل توں لایا جاسکدا اے کہ ایہہ نہ صرف پاکستانی پنجاب، بھارتی پنجاب، راجستھان، ہریانہ، ہماچل پردیش، صوبہ سرحد، بلوچستان تے صوبہ سندھ وچ بولی جاندی اے سگوں ایہہ تے برطانیہ، امریکا، کینیڈا تے آسٹریلیا وچ وی بولی جاندی اے گویا پنجابی ایس ویلے اک عالمی زبان اے تے ایہدیاں کئی بولیاں تے پڑ بولیاں نیں۔ پنجابی نوں ہُن تک کئی ناں ملے نیں۔ ویروا کجھ اِنج اے:

- 1- میلوہا ویس دی زبان
 - 2- منڈا قبیلیاں دی زبان
 - 3- دراوڑ قبیلیاں دی زبان
 - 4- ویداں دی زبان
 - 5- سنسکرت دے مقابلے وچ بول چال دی عوامی زبان
 - 6- ٹیکسلا دی راجدھانی دی زبان
 - 7- گوشت کھان والے اکھڑتے اُجڈ لوکاں دی زبان
 - 8- پنجاب دے جٹاں دی زبان
 - 9- صوبہ ملتان دی زبان
 - 10- صوبہ لاہور دی زبان
 - 11- غزنوی دور دی زبان
 - 12- امیر خسرو دے زمانے دی زبان
 - 13- مرکزی پنجاب دی زبان
 - 14- گوروواں دی زبان
 - 15- پنجاب والیاں دی زبان
- تے ہُن کجھ تفصیل ایہناں ناواں بارے:

اشتراک (سانجھ) دا عمل جاری سی۔

ایہناں حقیقتاں نوں مکھ رکھدیاں، ایہہ آکھنا نتھاواں نہ ہووے گا کہ پنجاب وچ دراوڑی اقتدار دے زمانے وچ دراوڑی ای پنجابی زبان دا درجہ مرتبہ رکھدی سی۔

4- ویدی

کچھ اگے چکھے 2000 ق م وچ آریا پٹری واساں نے پنجاب اُتے حملہ کیتا۔ اوہ اک اجیبی زبان لے کے پنجاب وچ آئے جیہوں آریائی زبان دا ناں دتا گیا اے۔ بعضے ماہراں نے ایہوں ہند آریائی دا ناں وی دتا اے کیوں جے آریا کچھ واس ایران وچ وی سن جتھے اوہ ایرانی آریائی زبان بولدے سن، تے یورپ وچ وی سن جتھے اوہ یورپی آریائی زبان بولدے سن۔ جیہڑے آریا پنجاب وچ آئے، اوہناں دی زبان ہند آریائی اکھوائی۔ ہند آریائی تے دراوڑی زبانان دے تال میل نال جیہڑی زبان ہوند وچ آئی، اوہ پنجاب وچ رائج ہوئی۔ ایسے زبان وچ رگ وید دے نغمے رچے گئے تے ایسے زبان نوں ویداں دی زبان یاں ویدی زبان (Vedic) دا ناں دتا گیا۔ جدوں تیک آریا لوک پنجاب وچ رہے، اوہ ویدی زبان بولدے رہے یعنی 2000 ق م توں لے کے 850 ق م تک جدوں کچھ آریا لوک گنگا تے جمنہ دوآبے ول ٹرے۔ ہند آریائی، منڈاری تے دراوڑی دے مل ورتن نال ویدی زبان وجود وچ آئی، ایہی اوس ویلے پنجابی زبان سی۔

جے ایہو دعویٰ کیتا جاوے کہ ویدی زبان خالص ہند آریائی زبان سی تے اوہدے وچ منڈاری تے دراوڑی کنیاں دیاں زبانان دے لفظ نہیں سن تے ایس دعویٰ دے دو کچھ سائمنے آؤندے نیں۔ اک ایہہ کہ 2000 ق م توں 850 ق م تک آریا پنجاب دے واسی سن تے اوہ ویدی زبان بولدے سن۔ ایہدے توں ایہہ گل وی سمجھ آؤندی اے کہ آریا یاراں بارہا سو سال تیک پنجاب وچ وسدے رہے۔ ایہہ وی ثابت اے کہ پنجاب وچوں سارے آریا ترک وطن کر کے گلہ تے کور وکیش نہیں سن گئے۔ پنجاب وچ سکندر دے حملے توں پہلوں وی آریا ای حکمران سن تے سکندر دے حملے توں بعد وی آریا ای

تحقیق موجب اجوکی پنجابی وچ منڈاری کنبے دے سانجھے لفظ بہت لہدے نیں۔ ایہناں دی اک فہرست پہلے دتی گئی اے۔ کچھ ہور سانجھے لفظ دتے جانے نیں: ہپ (دھرپ کرنا)، لوڑنا (تلاش کرنا)، بیٹی (منت کرنا) کھٹ پٹ، اڑوس پڑوس، بوڑا (ٹٹے ہوئے دندان والا)، منڈلی، لار (مونہہ دی لالی)، ناٹا، پانڈو (گوئی ہوئی مٹی)، گردا (گھٹا مٹی)، ڈھوڑ، ڈھیلا، ڈھند، پھاٹک، دلان، منڈوا (عارضی پنڈال)، گھر جی، بھنڈار، ڈھال، برچھا۔ منڈاری تے اجوکی پنجابی دیاں ضمیراں (اسم ضمیر) وی صوتی سانجھ رکھدیاں نیں تے ذاتاں، قبیلیاں دے ناں وی سانجھے نیں۔

3- دراوڑی

جس طرح منڈاری دے اُن گنویں لفظ پنجابی وچ ہن وی رائج نیں، اوسے طرح دراوڑی تے پنجابی دے بہت سارے لفظ سانجھے نیں۔ یقیناً جدوں پنجاب وچ دراوڑ حکمران سن، پنجابی دا ناں دراوڑی ہووے گا۔ جے اوس ویلے دراوڑاں توں اڈ کچھ ہور قبیلے کوئی ہور زبان بولدے سن تے اوہناں قبیلیاں دا ناں تاریخ دے ورقیاں وچ ہن موجود نہیں۔ تاریخ توں صرف ایہو پتا لگدا اے کہ آسٹریک نسل دے منڈا قبیلے دراوڑاں دے آؤن توں پہلوں پنجاب وچ موجود سن جیہناں نوں دراوڑاں نے بھانج دی کیوں جے دراوڑ منڈا قبیلیاں نال نکر اگروں پنجاب اُتے قابض ہوئے سن۔ ایس پاروں اوہناں دی بولی پردھان بنی تے اوس بولی نوں دراوڑاں دے حسب نسب نال رلا کے دراوڑی آکھیا گیا۔

دراوڑی تے اجوکی پنجابی دے کچھ سانجھے لفظ: کچھ (بغل)، لد (جانوراں دا فضلہ) پوٹا (ڈھڈ)، توند (وڈا ڈھڈ)، تائی، آپی، مامی، کٹا، نہر (پانی)، روٹی، آری، چاٹی، چمٹا، سل (پتھر)، لدل، گماشتا، منیم، موچی تے ڈوم وغیرا۔

دراوڑی تے اجوکی پنجابی وچ واہی (اضافی) تے مفعولی حالتاں وچ وی سانجھ ثابت اے۔ مطلب ایہہ کہ صرف تے نحو دی حد تک وی دراوڑی تے اجوکی پنجابی وچ

اقتدار وچ رہے کیوں جے سکندر نے اک ہندو راجا پورس نوں ست راجیاں اُپر اپنا گورنر مقرر کیتا سی۔ چندرگپت موریا (324 ق م۔ 300 ق م) نے 305 ق م وچ سکندر دے اک لائق تے بہادر جرنیل سیلوکس نوں پنجاب دے سپاہیاں دی مدد نال شکست دتی سی تے فیہرگدھ اُتے قبضہ کیتا سی۔ چندرگپت موریا دے بعد اوہدا پُتر بندوسار تے فیہر پوتا اشوک تخت اُتے بیٹھے۔ اشوک توں مگروں ست بادشاہ پٹھ اُپر تخت نشین ہوئے۔ آخری بادشاہ بری حد راسی نوں اوہدے باہمن فوجی سردار پُشیا پُتر سنگا نے قتل کیتا تے سنگا خاندان دی عینہہ رکھی۔ ایہہ خاندان 190 ق م تک پنجاب تے وچلے ہند اُتے قابض رہیا۔

ایہناں مقامی آریاواں توں بعد باختری یونانیاں نے ڈیپریٹس دی اگوائی وچ 190 ق م وچ پنجاب فتح کیتا۔ باختری یونانیاں نوں بعد وچ ہندی یونانیاں دا ناں دتا گیا۔ 20 ق م وچ اک سوستر سال دی حکمرانی دے بعد ہندی یونانیاں نوں ساکا قبیلیاں نے بھانج دتی۔ ایہناں دے بعد پارٹھیا (قدیم ایران) دے لوک پارٹھین، پنجاب اُتے قابض ہوئے۔ ایہہ پارٹھین وی دراصل ساکاری سن۔ ایہناں دا پہلا بادشاہ ماؤس (Maues) سی۔ پارٹھین حکمراناں نے ہندو مذہب قبول کرلیا۔ 78ء وچ کنشک نے پنجاب اُتے قبضہ کیتا۔ ایہہ گھٹان قبیلے نال تعلق رکھدا سی۔ اوہنے 24 سال حکومت کیتی۔ اوہ وی بُدھ ہو گیا سی۔ نویں صدی عیسوی وچ اک دوجا خاندان ہندو شاہی پنجاب، کابل تے زابل اُتے قابض ہويا۔ ایس خاندان دی حکومت کابل تے زابل توں 870ء وچ ٹرکاں ختم کیتی۔ عرباں نے ایران 643ء وچ تے پنجاب تے سندھ 712ء وچ فتح کیتے، پر اوہ کابل تے زابل دیاں دو ہندو حکومتاں نوں فتح نہ کر سکے۔ اوہناں دی فتح داسہرا تاتاریاں دے سر اے جیہڑے اوس ویلے نویں نویں مسلمان ہوئے سن تے اوہناں نے پنجاب وچوں ہندو شاہی خاندان دے جے پال نوں 1001ء وچ، اوہدے پُتر آئند پال نوں 1006ء وچ تے صوبالمان دے شیعہ حکمران ابو فتح داؤد تے آئند پال دے پُتر نواسا شاہ نوں 1008ء وچ شکست دے کے پنجاب اُتے قبضہ کرلیا (آئند پال دا پُتر نواسا شاہ بعدوں مسلمان ہو گیا سی)۔

حکایت دلچسپ سی ایس لئی لمی ہو گئی۔ مقصود ایہہ عرض کرنا سی کہ 2000 ق م توں

1000 ق م تک پنجاب وچ آریا لوکاں دا اقتدار مسلسل سی۔ ایس پاروں ویدی زبان جیہڑی بعد وچ سنسکرت دا بانا پاپا کے سامنے آئی، پنجاب وچ سرکاری زبان سی۔ دوجا کچھ ایہہ اے کہ آریاواں دے زمانے وچ پنجاب وچ دو زباناں واسکھ چلدا سی: اک تے ویدی زبان تے دوجی دراوڑی زبان۔ جس طرح اہج بھارتی پنجاب دی گورکھی تے پاکستانی پنجاب دی پنجابی، پنجابیاں دیاں ترجمان نیں، ایسے طرح 1550 ق م دے اگے پچھے ویدی تے دراوڑی پنجابی زباناں سن۔ بہر حال ایہہ طے اے کہ ویدی اپنے عہد دی پنجابی زبان سی۔

5- لوک

ویدی زبان جیہنوں ویدک (Vedic) وی آکھیا جاندا اے، عام آریاواں دی بول چال دی زبان سی۔ خیال اے کہ سنسکرت، ویدی دی بہتر شکل اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ سنسکرت، ابلاغ دے کم آؤندی سی، ایہنوں جدوں بنایا سنواریا گیا تے ایہہ ادب عالیہ دی زبان بن گئی تے ایہدے وچ لمیاں لمیاں رزمیہ داستاناں تے ڈرامے لکھے گئے۔ اہج ایہہ گل بڑی کہ سنسکرت، ویدی زبان دی جانشین اے تے ہندوستان دیاں ساریاں آریائی زباناں دی ماں اے۔ جے ایہہ گل تسلیم کر لئی جاوے تے فیہر ایہدا مطلب ایہہ ہويا کہ ویدک ہندوستان دیاں ساریاں آریائی زباناں دی نانی ہوئی۔ پر 350 ق م تے 250 ق م دے وچکار ٹیکسلا دے اک لسانیت دے ماہر پائینی نے ”اشٹا دھیائی“ دے ناں نال سنسکرت دی جیہڑی گرامر لکھی، اوہدے وچ اوہ اپنے زمانے دی زبان نوں لوکک دا ناں دیندا اے۔ ”لوک“ پنجابی وچ عوام نوں آکھیا جاندا اے۔ یعنی عوامی زبان دے ایس ناں توں سٹا ایہہ نکلا اے کہ پائینی نے لوکک پنجابی نوں آکھیا اے۔ ایہدے مقابلے وچ سنسکرت عام لوکاں دی زبان نہیں سی، سگوں پروہتاں تے پنڈتاں دی زبان سی۔ سنیتی کمار چیڑ جی دا خیال اے کہ سنسکرت، ویدی زبان دی دھی نہیں، پنجاب تے متحدہ صوبیاں (وچلے ہند، مدھیہ پردیش) دیاں زباناں سنسکرت دی بنیاد نیں۔

ایہہ بحث لمی اے تے ساڈے موضوع توں باہر وی۔ حقیقت اوہو ای اے جیہڑی

پانینی نے بیان کیے تھے اے کہ اوہدے زمانے دی زبان یاں اوہدے عہد دی پنجابی، لوکک (عام لوکاں دی زبان) اکھواؤندی سی۔

6- پالی

پالی دا مطلب اے سطر یاں کتاب (پنجابی: پال) بعد وچ کتاب دی اصل عبارت دی زبان پالی مشہور ہوئی۔ جارج گریہرسن تے ڈاکٹر اے ایل ہاشم دا خیال اے کہ پالی زبان جیہڑی بُدھ مت دی مذہبی زبان اے، پشاپچی نال گوڑھا تعلق رکھدی اے۔ پشاپچی بُدھ مت دے عروج خصوصاً اوس ویلے جدوں اشوک نے پالٹی پتر چھڈ کے نیکسلا نوں اپنا دارالحکومت مٹھیا، پنجاب تے کشمیر وچ بولی جاندی سی۔ وادی کشمیر، وادی نیلم تے وادی سندھ ایس زبان دے خاص مرکز سن۔ پشاپچی بُدھ مت دے پیروکار اشوک دے زمانے وچ عام لوکاں دی زبان سی۔ نیکسلا دے آل دوالے دا علاقہ خاص طور اُتے پشاپچی بولن والیاں دا تبلیغی مرکز سی۔ ایسے زبان دی بنیاد اُتے پالی اُسری، عین الحق فرید کوٹی دا دعویٰ اے کہ پالی دی جنم بھومی پنجاب اے، گویا مگدھ (وچلا ہند) پالی دا جنم استھان نہیں، ایہہ گل چچدی اے کیوں جے نیکسلا اشوک دا دارالحکومت سی۔

7- پشاپچی

پشاپچی نسلی گروہ داناں اے تے ایہہ ناں آریاواں نے غیر آریاواں نوں دتا۔ ایہدے توں مراد اوہ لوک نہیں جیہڑے اکھڑتے اُجڈ نہیں تے جیہڑے آریاواں دے نیڑے وحشی تے گوشت خور نہیں۔ ظاہر اے کہ باہمنان نے حقار کے عام لوکاں نوں ایہہ ناں دتا۔ اوہ اپنے آپ نوں اُچی جاتی نال جوڑ دے نیں۔ پشاپچی دی رعایت نال پشاپچی اوہ زبان ہوئی جیہڑی اکھڑ اُجڈ، وحشی یاں نیم وحشی، گوشت کھان والے لوکاں دی زبان ہووے۔ پشاپچی دی پہلی تحریر کنا ڈھیا دی معروف افسانوی کتاب ”بڑھت کتھا“ (وڈی کہانی) اے۔ پشاپچی کشمیر تے پنجاب وچ بولی جاندی سی۔ بڑھت کتھا واسطے ویکھو ”کشمیر“ (1948ء) تحریر ڈاکٹر جی ایم ڈی صوفی

8- جٹکی

سکھ پنھ دے بانی گورونانک دیوجی مہاراج نے پنجابی نوں پنجاب دے جٹاں دی زبان مٹھیا اے۔ حامد شاہ عباسی نے ہیر دا جیہڑا قصہ پنجابی وچ لکھیا، اوہنوں جٹکی زبان دا قصہ قرار دتا۔ پنجاب وچ جٹاں دی آبادی بہت اے، ایس وجوں ایہتوں دی زبان نوں جٹکی یاں جاکی وی آکھیا گیا۔

9- ملتان

محمد بن قاسم نے 712ء وچ صوبا سندھ تے صوبا ملتان فتح کیے۔ ملتان دی تاریخ دسویں اے کہ 712ء توں 1008ء تک جدوں محمود غزنوی نے ملتان دے قرامطی حکمران ابو فتح داؤد نوں شکست دتی، صوبا ملتان دی نسبت نال پنجابی نوں ملتان آکھیا جاندی سی۔ ایس طرح تین سو سال تک پنجاب دے لوکاں دی زبان ملتان آکھیا جاندی رہی۔ زبان دی حیثیت نال ملتان دا ذکر سبھ توں پہلوں آئین اکبری وچ ملدا اے۔ ابو الفضل نے ہندوستان دیاں تیراں زباناں دا ذکر ایس ترتیب نال کیتا اے: دھلوی، بنگالی، ملتان، مارواڑی، گجراتی، تلنگی، مرہٹی، کرناٹکی، سندھی، افغانی، شال، بلوچستانی تے کشمیری: کینی جام پوری اپنی کتاب ”سرائیکی شاعری“ وچ ایس ویروے اُتے دلچسپ انداز وچ تبصرہ کردے نیں، اوہ لکھدے نیں:

”ایس فہرست وچ جتھے بلوچستانی دے نال نال بلوچی دا ذکر

ملدا اے جیہڑی اج وی بول چال دی زبان توں اگے نہیں وھی،

اوتھے پنجابی ناں دی کوئی بولی نہیں گنوائی گئی۔ گویا پنجابی دا لفظ جس

زبان لئی ورتیا گیا اے، اوہ اکبر دے زمانے توں وی بہت بعد دا حادثہ

اے تے سرائیکی (ملتان) توں بالکل وکھری تے مختلف زبان اے۔“

ایہہ تبصرہ، تبصرہ منگدا اے کیوں جے ریکارڈ نوں ٹھیک رکھنا ضروری اے۔ ایس سلسلے

وچ پہلی گل تے ایہہ اے کہ آئین اکبری لسانیات دی کتاب نہیں تے نہ ای ابو الفضل

لسانیات دا ماہر اے۔ جے اوہ ماہر ہوندا تے تلنگی، مرہٹی تے شمال نہ لکھدا، ایہہ کیہڑیاں زبانناں نیں؟ جے زبانناں سن تے ہُن کتھے نیں؟ ظاہر اے ابو الفضل دی گل اُتے یقین کرنا واجب نہیں۔ دوجی گل ایہہ کہ اکبر دے زمانے وچ دو صوبے سن۔ اک صوبا ملتان تے دوجا صوبا لاہور۔ ایہہ ثابت اے کہ اوہنے دو صوبیاں نوں دو آب داناں دتا جیہڑا بعد وچ پنجاب اکھوایا۔ صوبا ملتان دی زبان ملتانی سی تے صوبا لاہور دی زبان لاہوری۔ جے کئی جام پوری نوں لاہوری زبان دے سلسلے وچ کوئی شبہ ہووے تے اوہ ڈاکٹر پروفیسر کرسٹوفر شیکل (لندن یونیورسٹی) دا مقالہ لاہوری زبان وکھ لیں۔ تیجی گل ایہہ اے کہ سیاسی سرپرستی پاروں پڑ بولیاں، بولیاں تے بولیاں، زبانناں بن جانیاں نیں۔ ظاہر اے، تن سو سال وچ ملتانی نوں ترقی نصیب ہوئی تے جدوں صوبا ملتان ختم ہو گیا تے لاہور سیاسی، علمی، ادبی تے ثقافتی مرکز بنیا، تدوں ملتانی بولی تے لاہوری بولی نوں پنجابی زبان داناں ملیا۔ ملتانی نوں سرائیکی داناں دینا یاں سرائیکی نوں ملتانی بیان کرنا غلط بیانی ذیل وچ آؤندا اے کیوں جے سرائیکی بنیادی طور اُتے سندھی زبان دی بولی سی تے ہے۔ تالپوری میراں دی سرپرستی تے سچل سرمست دی شاعری ایہدا ثبوت اے۔

10- لاہوری
لاہوری دا ذکر ملتانی دے تذکرے وچ آ گیا اے۔ امیر خسرو (1253ء تا 1335ء) نے وی اپنی مثنوی ”نہ سپہر“ وچ لاہوری زبان دا تذکرہ کیتا اے۔

11- ہندی، ہندکو، الہندیہ
محمود غزنوی دے پنجاب نوں فتح کرن مگروں بہت سارے صوفی، عالم، مشائخ، سیانے، دانشور تے شاعر پنجاب وچ آن وے۔ اوہناں نے لاہوری زبان نوں ہندی دا ناں دتا۔ البیرونی نے ایہہ لکھیا۔ اوس زمانے دے اک مشہور فارسی شاعر مسعود سعد سلمان (1046ء۔ 1121ء) سن اوہناں نے مقامی زبان وچ اک دیوان

مرتب کیتا، ایہہ نوں ہندی زبان دے دیوان داناں دتا گیا۔ چونکہ پارسیاں تے آریاواں نے سارے ہندوستان نوں پنجاب تک محدود کر دتا سی یعنی اوہ پنجاب نوں ہی سالم ہندوستان سمجھدے سن، ایس لئی اوہناں نے لاہوری بولی نوں لاہور شہر دی بولی خیال کیتا تے پورے پنجاب (لاہور سنے) دی زبان نوں ہندی ہندی، الہندیہ تے ہندکو بیان کیتا۔

شاہ برہان الدین جہانم (1581ء وچ) ارشاد نامہ وچ لکھدے نیں:

عیب نہ آکھیں ہندی بول
معنے توں چک وکھ ڈھنڈول

(ہندی زبان نوں بُرا نہ آکھ، توں ایہدے معنیاں تے مفہوم اُتے غور کر)

مولوی عبدالکریم جھنگوی (1675ء وچ) رسالہ نجات المؤمنین وچ لکھدے نیں:

فرض مسائل دین دے ہندی کر تعلیم
کارن مرداں اُنیاں جوڑے عبد کریم

(فرضان بارے دین دے مسئلے ہندی زبان وچ پڑھو، ایہہ عبدالکریم نے ان پڑھ مرداں واسطے جوڑے نیں)

12- ہندی

ہندی، ہندکو، الہندیہ تے ہندی اک ای زبان داناں اے جیہڑی مسعود سعد سلمان تے امیر خسرو دے زمانے وچ رائج سی۔ ایہہ اوہ ہندی نہیں سی جیہڑی سنسکرت توں متاثر اے تے اجکل بھارت وچ رائج اے تے جیہدی لہی دیو ناگری اے تے جیہڑی انگریزاں دے دور وچ ودھی پھلتی۔ جس طرح پنجابی داناں جٹکی سی اوسے طرح پنجابی دا اک ناں ہندی وی سی۔ مسلماناں نے صوبا لاہور دی ایس زبان (لاہوری) نوں اوس ویلے ہندی تے ہندی داناں دتا جس ویلے ہندوستان وچ ایس ناں دی کوئی زبان رائج نہیں سی۔ فرشتہ نے ایسے زبان نوں ”ہندوستانی“ لکھیا اے۔

13- ماجھی

لفظ ماجھا سنسکرت لفظ مدھ دا وگڑیا ہویا تلفظ اے۔ مدھ یاں ماگدھ یاں مگدھ مرکزیاں وچکار لے حصے نوں آکھیا جاندا اے۔ پنجاب دے حوالے نال لاہور امرتسر، گورداسپور تے فیروزپور دے ضلعے پنجاب دا مرکز مئے گئے۔ ایہناں علاقیاں وچ جیہڑی بولی چلدی رہی، اوہنوں ماجھی آکھیا گیا یعنی پنجاب دے مرکزی علاقے دی بولی۔ ماجھی کدی وی زبان دا درجا حاصل نہیں کرسکی۔ ایہہ صرف پنجابی زبان دی اک بولی ہی رہی، فیرو کجھ ماہراں دا خیال اے کہ اصل پنجابی ماجھی اے۔ 1947ء وچ پنجاب تقسیم ہویا تے علاقہ ماجھا ختم ہو گیا، ہُن ماجھی پنجابی وچ سماجکی اے۔ جد ماجھا ای نہ رہیا تے فیرو ماجھی کتھے رہی۔

14- پنجابی

صوبہ پنجاب دی زبان پورے صوبے وچ زبان دی حیثیت نال پنجابی دا لفظ سبھ توں پہلوں حافظ برخوردار رانجھا نے 1670ء بمطابق 1080ھ وچ ورتیا۔ اوہ کتاب ”مفتاح الفقه“ وچ آکھدے نیں:

ثرت پنجابی آکھ سناویں جے کو ہووے ماہل

(جے کوئی سنن لئی تیار ہووے تے اوہنوں فوراً پنجابی (شعر) سناؤ)

15- گورکھی

گورکھی اصل وچ زبان نہیں سگوں رسم الخط دا ناں اے یعنی لہی دا ناں۔ غلط العام سہی پر پنجابی دا اک ناں گورکھی وی اے۔ ایہہ سکھاں دی مقدس مذہبی زبان اے کیوں جے ایہدا مطلب اے۔ ”گورو صاحبان دے مونہوں نکلی ہوئی زبان“ یعنی اوہ زبان جیہڑی گورو صاحبان بولدے سن۔ سکھاں دیاں دو مذہبی کتاباں آدگرتھ تے دسم گرتھ گورکھی وچ نیں۔ پنجابی نوں گورکھی دے طور اُتے اپناؤن نال اک فائدہ ہویا کہ سکھاں نے ایہدی

ترقی لئی تن، من تے دھن لا دتا تے اپنے کلچر دی بنیاد گورکھی اُتے اُساری۔ پنجابی (گورکھی) جیہدے وچ سنسکرت دے لفظاں دا زور اے تے دوجی پاکستانی پنجابی جیہدے وچ عربی تے فارسی لفظاں دا وادھا اے؛ پہلوں ذکر ہوئی پنجابی نوں پنجابی دی سکھی روایت داناں دتا گیا اے تے بعد وچ ذکر ہوئی زبان نوں مسلمانی روایت آکھیا جاندا اے۔

پنجابی زبان دی لسانی حد بست

ایس تھاں اُتے ضروری محسوس ہوندا اے کہ پنجابی زبان دیاں بولیاں دا ذکر چھیڑیا جائے۔ ایس مقصد لئی اُپر درج سرناویں دی بجائے ”پنجابی دا لسانی جغرافیہ“ دا سرناواں وی ٹھیک سی تے ”پنجابی زبان دیاں بولیاں“ وی درست سی۔ تسیں چاہو تے ایہہ عنوان ”پنجابی دیاں لسانی لکیراں“ وی رکھیا جاسکدا اے کیوں جے بولیاں لئی علاقے مخصوص نیں تے اوہناں علاقیاں نوں فرضی لسانی لکیراں نال ظاہر کیتا جاندا اے جیہنوں انگریزی وچ (Isoglosses) آکھیا جاندا اے۔ ممتاز ماہر لسانیات بلوم فیلڈ دے لفظاں وچ ایہہ لسانی لکیراں اتھے کھچیاں جانیاں نیں جتھے زبان دی خصوصیت دی بنیاد اُتے کسے علاقے نوں وکھرا وکھاؤنا مقصود ہووے۔ جے کوئی پنڈ گل بات دے حوالے نال کوئی خصوصیت رکھدا ہووے تے لسانی لکیراں اک پنڈ دوالے کھچی جائے گی تے جے ایہہ لسانی خصوصیت چاریاں پنڈاں وچ موجود ہووے گی تے لسانی لکیراں چاریاں پنڈاں دوالے کھچی جاوے گی۔ ایہناں لکیراں دی بنیاد اُتے لسانی اٹلس تیار کیتی جاندی اے تے اوس اٹلس وچ لکیراں راہیں لسانی حلقے ظاہر کیتے جاندے نیں جیہناں نوں ایس لسانی حد بست داناں دتا اے۔ جدوں حلقہ پٹواری اک پنڈ نوں دو جے پنڈ توں ”شجرے“ اُتے وکھرا وکھاؤندا اے، اوہنوں حد بست داناں دتا جاندا اے۔ گویا لینگویج ایریا (Language Area) لسانی حد بست اے۔

1919ء وچ جارج گریمرسن نے پنجابی زبان دی حد بست قائم کیتی سی۔ اوہنے پنجابی نوں مشرقی پنجاب تے لہندے وچ وٹڈیا یعنی لہندا مرکزی پنجابی زبان دی اک ذیلی

شاخ یاں بولی پنجاب وچ صوبا سرحد تے صوبا سندھ دے نال نال اِبلّاغِ داکم دیندیاں
 نیں۔ خاص گل ایہہ اے کہ گریہزن داسانی موادِ حلقہ پٹواریاں دیاں رپوٹاں اُتے اُساریا
 گیا سی ایس واسطے اوہدیاں معلومات ناقص تے لسانی موادِ ناکافی سی۔ ایس پاروں اوہنے
 پنجابی زبان دا جیہڑا لسانی ویرا پیش کیتا، اوہ غلطی تے اوہدے اُتے اج تک نکتہ چینی ہو
 رہی اے۔ نکتہ چینی کرن والیاں وچ ایس ورماء، ایچ باہری، سمرنوف، پروفیسر محمد آصف خاں،
 اے وی روڈی تے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل شامل نیں۔ ڈاکٹر شیکل (سرائیکی، پاکستان دی
 لسانی تحریک) وچ لکھدے نیں کہ لہندا دی اصطلاح بنیادی طور اُتے بدصورت اے۔
 ایہدے ذریعے پنجابی نوں بناوٹی طور اُتے وٹد دتا گیا حالانکہ پنجابی سارے پنجاب دی
 زبان اے۔ سرائیکی بولن والے لہندا دی اصطلاح ناپسند کر دے نیں کیوں جے ایہدے
 راہیں سرائیکی پنجابی دی صرف لہندی بولی مٹھی گئی اے۔

گریہزن اُتے سبھ توں بہتی کھلی تے جاندار تنقید پروفیسر محمد آصف خاں نے کیتی اے۔
 اوہناں نے بڑے منطقی انداز وچ گریہزن دی لسانی علیست نوں وی لکھاریا اے، اوہ لکھدے نیں:

”ہورٹل نے 1880ء وچ آریاواں دیاں داخلی تے خارجی
 شاخاں دا نظریا پیش کیتا۔ اوہناں دے ایس نظریے موجب
 آریاواں دی اک شاخ تے اندرای اندر پھیلدی رہی جد کہ دوجی
 شاخ نوں اوہدے آل دوالے رہن لئی تھاں بناوٹی پئی۔ رزے،
 گریہزن تے بعضے دوجے مقامی مصنفاں نے ایس نظریے نوں اپنایا
 اے۔ سڈل نے 1889ء وچ اپنی گرامر وچ پنجابی زبان نوں دو
 عجیب جیہے غیر حقیقی تے غیر فطری حصیاں لہندا تے پنجابی وچ وٹن
 دی نیہہ رکھی۔ سر جارج گریہزن نے جو کچھ لکھیا اے، اوہا مقصد
 ہورٹل تے سڈل دے نظریاں نوں پکیائی دینا اے۔ گریہزن دے
 خیال دے مطابق پنجابی سارے مشرقی پنجاب دی زبان اے تے
 پچھم ول لہندے دیاں بولیاں نیں۔ گریہزن دے داخلی تے خارجی
 شاخاں والے نظریے دے مطابق داخلی شاخ وچ مغربی ہندی،

پنجابی، گجراتی تے راجستھانی شامل نیں تے خارجی شاخ وچ لہندا،
 سندھی، مرہٹی، اوڑیا، بہاری تے بنگالی وغیرہ زباناں شامل نیں۔“
 پروفیسر محمد آصف خاں ہوریں لکھدے نیں:

”جے گریہزن دی ایس منطق نوں من لیا جائے تے پتا لگدا
 اے کہ لہندا ملتانی یاں سرائیکی پنجابی زبان توں بالکل دکھریاں ہو کے
 مرہٹی، اوڑیا تے بنگالی زباناں نال جا گلوکڑی پاؤندیاں نیں جد کہ
 ایہدے الٹ گریہزن دی پنجابی زبان (مشرقی پنجابی) ہندی تے
 گجراتی دی رشتے دار بن جاندی اے حالانکہ ملتانی زبان نال تھوڑی
 جیہی شُدھ بُدھ رکھن والا بندا وی سمجھدا اے کہ لہندا تے ملتانی زبان
 دا مرہٹی یاں بنگالی نال دور دا وی میل جوڑ نہیں۔ ایہناں دا نہ تے
 لفظاں دا ذخیرا سانجھا اے تے نہ ای گرامر رلدی اے۔ ایہدے
 اُلٹ پنجابی تے ملتانی وچ صرف علاقائی لہجے دا فرق اے۔“
 پروفیسر محمد آصف خاں اپنی تنقید مُکاؤندے ہوئے لکھدے نیں:

”گریہزن دی ایس کج خیالی دی وجہ ایہہ سی کہ اوہ آپ تے
 صرف کشمیری زبان جان داسی، دوجے ہندی دی وی کچھ سُوہ سہان
 اوہنوں ہے سی، پر اپنی کتاب ہندوستانی زباناں دا لسانی جائزہ وچ
 اوہنے 179 زباناں تے 544 بولیاں دے لسانی پکھان اُتے اپنی
 رائے دتی اے۔ ایس لئی جے پنجابی زبان بارے اوہنے اپنی وڈی
 ٹھوکر کھادی اے تے اوہ کچھ بہتی غیر منطقی وی نہیں، ایس واسطے
 پنجابی بارے اوہدی رائے نوں اہمیت وی نہیں دینی چاہیدی۔“

پروفیسر محمد آصف خاں دے وچاراں نال اتفاق کیتے بنا چارا نہیں۔ گریہزن نے
 دراصل انگریزاں نوں ”وٹدیاں پاؤتے حکومت کرو“ دی لسانی بنیاد مہیا کیتی سی۔ لطف دی
 گل ایہہ اے کہ ہن وی بہت سارے ماہر گریہزن نوں اپنا گورومیندے نیں حالانکہ ہن
 سارے پاکستان دیاں زباناں دے لسانی ویروے دی لوڑ اے تاں جے اوس ویروے دے

چان وچ قومی تعلیمی پالیسی ترتیب دتی جاسکے تے علاقائی زبانوں برابری دیاں بنیاداں اُتے ترقی ملے۔

پنجابی زبان دیاں بولیاں دی لسانی حد بست دے سلسلے وچ پہلی گل تے ایہہ اے کہ مشرقی تے مغربی بولیاں دی تخصیص مک جانی چاہیدی اے۔ دوجی گل ایہہ اے کہ پنجاب توں باہر بولیاں جان والیاں بولیاں دی وضاحت دی وی لوڑ نہیں کیوں جے پنجابی ہُن اک عالمی زبان دا بانا پانگی اے۔ پنجابی صرف پاکستان وچ ای نہیں بھارت، انگلستان، امریکا، کینیڈا، آسٹریلیا، مشرق وسطیٰ تے افریقا وچ وی بولی جاندی اے کیوں جے اوہ کبھڑا ملک یاں علاقہ اے جتھے پنجابی بولن والے نہیں ہیگے! میں تے بلتستان رہندیاں سکرو، چیلو، پیون تے داسو وچ سینکڑیاں لوکاں نوں پنجابی وچ گل بات کر دیاں ویکھیا اے۔

ہُن پنجاب دیاں کجھ بولیاں دا تھوڑا تھوڑا ذکر کیتا جاندا اے:

1- ڈوگری

ڈوگری بولی ریاست جموں تے کشمیر دے ضلع جموں، کانگڑا تے ضلع سیالکوٹ دی تحصیل شکر گڑھ تے تحصیل پسرور تے ضلع گورداسپور دی تحصیل پٹھان کوٹ وچ بولی جاندی اے۔ ڈوگر ہندو راجپوت نہیں تے اوہناں دے علاقے نوں ڈوگر تے آکھیا جاندا اے۔ ڈوگری دے چار لہجے (پڑبولیاں) نیں:

1- کنڈیالی: ایہہ پڑبولی، ڈوگری تے گورداسپور دی تحصیل پٹھان کوٹ دی ماجھی دا ملغوبہ اے۔

2- کانگڑی: کانگڑے وچ بولی جان والی ڈوگری

3- بھٹیالی: ایہہ وی کانگڑے دے کجھ حصیاں وچ ماجھی دے لفظاں دی سانجھ دے سببوں ہوند وچ آئی اے۔

4- شکر گڑھی: ماجھی تے ڈوگری دے سانجھے لفظاں پاروں شکر گڑھ تے پسرور

دے سرحدی پنڈاں وچ بولی جاندی اے۔ ڈوگری وچ آہے نوں تھئے، وچوں نوں وچا تے مینوں نوں مکی بولیا جاندا اے۔

2- دوآبی

بیاس تے ستلج دریاواں دے وچکارے علاقے وچ بولی جاندی اے، یعنی ایہہ ضلع جالندھر، ضلع ہوشیار پور تے سابق ریاست کپورتھلہ دی بولی اے۔ ایس بولی وچ ”و“ نوں ”ب“ وچ بدل دیندے نیں جس طرح ویدوں بید؛ تے ایسے طرح ”ب“ نوں ”و“ وچ بدل دیندے نیں جوں بالن نوں والن۔ ٹوں نوں تیں تے پچوں نوں پے آکھیا جاندا اے۔ ہے نوں ہیگا وچ بدل دتا جاندا اے۔

نمونہ: مُنڈے دے سوہریاں ول منڈے دا پے گیا سی، او تھے اک ولد (بلد) دی دس پوندی سی ولد تے چنگا ہے پر مار کھنڈ ہیگا۔“

3- ماجھی

پاکستان دے قیام توں بعد نہ ماجھا رہیا تے نہ ماجھی، البتہ ماجھی لہجہ ٹکسالی پنجابی دا لہجہ خیال کیتا جاندا اے۔ ایہدا ذکر پہلوں آچکا اے۔
نمونہ:

باہر لوکاں تھانے کھولے روح دے اندر مُلا

ایس عذابوں ہر کوئی لنگھیا کیہ وارث کیہ بُلھا

(منیر نیازی)

4- پوٹھوہاری

جہلم تے سندھ دریاواں دے وچکار والے علاقے دی زبان تحصیل گوجر خاں، تحصیل کہوٹا، تحصیل راولپنڈی تے مری دے پہاڑی علاقیاں وچ بولی جاندی اے۔ ایس بولی

وچ مگی ماٹگی (میں۔توں) تے اچھنا گچھنا (آؤنا، جانا) بولیا جاندا اے۔ اضافت دے اکھر دے طور اُتے ”دا“ دی تھاں ”نا“، ”دی“، ”دی جگہ“ ”نی“ تے ”دے“ دی بجائے ”نے“ بولیا جاندا اے تے زیر نوں پیش وچ بدل دتا جاندا اے، جس طرح کتھے نوں کتھے، کدھر نوں کدھر، تے کس نوں گس۔ اتھے آوے گا نوں آوے تے کرن والا نوں کرن آلا بولدے نیں۔ ایہہ پنجابی زبان دی قدیم ترین بولی اے تے جاگلی بولی دی بھین اے۔

5- دھنی

ڈاکٹر شہباز ملک دی رائے وچ دھنی، پوٹھوہاری دی ذیلی بولی (پڑ بولی) اے۔ پروفیسر انور بیگ اعوان دے خیال وچ ایہہ پوٹھوہاری دی نسبت ملتانی دے بہتے نیڑے اے۔ عبدالغفور قریشی دے خیال وچ ایہدے اُتے پوٹھوہاری تے لہندی دا برابر اثر اے۔ دھنی تلہ گنگ، چکوال، جہلم دے پریتی تے وچکار لے علاقے خوشاب تے بھیرا دے علاقیاں وچ بولی جاندی اے۔ ایس پڑ بولی دی خاص نشانی ”وت“ (نیر) دا بہتا استعمال اے۔ مزے دی گل ایہہ اے کہ اک پڑ بولی جیہدا تقابلی سرمایا صرف اک لفظ ”وت“ اے، اوہنوں بعض لوک زبان دا درجا دین لئی اُدھار کھائی بیٹھے نیں۔

6- ہندکو

ہندکو پشاور، کوہاٹ، نوشہرہ، مانسہرہ، ہری پور، مردان، بنوں، تلہ گنگ، ڈیرہ اسماعیل خاں، فتح جنگ، پنڈی گھیب تے اٹک وچ بولی جاندی اے۔ ہندکو دا مطلب اے ہندوستان دی زبان۔ ہندکو اوہ پنجابی اے جیہڑی پشتو بولے جان والے علاقیاں دے نال نال بولی جاندی اے۔ ایہہ پشتو زبان دے اثر والے علاقے دی بولی اے۔ ایس بولی وچ ”میں“ نوں ”متے“، ”نہیں ہیگا“ نوں ”ہینگا“، ”صاحب“ نوں ”صیب“، ”وقت“ نوں ”وخت“، ”میتوں“ نوں ”میتوں“، ”واسطے“ نوں ”واسے“ تے ”گجھ“ نوں ”گج“ بولیا جاندا اے۔ ہندکو دے لسانی مطالعے اُتے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل، جے لسن، ہر دیو باہری تے مختار علی تیر نے خاصا کم کیتا اے۔

7- جاگلی یاں جانگو

نبلی بار تے گجی بار یعنی کمالیا تے ساہیوال دے علاقیاں دے مقامی لوکاں نوں جاگلی آکھیا جاندا اے تے ایہناں دی بولی نوں جاگلی یاں جانگو۔ ایس بولی وچ ہائیہ مصمٹے، بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ، جک اندر ہوا بھر کے ڈونگھی آواز وچ ادا کیتے جاندے نیں۔ لفظ دے شروع وچ الف آئے تے اوہنوں ہ وچ بدل دیندے نیں جو یں الاں نوں ہلاں، اک نوں ہک۔ ایسے طرح ”و“ نوں ”الف“ بنا دیندے نیں مثلاً وچوں نوں اچوں۔ ایہہ قدیم ترین بولی اے۔

8- پہاڑی

آزاد کشمیر دی بولی۔ علاقہ پونچھ دی پونچھی نوں پہاڑی وچ شامل سمجھیا جائے۔

9- چھبالی، چھیلی یاں چھاچھی

دریائے جہلم تے دریائے سندھ دے وچکار کیمبل پور (اٹک) دے علاقے دی اک بولی۔ ایہہ ہندکو توں وکھری اک بولی اے۔ ایہدے وچ پہاڑی تے پوٹھوہاری دے لفظ ملدے نیں جس طرح چلنا نوں چلنا۔ اصل وچ چھبالی تے چھاچھی، پوٹھوہاری دیاں پڑ بولیاں نیں۔

10- رہتکی، پچھاڑی

بھارت دے علاقے رہتک توں اڈ علاقہ حصار تے علاقہ جیند دی بولی، ایہنوں کجھ لوک رہتکی تے کجھ پچھاڑی کہندے نیں۔

11- ملوئی، مالوی

ستلج دریا تے دریائے گھاگھرا دے وچکار فیروز پور، لاهیانہ، فریدکوٹ، مالیہ، کوٹلہ، رائے کوٹ، سمرالا، مانسر، تلونڈی، جگراؤں، پٹیالہ تے ناہیے دی بولی۔ ایہدے وچ آسین نوں آپاں، کرے گا نوں کروگا، کیتا نوں کریا، سانوں نوں ہانوں تے ویاہ نوں بیاہ بولیا جاندا اے۔

12- بانگڑو، باگڑی

ضلع حصار دی بولی۔ نمونا: اوس نے میری کھی وچ بٹ کے بٹا ماریا۔

13- پوادھی

پوادھ دا مطلب اے پورب ادھ، چڑھدا، مشرق۔ ایہہ بولی انبالا، کلیر شریف تے نالا گڑھ وچ رائج اے۔ پوادھی اُتے ہندی دا اثر اے۔ پوادھی وچ لفظ نوں چھوٹا کر کے بولن دا وی رجحان اے جس طرح ”تینوں“ نوں ”تینے“، ”میںوں“ نوں ”مئون“، کجھ کجھ ہندکو طرح، وادھا ایہہ اے کہ ماضی دے صیغے لئی ”سی“ یا ”سن“ دی بجائے ”تھا“، ”تھی“، ”تھے“ ورتیا جاندا اے۔ نمونا: اک باہمن نوں سلوک سنان دا بہت سوئک تھا۔ اوس باہمن نوں سلوک سنانے آندے تھے۔ اک راجا تھا، اس کے نگرماں۔ اک اُن پڑھ غریب باہمن رہندا تھا۔ اس کی استری نے اس نوں اک سلوک یاد کرایا۔

14- بلاس پوری، کھلوری

شیلے دے لاگے چاگے دے پہاڑی علاقے وچ بولی جان والی بلاس پوری یاں کھلوری اکھواؤندی اے۔ بلاس پور اک شہر دا ناں اے تے کھلور ایسے ناں دی اک پرانی ریاست دا شہر اے۔ ایہہ ریاست ضلع ہوشیار پور دے چڑھدے ول سی۔ دو جیاں ترن ریاستاں دے ناں سن مانگل، مالا گڑھ تے سیوگ۔ بلاس پوری ایہناں ریاستاں وچ وی بولی جانندی سی تے بولی جانندی اے۔

15- چھباچی

چھبالی، (چھیلی) دی پڑ بولی۔

16- ملتانی

ایہہ بولی ڈیرہ غازی خاں تے ملتان دی بولی اے۔ ”اک“ نوں ”ھک“، ”دس“

نوں ”داہ“، ”توں“ نوں ”کوں“، ”میرا“ نوں ”میڈا“، ”تینوں“ نوں ”تیکوں“، ”بھرا“ نوں ”بھرا“، ”کردا اے“ نوں ”کریدا اے“ تے ہووے گا نوں ”ہوسی“ بولدے نیں۔

17- ریاستی

سابق ریاست بہاولپور تے رحیم یار خاں وچ بولی جانندی اے۔

18- بہاول پوری

ریاستی دا دو جاناں بہاول پوری اے۔ ریاستی تے بہاول پوری اُتے سندھی دا اثر اے۔

نمونا:

ڈے پیغام صبا کوں سیفل رووے تے غم کھاوے

تانگھ سجن دی غالب دل وچ پل پل ساگھ چھاوے

(صبا نوں سنبھا دے کہ شہزادہ سیفل روندا تے غم کھاندا اے۔ سجن دی یاد دل اُتے

غالب آکے اوہدے سینے وچ نیزے ماری سی)۔

19- گوجری

کشمیر دے گوجراں تے بکروالاں (بھیڈ بکریاں چارن والیاں) دی بولی اے۔ دراصل گوجری اوہناں لوکاں دی زبان اے جیہڑے کدی ٹری واس سن تے گاؤ چر (گاواں چارن والے) اکھواؤندے سن، فیر ایہہ لفظ غلط تلفظ دی بنا اُتے گوجر ہو گیا۔ ایہہ لوک راجستھان تے بیکانیر وچ وی سن۔ سندھ تے پنجاب وچ وی، کشمیر وچ تے لداخ وچ وی۔ پرہن ایہناں وچ صرف بکروال، انجیے لوک نیں جیہڑے پکھی واس سن۔ اوہ گرمیاں وچ پہاڑاں اُتے چلے جاندے نیں تے سردیاں وچ مال ڈنگر ھک کے میداناں وچ آجاندے نیں۔

گوجری وچ ”و“ دی ورتوں بہت زیادہ اے تے ”و“ لفظ دے اخیر وچ آؤندا اے۔ ایس طرح گوجری دا تعلق سندھی نال پیدا ہوندا اے کیوں جے سندھی وچ وی ”و“

لفظ دے اخیر وچ آؤندا اے۔ نمونا:

کسے نے یو بقراط توں جا کے چکھیو

مرض تیرے نزدیک مہلک ہیں کہہو

(کسے نے بقراط کول جا کے اوہدے توں چکھیا کہ تیرے نیڑے کیہڑیاں بیماریاں مہلک نیں؟)

20- کھیتراںی

پنجابی دی ایہہ بولی بلوچستان وچ بولی جاندی اے تے اوس کھیتراں قبیلے دی بولی اے جیہڑا اصلوں پٹھان اے پر ہُن بلوچ بن گیا اے تے جیہڑا ڈیرہ غازی خاں توں ہجرت کر کے بلوچستان وچ آباد ہويا۔

نمونا: گھوڑی سے کوئے نہ ونج، گھوڑی لت کندیلے (گھوڑی دے کول نہ جا۔ گھوڑی لت ماردی اے۔)

21- جدگالی، جگدالی

بلوچستان دے علاقے لس بیلا وچ پنجاب دے جٹ آباد نیں جیہڑے واہی بیجی کر دے نیں۔ اوہناں نوں جدگالی تے جگدالی آکھیا جاندا اے۔ ظاہر اے، ایہہ لفظ جٹ دے وگڑے ہوئے تلفظ دا عکس اے۔ ایہہ لوک جیہڑی زبان بولدے نیں، اوہنوں جدگالی یاں جگدالی آکھیا جاتا اے:

22- شاہ پوری

پہلوں سرگودھے دے علاقے نوں شاہ پور آکھیا جاندا سی۔ شاہ پوری سرگودھا تے جھنگ دی بولی اے۔

23- تھلوچی

بھکر، لیہ، میانوالی تے خوشاب وچ تھل دے علاقے دی بولی۔

24- ملکی

سرگودھا تے میانوالی وچ پڑھے لکھے تے امیر ملک اکھواؤندے نیں، اوہناں دی بولی ملکی اکھواؤندی اے۔ ایہہ کوئی بولی تے نہیں، ایس نوں ایویں گھڑ لیا گیا اے۔

25- لاہوری

اکبر بادشاہ دے زمانے وچ پنجاب، صوبہ لاہور تے صوبہ ملتان وچ تقسیم سی۔ ایہہ سیاسی تے انتظامی ونڈ سی، پنجاب دے صوبے وچ لاہور دی زبان پر دھان سی۔ ارج کل پرانے شہر دی بولی لاہوری اکھواؤندی اے۔ ایہدی خصوصیت ایہدا اے کہ ”ز“ نوں ”ڑ“ تے ”ڑ“ نوں ”ز“ وچ بدل دیندے نیں۔

نمونا: گھرے اُتے چری بیٹھی سی رورا ماڑیا پھڑ کڑ کے اُڑ گئی (گھڑتے اُتے چڑی بیٹھی سی روڑا ماریا، پھر کر کے اُڑ گئی)

26- بھٹیانی، راٹھی

ایہہ بولی بھارتی پنجاب دی تحصیل فاضلکا، ممدوٹ تے فیروز پور دے آلے دوالے رانج اے۔ شمالی مغربی راجپوتانہ تے پریتی بیکانیر دے راجپوتاناں دی وی ایہی بولی اے ایہنوں راٹھی تے راٹھوری وی آکھیا جاندا اے۔ ایس بولی دی خاص گل حرفِ اضافت ”دا“، ”دے“ تے ”دی“ دی جگہ ”را“ دی ورتوں اے۔

نمونا: اک مانس را بیٹا ہا، بیٹو باپ نے کہو، او باپ، مال راحصا جس کا آوے جانی دے۔

27- سرانیکی

1977ء وچ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نے اک مقالے: ”سرانیکی: پاکستان دی اک لسانی تحریک“ لکھیا جیہدے شروع وچ اوہناں نے واضح طور اُتے لکھیا اے کہ سرانیکی داناں ایس مقالے دے قارئین لئی نواں اے کیوں جے ایس لسانی اصطلاح نوں پاکستان وچ حال ای وچ روشناس کروایا گیا اے۔ اوہناں نے سرانیکی نوں سندھ دی وادی دے وچلے

علاقے دی زبان مٹھیا۔ ڈاکٹر شیکل دے خیال وچ سرانیکی پنجاب دے ضلع ملتان، مظفر گڑھ، ڈیرہ غازی خاں، بہاول پور تے رحیم یار خاں وچ بولی جاندی اے۔ صوبا سرحد دے ضلع ڈیرہ اسماعیل خاں وچ وی ایہدے بولن والے لبھدے نیں۔ اوہ ہور لکھدے نیں کہ سرانیکی اُتلے سندھ خصوصاً جبک آباد، سکھرتے خیر پور دے ضلعیاں وچ وی رائج اے۔ صوبا بلوچستان دے کچھی تے مری گہٹی علاقیاں وچ سرانیکی وسیع طور اُتے بولی جاندی اے۔ اوہ ہور اگے لکھدے نیں کہ سرانیکی بولی نوں زبان دا درجا دین تے دواؤن والے لوک 1977ء وچ ایہدے بولن والیاں دی تعداد تن کروڑ دسدے نیں حالانکہ 1974ء وچ اوہ ایہدے تعداد دو کروڑ دسدے سن۔ یعنی تیناں ورھیاں وچ اک کروڑ بندیاں دا وادھا ڈاکٹر شیکل لئی حیران کر دین والا وادھا اے۔ اوہناں دے خیال وچ پنجاب، سرحد، سندھ تے بلوچستان وچ سرانیکی بولن والیاں دی گنتی اک کروڑ ویہ لکھ توں ڈیڑھ کروڑ بندیاں تیک ممکن اے۔ گل ایہہ نکلی کہ ڈاکٹر شیکل دے نیڑے سرانیکی زبان دی تحریک چلاؤن والیاں نے پنجاہ فیصد غلط بیانی توں کم لیا اے۔ میں جھوٹے دالفظ جان کے نہیں ورتیا کہ کسے دی دلآزاری نہ ہووے۔ ڈاکٹر شیکل سرانیکی بولی نوں زبان دا درجا دواؤن لئی کوشش کرن والیاں دے ہمدرد مئے جاندے نیں تے اوہناں دا ایہہ سرٹیفکیٹ دلچسپ وی اے تے حیران کرن والا وی۔

سرانیکی دے سلسلے وچ میں اک گل اپنے حوالے نال کرنا چاہناں تے اوہ ایہہ کہ 1969ء وچ میرا تبادلہ راولپنڈی توں کوئٹے ہویا تے 1973ء وچ کوئٹے توں لاہور۔ ریڈیو پاکستان کوئٹے دی ملازمت دے زمانے وچ میری دوستی اختر خاں بلوچ نال ہوئی۔ اوہ 1971ء وچ ملتان توں کوئٹے آئے سن۔ پیشے دے حوالے نال اوہ صحافی سن۔ ملتان وچ اوہ ہفت روزہ ”اختر“ دے مالک تے مدیر سن تے کوئٹے وچ اوہ لاہور دے اک روزنامے تے کراچی دے اک ہفت روزے دے خاص نمائندے سن۔ میں ریڈیو پاکستان کوئٹے وچ اسٹنٹ ریجنل ڈائریکٹر ساں تے کدے کدے کراچی دے انگریزی ہفت روزہ ”آؤٹ لگ“ واسطے بلوچستان دے حالات اُتے تبصرہ لکھدے رہاں۔ انج صحافت دے ناتے اختر بلوچ تے میری دوستی ہو گئی۔ اوہناں دے والد نور احمد خاں فریدی تے بھرا چا کر خاں نال

دی میرے نیاز مندی دے مراسم سن۔ ایس طرح ایہہ دوستی دو آتشہ ہو گئی۔ اختر بلوچ سرانیکی بولی نوں سرانیکی زبان بناؤن دی تحریک دے بانیوں وچوں سن۔ اوہناں نے ملتان وچ اپنے پرچے ”اختر“ راہیں ایس تحریک نوں بھروسے انداز وچ منظم کیتا سی۔ ڈاکٹر شیکل نے اپنے اُپر ذکر ہوئے مقالے وچ اوہناں دیاں خدمتاں نوں شواہتے دتی اے۔

میری اختر بلوچ نال سرانیکی دے موضوع اُتے جد وی گل ہوئی، اوہناں نے ہس کے دسیا کہ سرانیکی دی تحریک یار لوکاں نے ہاسے مذاق وچ شروع کیتی سی۔ ایہدی کوئی اساس نہیں سی تے ایہہ اک سیاسی شغل سی۔ بس کچھ لوک اُگھڑویں شخصیت بنن دی حرص پوری کرنا چاہندے نیں۔ میں اپنے آپ نوں دھوکھا نہیں ساں دینا چاہندا، ایس کر کے ملتانوں کوئٹے آ گیا۔ ڈاکٹر شیکل نے وی بالواسطہ طور اُتے اختر بلوچ دی تائید کیتی اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ سرانیکی تحریک دی اک وجہ سیاسی ناآسودگی اے۔ ڈاکٹر شیکل لکھدے نیں:

”سرانیکی دی اصطلاح دا اصل گھر سندھ اے جتھے ایہہ اصطلاح طویل عرصے توں رائج اے تے ایہدا حوالہ شمال توں (سندھ وچ) آؤن والے لوکاں دی زبان دے طور اُتے دتا جاندا اے۔ ایہہ خاص طور اُتے اوہناں بلوچ قبیلیاں دی زبان اے جیہناں نے دکھن وچ آکے اوہنوں سکھیا۔ سرانیکی دی اصطلاح دی وضاحت بجا طور اُتے تے مناسب طور اُتے ایہہ آکھ کے کیتی جاسکدی اے کہ ایہہ شمال (سرو) دی زبان اے۔ سرانیکی توں پہلوں (ایہناں بلوچی قبیلیاں دی زبان نوں) ہندکی یاں جٹکی دیاں مُہم اصطلاحواں راہیں بیان کیتا جاندا سی۔ ایہدے نال نال مقامی زبان دا ناں ”ملتان“ ڈیرہ غازی خاں وچ ”ڈیرے والی“ یاں بہاول پور وچ ”ریاستی“ وی رائج سن۔“

جارج گریمرسن نے وی سرانیکی دی اصطلاح نہیں ورتی۔ اوہ وی ایہنوں سرانیکی **لہوندا** یاں سرانیکی ہندکی لکھدا اے تے دسد اے کہ ایہہ بولی حیدر آباد شکار پور، خیر پور، تھر پارکر،

سندھ دے اُتلے حصیاں تے کجھ کراچی والے پاسے رائج اے۔ خود سندھ والے ایہوں ”اُبھے جی“ (اُتلے علاقے دی) کہندے نیں۔ جارج گریہزن نے وی شمال واسطے دو لفظ ورتے نیں: اک ”سرو“، دوجا اُبھا، پر مانند سیوا رام نے 1910ء وچ سندھی تے انگریزی زبانان دی ڈکشنری لکھی تے ایہدے وچ ”سرو“ لئی ”سہون دے شمال وچ سندھ داصوبا“ دے لفظ لکھے۔ ”سرو“ واسطے دوجا مطلب سی ”کسے چیز داسرا“، ایس ڈکشنری وچ سرانیکی دا لفظ سرے توں موجود ای نہیں۔ ارنسٹ ٹرمپ نے اپنی کتاب ”سندھی زبان دی گرامر“ وچ سرانیکی دی اصطلاح ورتی سی۔ ایہہ 1872ء دے نیڑے تیزے دا ذکر اے۔ آر جی لیتھم نے 1840ء وچ انگریزی کتاب بعنوان (Ethnology of India) (ہندوستان دی نسبیات) لکھی اوہدے ستارہویں باب وچ سندھ، رن آف کچھ تے گجرات دا ذکر اے۔ زبانان دا ذکر کردیاں ہویاں آر جی لیتھم لکھدے نیں:

”سندھی زبان دیاں کئی بولیاں تے پڑ بولیاں نیں۔ ہر بولی تے پڑ بولی اُتے گوانڈھی علاقے دی زبان دا اثر اے۔ چنانچہ اُتلے سندھ دی سرانیکی وچ جٹکی دے کئی لفظ لبھدے نیں جدوں کہ کچھ دے علاقے دی بولی وچ گجراتی عناصر موجود نیں۔ تہی بولی دا جوڑ تھل یاں صحرا نال اے۔ ایہہ بولی جلیمر تک رائج اے تے ایہدے وچ مارواڑی دے اُدھار لئے ہوئے لفظ نیں۔ ایہہ شکار یاں تے چڑا رنگن والیاں دی بولی اے۔ ایہناں لوکاں دا اپنا اک خاص رسم الخط اے۔ جنہوں پالی آکھیا جاندا اے ایہوں عجیب و غریب اکھراں وچ لکھیا جاندا اے۔ لار وچ بولی جان والی سندھی خالص اے، لار دا مطلب اے تھلواں سندھ۔“

ایس اقتباس توں ثابت کیہ ہو یا؟ ایہہ ثابت ہو یا کہ سرانیکی، سندھی زبان دی اک بولی اے تے سندھ دے اُتلے حصیاں وچ بولی جاندی اے۔ عین الحق فرید کوٹی سرانیکی نوں سندھ وچ پنجابی دی اک بولی دسدے نیں جو غلط اے۔ سرانیکی، سندھی دی بولی اے پنجابی دی نہیں۔ آر جی لیتھم نے سرانیکی تے پنجابی لفظان دی اک فہرست وی دتی اے:

اُردو	سرائیکی	پنجابی	اردو	سرائیکی	پنجابی
آدی	مارو	منس	عورت	زال	گھر والی
سر	ماٹھو	سر	بال	وال	وال
آنکھ	اکھ	اکھ	کان	کن	کن
ہاتھ	ہتھ	ہتھ	پاؤں	پیر	پیر
دانت	دند	دند	زبان	چبھ	چبھ
دن	ڈیہنہ	دن	رات	رات	رات
سورج	سچ	سورج	چاند	چن	چن
تارا	تارو	تارا	اگ	بھا	اگ
پانی	پانی	پانی	درخت	رکھ	رکھ
پتھر	سل	سل	منہ	وات	مکھ

ایہہ گل ویہہ لفظ نیں جیہناں وچ تیراں لفظ سرانیکی تے پنجابی وچ سانجھے نیں۔ مطلب ایہہ نکلیا کہ ایہہ سانجھ %65 اے۔ ایہو ای گل ڈاکٹر شیکل کہندے نیں کہ ”لفظان دے ذخیرے دا جتھوں تیک تعلق اے، سرانیکی پنجابی دے نیڑے اے۔ سندھی سرانیکی وچ وی سو وچوں بیٹھ لفظ پنجابی دے نیں۔“

اوہناں دی گل ٹھیک اے پر ایہہ مسلمہ لسانی اصول اے کہ سانجھے لفظان دے ذخیرے دی بنیاد اُتے زبانان نہ ماں دھی ہوسکدیاں نیں تے نہ ای لسانی رشتے داری زبان سانجھی یا وکھری صرف گرامر دے اصولاں اُتے ہوسکدی اے۔ جے لفظان دی سانجھ نال تعلق داری طے ہوندی تے پنجابی، انگریزی دی رشتے دار ٹھہر دی کیوں جے پنجابی وچ انگریزی دے بے شمار لفظ لبھدے نیں۔ پنجابی تے سندھی بولی سرانیکی وچ سانجھے لفظان دے ذخیرے دی وڈی وجہ معاشرتی لسانیات دا ایہہ اصول اے کہ معاشرتی تے تجارتی لین دین پاروں دو لسانی گروہاں وچ لفظان دا وی لین دین ہوندا اے نالے سندھ دی حد تک ایہہ تے طے ہو چکیا اے کہ پنجاب دے جٹ تے بلوچ قبیلے روزگار دی بھال لئی سندھ دے اُتلے حصے وچ رہن لگ پئے۔

ڈیڑھ سو سال پہلوں جیہڑی گل جی آریتھم نے لکھی، اوہی گل ڈاکٹر محی الدین زور ”ہندوستانی لسانیات“ وچ 1932ء وچ واضح کیستی۔ اوہناں نے پنجابی، چھپی تے سندھی دا جیہڑا لسانی شجرہ دتا اے، اوہدے وچ سندھی دیاں چار بولیاں (1) وچولی (2) سرائیکی (3) لاڑی تھریلی تے (4) کجھی نیں۔

رہی لہجے دی گل تے اوہ نکسالی پنجابی (ماجھی پنجابی) توں وکھری اے کیوں جے سرائیکی دے سُر (Tones) پنجابی توں وکھرے نیں پر سرائیکی تے سندھی دے لازمی حروفِ سچ اک دو جے نال ملدے نیں یعنی صوتی اعتبار نال سرائیکی صرف سندھی نال ملدی اے تے ہور زبان نال نہیں۔ لازمی حروفِ صحیح تے اوازاں دی سانجھ ہی اصل چیز اے جیہڑی سرائیکی نوں سندھی زبان دی بولی متھدی اے۔ پنجابی نال سرائیکی دا تال میل تے تقابل زبردستی تے بلاوجہ کیتا جاندا اے تے پنجابی زبان دی بولی ملتانی نوں خواہ مخواہ سرائیکی دانان دتا جاندا اے:

گپت بولی

جدوں آسٹریلیا تے مشرقِ بعید دے پراچین (اصلی) واسی ست دریاواں دی وادی سپت سندھو وچ آئے، اوہ وحشی یاں نیم وحشی انسان نہیں سن۔ اوہناں دی پنجاب وچ آمد ویہہ ہزار سال قبل مسیح توں دس ہزار سال قبل مسیح دے وچکار ہوئی۔ اوہ اوس ویلے پُری واس سن تے شکار دے ذریعے اپنا تے اپنے نال پچیاں دا ڈھڈ بھر دے سن۔

شروع شروع وچ اوہ شکاری سن تے شکار دی تلاش وچ اک تھاں توں دوجی تھاں سفر کر دے سن۔ جدوں اوہ شکاری جاندے، اوہناں دے نال اوہناں دے بیوی بچے وی ہوندے تے گھر دا سامان وی ہوندا۔ اوہ اک تھاں چُن کے اوتھے بیوی بچیاں نوں بٹھا دیندے تے آپ شکار دی تلاش وچ نکل جاندے۔ شکار لہجہ جاندا تے بیوی بچیاں کول آجاندے۔ سردیاں دے موسم وچ غاراں وچ رہندے۔ ہن وی پنجاب تے کشمیر وچ بہت سارے لوک سردیاں وچ غاراں دے اندر رہندے نیں۔ گرمیاں دے موسم وچ اوہ گھاہ بوٹ دیاں ٹھگلیاں وچ رہندے نیں۔ جیہڑے سخت جان نیں، اوہ سردیاں دے موسم وچ وی ایہناں ای گھاہ بوٹ دیاں ٹھگلیاں وچ گزارا کر لیندے نیں۔ اسیں اوہناں نوں

پُری واس یاں پکھی واس آکھنے آں۔ ایہہ لوک بنیادی طور اُتے خانہ بدوش نیں تے محنت مزدوری کر کے، پنڈاں وچ کھیڈ تماشے وکھا کے، جادو ٹونا کر کے، اُسر دیاں ہویاں مکاناں تے عمارتاں اُتے مزدوری کر کے تے کوڑے دے ڈھیراں تے رُوڑھیاں اُتوں ڈگیاں، سُنیاں چیزاں چُگ کے ویلا گزار دے نیں۔ ایہناں دیاں تیویاں بعضے ویلے ریل گڈیاں تے بساں وچ گڑوی و جا کے گاؤندیاں نیں تے بھکھیا منگدیاں نیں۔ ایہہ مزدور عورتاں جمعہ بازار، اتوار بازار تے منگل بازار وچ سبزیاں، عینکاں تے دوجیاں شیواں وپچدیاں نیں۔ ایہناں نوں چھوت قوماں کہندے نیں۔

آدی واسیاں دے وکھرے وکھرے گروہ نیں تے اوہناں دی وکھو وکھری گپت بولی یعنی خفیہ بولی اے مثلاً اوڈاں دی بولی اوڈکی اکھواؤندی اے ایسے طرح سانسی اک وکھری بولی توں کم لیندے نیں۔ تھلے سانسیاں دی بولی دیاں کجھ مثالاں پیش کیتیاں جاندیاں نیں:

اردو	پنجابی	سانسی بولی
جوتا/جوتی	جوتی	پاؤنی۔ گونی
روپیہ	روپیا	بھمبیا۔ بلووا
گدھی	کھوئی	گونی۔ کھری
بھیڑ	بھیڈ	ایڈڑی۔ نوکھی
کبری	کبری	میہی۔ چالمی
نیل	ڈھگا	لود
گائے	گاں	ناسی
پگڑی	پگڑی	کوتیا
چادر	چادر	رہچڑا
تھانیدار	تھانیدار	کوکم۔ بوگرا
سیاہی	سیاہی	گھوگل۔ گھپائی۔ چپوڑ
لوک آگئے بھاگ چلو	لوک آگئے نس چلو	اواہر آگئی کھسنی جاسرو
تھانیدار آگیا	تھانیدار آگیا	کوکم اسری گیا
حاکم آگیا بھاگ چلو	حاکم آگیا کھسک چلو	کھڑو اسری گیا بنک چلو
آج رات چوری کے لیے جائیں گے	آج رات چوری کرن چلاں گے	آج رات گھٹھے چلانا اے

ایسے طرح کنجراں دی وکھری بولی اے۔ مثلاً ویکھو چام کما (نامرد)، ہانو اجیہے ہور وی بہت سارے لفظ ملدے نیں۔

پہلوں بیان کیتا گیا اے کہ زبان تے بولی دے بعد لہجے یاں محاورے دا درجا اے جیہوں انگریزی وچ ورائٹی آکھیا جاندا اے۔ بولی نوں انگریزی وچ ڈایا لیکٹ (Dialect) داناں وی دتا گیا اے۔ مگروں لہجے یاں محاورا یاں ورائٹی دا تھاں اے جیہوں ہندی وچ اُپ بولی تے پنجابی وچ پڑ بولی کہندے نیں پڑ معنے دُور جو یں پڑدادا۔ سانسیاں، اوڈاں تے دو بے پُری واساں (آدی واسیاں) دیاں مخصوص خفیہ بولیاں نوں اسیں گپت بولی (خفیہ بولی) داناں دینے آں پیرنیاں، کنجراں، قلندراں، بازی گراں، جوگیاں تے چماراں دیاں وکھو وکھریاں گپت بولیاں نیں۔ ضرورت اے کہ لسانیات دے ماہر پنجاب دیاں ایہناں گپت بولیاں ول توجہ دین کیوں جے ایہہ گپت بولیاں پنجاب دا قیمتی لسانی سرمایہ نیں۔

وحدت یاں کثرت

اک وقت سی جدوں پنجاب دے ایہناں پُری واساں تے ایہناں آدی واسیاں دا رہن سہن شکار اُتے اُسر داسی۔ جے شکار نہ ملدا تے ایہہ لوک جنگلاں وچوں پھل لہجے کے ڈھڈ بھر دے یاں پودیاں دے پتے یاں جڑاں ورتوں وچ لیاؤندے۔ واہی نیجی داکم تے پیشہ حالی دریافت نہیں سی ہويا۔ خانہ بدوش آسٹریک واسیاں دے چھوٹے چھوٹے گروہ اپنے مخصوص تے محدود علاقیاں وچ گھمدے تے شکار کر دے کیوں جے شکار لئی تے شکار لہسن دی صورت وچ پیتاں، جڑاں تے پھلاں دی بھال لئی وڈا گروہ چنگا نہیں ہوندا۔ اک شکاری گروہ وچ جتنے توں پتے پنجاہ بندے ہوندے تے اوہناں داسمبندہ کسے اک کنبے نال ہوندا اے۔ ایہہ شکاری گروہ بعضے ویلے شکار دی تلاش وچ دو بے شکاری گروہاں دے علاقے وچ چلے جاندا تے پروہنے بن جاندا۔ اوہناں دیاں گپت سنگیت تے رقص ناچ دیاں محفلاں وچ شریک ہوندے، ایہہ دو بے شکاری ٹولے وی مہمان شکاری جتنے دی نسل وچوں ای ہوندے تے لوڑ پیندی تے ایہہ جتنے رل کے قبیلے (Clan) بنا لیدے۔

قبیلے دے بعد وڈا قبیلہ (Tribe) ہوند وچ آؤندا تے ایہہ وڈے قبیلے رل کے برادری (Brotherhood) بناؤندے (پنجاب وچ برادری سسٹم ایسے قدیم دور دی یادگار اے)۔ زبان تے بولیاں دے آپسی جوڑ میل دے سلسلے وچ دو نظریے وجود وچ نیں۔ پروفیسر میکس ملنر تے ارنسٹ رین دا خیال اے کہ قدرتی طور اُتے ہر زبان وچ ایہہ رحمان پایا جاندا اے کہ اوہ کثرت توں وحدت ول آئے یعنی زبان دیاں بولیاں گھٹ توں گھٹ ہون یاں بالکل ختم ہو جان۔ ایہدا مطلب ایہہ ہويا کہ پڑ بولی پہلوں بولی بنے تے غیر زبان بن جائے۔ ایہہ نہیں کہ کوئی زبان پہلوں بولی بنے تے فیر اُپ بولی یاں پڑ بولی بن جائے۔ ایہدا ایہہ مطلب وی لیا جاندا اے کہ انسانی زبان لامحدود بولیاں یاں اپ بولیاں دی شکل وچ وجود وچ آئی تے فیر ایہہ بولیاں گھٹ ہو گئیاں تے اوہناں دے گھٹ ودھ اک درجن لسانی کنبے وجود وچ آئے۔ ایس لسانی نظریے دے دو بے پاسے لسانیات دے دو بے ماہراں دا خیال اے کہ ایس دنیا وچ پہلوں چند زباناں وجود وچ آئیاں تے فیر ویلے دے نال نال ٹٹ بھج یاں وادھے تے ارتقا پاروں بولیاں تے پڑ بولیاں وچ وڈیاں گئیاں تے ابے تک ایہہ عمل جاری اے تے ایس عمل دے زیر اثر دنیا دا لسانی جغرافیہ مسلسل بدلدا رہے گا۔

کنبے وچ ہمیشہ فرد ہوندے نیں۔ فرد نہ ہون تے کنبہ وجود وچ نہیں آؤندا۔ ایسے طرح لسانی کنبے وچ زباناں افراد دی حیثیت وچ ہوندیاں نیں۔ فیر ایہہ زباناں تقسیم در تقسیم ہو کے بولیاں تے پڑ بولیاں بن جانداں نیں۔ پر کیوں؟ اجیہی لوڑ کیوں پیندی اے؟ انج کیوں ہوندا اے؟

ایہہ گل من لینی چاہیدی اے کہ جدوں کسے زبان دیاں بولیاں وجود وچ آؤندیاں نیں، اوہدی وجہ دوواں بولیاں دے آپسی وکھریاں ہوندے نیں۔ جے انسانی وکھریاں نہ ہون تے بولی وجود وچ نہ آوے۔ ایہہ اختلافات تے بنیادی وی ہوسکدے نیں تے سطحی تے فروغی وی۔ بعض اوقات اختلافات ہوندے ای نہیں، کسے گل نوں خود غرض لوک اختلاف داناں دے کے اوہدی تشہیر شروع کر دیندے نیں۔ جے اختلاف جان بچھ کے پیدا نہ کیتا گیا ہووے تے اوہ عموماً سطحی ہوندا اے تے جے سطحی نہ ہووے تے دی لسانی

اختلافات ادبی نوعیت دا ہوندا اے تے بے ضرر سمجھیا جاندا اے۔ مثال دے طور اُتے کجھ لفظ اک بولی وچ تے ہے نہیں پر دوجی بولی وچ نہیں یاں لفظ تے دوواں بولیاں وچ اپنی بناوٹ دے اعتبار نال اکو جیسے نہیں، پر اوہناں دا تلفظ وکھرا اے، یاں ایہہ لفظ جیہڑے بناوٹ وچ اِکو جیسے نہیں تے اوہناں دا تلفظ وی وکھو وکھرا نہیں، اکو معنیاں وچ نہیں ورتیندے، کسے بولی وچ اک لفظ دا مفہوم کجھ اے تے دوجی وچ کجھ..... یاں اک لفظ اک بولی وچ با معنی طور اُتے استعمال ہوندا اے تے دوجی بولی وچ بے معنی ہو جاندا اے، اک بولی وچ اک محاورے یاں اکھان دا مطلب کجھ ہور اے تے دوجی بولی وچ او سے محاورے یاں اکھان دا مطلب کجھ ہور۔

دیکھیا جائے تے ایہہ اختلاف نویں نہیں معمول دے مطابق نہیں۔ جدوں توں زبانان وجود وچ آئیاں نہیں، اودوں توں لے کے ہُن تیک اجیہیاں تبدیلیاں ہوند وچ آؤندیاں رہیاں نہیں۔ زبان تے ادب دیاں کتاباں اجیہے وکھریاں نال بھریاں پئیاں نہیں۔ مثال خاطر اردو لفظ والد تے پنجابی لفظ پپو نوں انگریزی وچ فادر (Father)، قدیم ایٹلو سیکسن وچ فادر (Faeder)، آکس لینڈی زبان وچ فادر (Fadir)، ڈچ وچ وادر (Vader)، جرمن وچ وادر (Vater) تے لاطینی وچ پاتیر (Pater)، یونانی وچ پاتیر (Pater)، فارسی وچ پدر تے سنسکرت وچ پتر آکھیا جاندا اے۔ ہُن دیکھیا جائے تے ایہہ لفظ وی اِملاتے تلفظ دا اختلاف اے لیکن ایہدے نال کوئی فرق نہیں پیندا، ہاں سگوں ایہدے نال ایہہ ثابت ہوندا اے کہ ایہہ لفظ کسے ایسی بنیادی زبان دا اے جیہدے کنبے وچ انگریزی، آکس لینڈی، ڈچ، جرمن، لاطینی، یونانی فارسی تے سنسکرت..... گھر دے افراد دی حیثیت رکھدیاں نہیں۔ لفظاں دی اِملاتے تلفظ دا فرق معمولی فرق اے۔ اصل فرق عددان، ناواں (اسماں) تے ضمیراں دا اے، مطلب ایہہ کہ زبانان دا بنیادی فرق صرف تے نحو دا ہوندا اے۔ پر جتھوں تیک بولیاں دا تعلق اے، ایہناں وچ صرف تے نحو دا اختلاف نہیں ہوندا۔ زبان نوں بولیاں وچ کھلن توں روکن لئی گرامر دی قینچی ورتی جانندی اے۔ ایس واسطے گرامر دی تعلیم دی اہمیت حدّوں ودھ اے۔

زبان نوں بولیاں وچ ونڈے جان توں کوئی نہیں روک سکدا کیوں جے لفظاں دے

تلفظ تے صوتی ادائیگی وچ ہمیشہ کجھ نہ کجھ اختلاف پیدا ہوندا رہندا اے۔ ایہدی اک وجہ تے جغرافیہ اے۔ کوہ مری دے علاقے دارہن والا لفظاں دی اوس طرح ادائیگی نہیں کر سکدا جس طرح ضلع جھنگ دارہن والا کردا اے۔ ایسے طرح تعلیم دا اختلاف ہوندا اے۔ اک تعلیم یافتہ بندے دا تلفظ اک گنوار دی نسبت چنگا ہوندا اے۔ امارت تے غربت دے اثر نوں وی اکھوں اوہلے نہیں رکھیا جاسکدا۔ جس انداز وچ گلبرگ وچ رہن والی بیگم اردو دا جملہ ادا کرے گی، اوس انداز وچ شکر گڑھ دی کسان عورت جملے دی ادائیگی نہیں کر سکے گی۔ زبان تے بولیاں توں استفادہ کرن والے بعض گروہ زندگی دی بچھ دوڑ وچ دو جے گروہاں دی نسبت بہتی محنت، تن دہی تے شدت نال حصّہ لیندے نیں۔ ایہناں سرگرم گروہاں دی زندگی دا تجربا بہتا ڈوگھاتے گوڑھا ہوندا اے۔ ایہناں دے تجربیاں وچ ون سؤنی کیفیت ملدی اے تے ایہناں دے مشاہدے وی ڈوگھے ہوندے نیں۔ اجیہے سرگرم گروہاں پاروں زبان دیاں بولیاں وجود وچ آسکدیاں نیں کیوں جے ایہہ گروہ دو جے سست رفتار گروہاں دے مقابلے وچ لسانی پیش رفت دا موجب بن دے نیں۔

زبان جویں جویں ترقی کردی اے، اوہدے وچ اختلاف جمدے رہندے نیں پر ایہہ کوئی عجیب گل نہیں۔ لسانی ترقی دا بنیادی اصول ایہہ اے کہ زبان دی ورتوں وچ اختصار توں کم لیا جائے تے فضول تے بے معنی لفظاں نوں گرامر دی قینچی نال ایس طرح کڈھ کے باہر سٹ دتا جائے جس طرح فصلاں وچوں خود رو تے فصلاں نوں نقصان پچاؤن والیاں جڑی بوٹیاں پٹ کے سٹدے نیں۔

دوجی عام بول چال دی۔ ایس نظریے دے وی کئی محرک نیں۔

3- تیجا نظریا ایہہ اے کہ پنجابی منڈا قبیلیاں دی زبان، منڈاری تے دراوڑاں دی زبان دراوڑی دی ساجھی تخلیق اے۔ ایس نظریے نوں پنجابی دے مڈھ دا پاکستانی نظریا وی آکھیا جاندا اے تے ایہدے محرک عین الحق فرید کوٹی نیں۔

4- تازہ ترین نظریا ایہہ وے کہ پنجابی نہ ویدک دی دھی اے تے نہ ای سنسکرت دی کیوں جے نہ اک زبان دوجی وچوں نکلدی تے نہ ای کسے دوجی زبان وچ وڑ دی اے۔ ایہہ منڈاری تے دراوڑی قبیلیاں دی زبان وی نہیں۔ ایہہ درست سہی کہ منڈاری لسانی قبیلہ تے دراوڑی لسانی کنبے دے لفظاں دے ذخیرے وچوں پنجابی نے ان گنت لفظ ادھار لئے پر لفظاں دی سانجھ پاروں لہنوں منڈاری یاں دراوڑی کنبے دی زبان نہیں مٹھیا جاسکدا۔ ایہہ اک خود رو، آزاد تے خود مختار زبان اے جیہڑی منڈاری تے دراوڑی کنیاں دیاں زبانوں وی پرانی اے۔ مطلب ایہہ کہ پنجابی۔ پاکستان تے بھارت دی قدیم ترین زبان اے۔

ایہہ نظریا محمد آصف خان نے اپنے ان چھپے مقالے ”پنجابی بولی دا پچھوکر“ وچ پیش کیتا اے۔

سنسکرت زبان دا نظریا

سنسکرت گرامر وچ ایہناں لفظاں دیاں تن قسماں دسیاں گئیاں نیں۔ پہلی قسم ”تت سم“ اے۔ ایہہ اوہ لفظ ہوندے نیں جیہڑے کسے اک زبان دے لفظی ذخیرے وچ شامل ہوندے نیں تے فیرا توہوں کسے دوجی زبان وچ اپنی اصلی شکل وچ داخل ہو جاندا نیں۔ دوجی قسم اوہناں لفظاں دی اے جیہناں نوں ”تد بھو“ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ اوہ لفظ نیں جیہڑے کسے اک زبان دے لفظی ذخیرے وچ شامل ہوندے نیں تے فیرا صوت یعنی تلفظ دی تبدیلی پاروں اوہناں دی شکل وگڑ جاندی اے؛ تے فیرا اوہ ایس وگڑی ہوئی شکل

پنجابی زبان دی اصل تے ارتقا

پنجابی دی اصل تے اصلیت بارے چار نظریے زیرِ غور تے زیرِ عمل نیں۔ اوہ ایہہ نیں:

1- پنجابی سنسکرت وچوں وجود وچ آئی تے سنسکرت نے چار ویداں دی زبان..... ویدک یاں ویدی..... دی لکھ وچوں جنم لیا۔ فیرا نچ ہو یا کہ سنسکرت پنڈتاں تے پروہتاں دی زبان بن گئی تے اوہا تعلق عام لوکاں نالوں ٹٹ گیا۔ پنجابی عام لوکاں دی زبان بن گئی یعنی پہلوں پراکرت (بول چال دی زبان) دا درجا حاصل کیتا، فیرا تھوڑی جیہی ترقی کیتی پر سنسکرت دے برابر نہ آسکی۔ پنڈتاں نے اوہنوں اپ بھرنش (ڈگے) پئے نلکے لوکاں دی لفظاں نال بھری ہوئی زبان، دا ناں تے درجا دتا۔ یعنی سنسکرت دی لکھ وچوں جنم والی زبان پنجابی پہلوں پراکرت سی، فیرا پ بھرنش ہوئی تے اوہدے بعد ایہدے وچ ہولی ہولی ترقی ہوندی رہی۔ ایس نظریے نوں امریکا، یورپ تے بھارت دے کئی ویہیاں عالم من دے نیں۔

2- دوجا نظریا ایہہ اے کہ آریا پنجاب وچ آئے تے اتھے کجھ لوک پہلوں توں موجود سن تے اک زبان بولدے سن۔ اوہ آریاواں دی زبان..... ویدک بولن لگے۔ ایس طرح پنجابی براہ راست ویدک دی لکھ وچوں جٹی، اوہ سے طرح جس طرح ویدک دی بہتر شکل سنسکرت ٹھہری۔ تے ایہدے توں ایہہ مطلب نکلیا کہ سنسکرت تے پنجابی رشتے وچ بھیناں نیں۔ اک تحریر دی زبان تے

نال ای دوجی زبان وچ شامل ہو جاندا ہے، عربی لفظ تعویذ، اردو وچ وی ورتیا جاندا ہے۔ ایہہ اک قسم دا تسم ہے۔ پر پنجابی وچ ایس لئی تویت (یاں تویتزی) استعمال ہوندا ہے۔ ایہہ اک قسم دا تدبھو ہے۔ لفظاں دی تہجی قسم اوہ اے جیہوں ”دیسی“ داناں دتا گیا ہے۔ ایہہ اوہ لفظ نہیں جیہوے کسے دوجی زبان وچوں نہ لئے گئے ہوں سگوں کسے زبان دا اپنا لفظی ذخیرہ یا لفظی بھنڈار ہووے۔

آکھیا جاندا ہے جے پنجابی وچ سنسکرت دے تسم بدیسی لفظ (اصلی شکل وچ) تے تدبھو بدیسی لفظ وگڑی ہوئی شکل وچ وڈی گنتی وچ نہیں جے پنجابی سنسکرت دی گتھ وچوں جی کیوں جے سنسکرت وچ وی دوجیاں زبانان دے بے شمار تسم تے تدبھو موجود نہیں، جویں پنجابی لفظ اکھ سنسکرت وچ جا کے ”اکشی“ بن گیا۔ ایس طرح اکھ سنسکرت وچ پنجابی دا تدبھو ہے۔

تدبھو دیاں کجھ مثالان:

پنجابی	اردو	سنسکرت
وٹا	باٹ	وٹم
ون	بن	ونم
بولٹر	بڑ	وٹ
ویہہ 20	بیس	ویہشتی

جان دار زبانان متحرک تے گھلا ڈھلا کھلا رکھدیاں نہیں۔ اوہناں وچ دوجیاں زبانان دے اصلی لفظ ادغامی اثر تے سماعی لوڑاں موجب وگڑ کے شامل ہوندے رہندے نہیں۔ ایہہ لسانی ادلا بدلی معمول دی کارروائی ہے۔ اک ہور گل ذہن وچ رکھنی چاہیدی ہے جے حاکماں دی زبان تسم تے تدبھو راہیں محکوماں دیاں زبانان وچ چھیتی تے وڈی گنتی وچ اپنا اثر شامل کر دیندی ہے، تے جدوں اک وار ایہہ لفظ محکوم و سنیکاں دیاں زبانان وچ وڑ جاندا ہے، تے فیر اوہ اوس زبان دا حصہ بن جاندا ہے۔ مثال دے طور اُتے سنہی تے پنجابی وچ عربی لفظ۔ تہجی وجہ ثقافتی کشش تے اثر و نفوذ ہے جویں پنجابی وچ فارسی لفظاں دی موجودگی تے ہوند۔

پنجابی تے سنسکرت وچ حروف ربط، اعداد، تذکیر و تانیث، ماضی حال تے مستقبل بناؤن دے اصولاں وچ وی بہت فرق ہے۔ ربط دے اکھراں دے حوالے نال پنجابی دے ٹوں، نے، دا، لئی، ٹوں تے اُتے واسطے، ام، این، سے، آئی، آت تے اے استعمال ہوندا ہے۔ پنجابی وچ مذکر تے مونث لفظ موجود نہیں۔ سنسکرت وچ مذکر مونث تے مخنث لفظ نہیں۔ پروفیسر محمد آصف خاں نے ایہدی مثال اِنج دتی ہے جے سنسکرت زبان وچ دُھن واسطے تن لفظ دار، بھاریہ تے کُلتَر استعمال وچ آؤندے نہیں، پنجابی گرامر دے حساب نال ایہہ تے لفظ مونث نہیں، پر سنسکرت گرامر وچ بھاریہ مونث، دار مذکر تے کُلتَر مخنث ہے۔ عددان دے حساب نال پنجابی وچ واحد تے جمع موجود ہے پر سنسکرت وچ واحد جمع توں دکھ عربی وانگ تشبیہ دی ورتیا جاندا ہے۔ سنسکرت وچ غیر مصدری فعل (Finite Verb) (اوہ فعل جیہو افاعل ٹوں چاہوے) نہیں بدلا۔ پنجابی وچ غیر مصدری فعل مذکر تے مونث دے حوالے نال بدل جاندا ہے۔ مثال ویکھو:

☆..... کا کا جاندا ہے ☆..... کا کی جاندا ہے

سنسکرت وچ بال گھتی، بالا گھتی دا غیر مصدری فعل موجود رونا ہے۔ پنجابی وچ ”جاندا ہے“، ”جاندا ہے“ بدل جاندا ہے۔ ایسے طرح دوے افعال تے زمانیاں وچ وی تبدیلیاں آؤندیاں نہیں۔ دوواں زبانان وچ صوتی تے لکھتی اعتبار نال وی بڑا اگھڑواں فرق موجود ہے۔ ایہناں وجہاں پاروں ایہہ نہیں منیا جاسکدا ہے پنجابی سنسکرت وچوں نکلی ہے۔ دراصل لسانیات دا جدید ترین نظریہ ایہہ ہے جے کوئی زبان نہ دوجی زبان وچوں نکلی ہے تے نہ اوہدے وچ داخل ہوندا ہے۔ جیہڑا ماں دھی تے نانی دادی دے رشتیاں دا قصہ ہے، اوہ بہت پرانا تے فرسودہ ہے۔ آج ایس نوں لسانیات دا کوئی ماہر مٹن لئی تیار نہیں۔ ہاں، مرادی معنیاں وچ ماں دھی کہہ سکے آں۔

ویدی زبان دا نظریہ

ایہہ نظریہ ہے پنجابی ویدی زبان، ویدک وچوں جی ہے، اصل وچ ذیلی پیداوار دی

حیثیت رکھدا اے۔ ”اصلی تے وڈا“ نظریا سنسکرتی نظریاً ولادت اے، یعنی پنجابی سنسکرت دی لکھ وچوں جچی اے۔ پر جد ایس نظریے دے حامی اپنیاں دلیلاں مکا پیٹھ دے نیں تے فیروخ دی سنسکرتی نظریے توں مطمئن تے قائل نہیں ہوسکدے تے فیروخ ایہہ آکھ کے جان چھڈ لیدے نیں جے پنجابی نے ویداں دی لکھ وچوں جنم لیا۔

ایہہ گل جے پنجابی، ویدی دی بیٹی نہیں، ایس امر توں ثابت اے جے پنجابی وچ نہ تے ویدی دے لفظ موجود نیں تے نہ ای ویدی وچ پنجابی دے لفظ زیادہ تعداد وچ لہدے نیں۔ ایس توں دکھ دوواں زباناں دی صرف تے نحو وی دکھری دکھری اے۔

ایس دی وجہ ایہہ وے جے 8500 ق م توں 2000 ق م تیک آریاواں تے پنجاب دے دیسی لوکاں (Natives) وچکار پنجاب دی دھرتی اُتے لڑائی تے مار کٹائی توں بھر پور ڈرامہ سٹیج ہوندا رہیا۔ ظاہر اے ایس لئی عرصے وچ امن تے سکھ چین دیاں گھڑیاں وی آئیاں ہون گیاں، پر مجموعی صورت حال وگڑی وگڑی ای رہی۔ آریا فاتح سن تے پنجاب وچ پہلے توں سن والے لوک مفتوح۔ فاتح تے مفتوح وچکار ایس وحشت دے دور وچ جس قسم دی صلح صفائی ہوسکدی اے، اوس دا صرف تصور ای کیتا جاسکدا اے۔ دراصل صلح صفائی والی گل اُکی غلط اے۔ لڑائی ہوئی تے گج وچ کے ہوئی۔ ثبوت ہڑپا دی تباہی اے۔ کشیدگی تے ٹکراؤ دے ایس ماحول وچ ایس طرح دے ثقافتی تے ادبی عمل دا تصور نہیں کیتا جاسکدا جیہدے وچ کوئی زبان دوجی زبان دی لکھ وچوں جم سکے۔

جوئیں کہ پہلے ایہہ گل ہو چکی اے جے حملہ آور نسلوں اک نہیں سن، اوہناں دا اتحاد مذہب تے زبان دی بنیادی اُتے قائم سی، مذہب تے زبان توں دکھ اتحاد دی نتیجی وجہ حرب تے ضرب دا سانجھا تصور سی۔ پنجاب اُتے اوہناں حملہ کیتا۔ مقامی لوکاں نال اوہناں دی لڑائی یقینی سی۔ ایس لڑائی وچ اوہ ہار وی کھاسکدے سن تے جت وی سکدے سن۔ ہار کھا جان دی صورت وچ سانجھا دفاعی تصور موجود سی تے فتح دی صورت وچ جشن فتح وچ شرکت تے فتح ہون پاروں فتح دے پھل توں سانجھا فائدہ چکن دا خیال موجود سی..... ایہہ صورت پنجاب وچ کئی صدیاں تیک موجود رہی۔ اجیہی خطرناک تے وگڑی صورت وچ زباناں نہیں جم سکدیاں۔

ایہہ حالت صدیاں تیک اوس دی اوس طرح ای رہی، کیوں جے آریا حملہ آور اکو وار پنجاب وچ داخل نہیں سن ہوئے۔ مورخاں تے آثار قدیمہ دے ماہراں دے خیال موجب آریا تین وار پنجاب اُتے حملہ آور ہوئے۔ 2000 ق م، 1500 ق م تے 1200 ق م وچ اوہناں وچ کئی نسلاں دے لوگ شامل سن۔ اوہ صرف زبان، مذہب تے جنگلی حکمت عملی پاروں اک مک سن۔ ایہناں حالتاں وچ پنجابی زبان دا ویدی لکھ وچوں جنم لینا ممکن ای نہیں۔ وڈی گل ایہہ جے دوہاں زباناں دی گرامر وچ کوئی ایکٹا نہیں۔

دراوڑی کنبے دا نظریا

دراوڑی کنبے دیاں زباناں بارے عین الحق فرید کوئی توں دکھ ہندوستان روس، یورپ تے امریکا دے لسانیات دے ماہراں نے وی کم کیتا اے۔ تحقیق دے کجھ ماہراں دے ناں ایہہ نیں، الفرڈ ماسٹر، ایل وی رام، سوامی آپر برو، ایم بی امینو، کرشنا مورتی، کامل زیل ریل، اندر ونوف، ایس روڈن یوری کلاسوف، ٹی این شری کنتھیا، وی آئی۔ سبر امینم، کے مہادیوشاستری، ایراوتھن تے سنہیتی کمار چیٹر جی۔

ایہہ گل مٹی پر مٹی اے جے آریاواں دے پنجاب وچ آؤن توں پہلاں دراوڑ پنجاب وچ آباد سن، تے اوہناں دا شہری تمدن تے تہذیب 2500 ق م تے 1550 ق م دے دوران سحر تے سی۔ ایہہ اوہناں دا دراوڑی سنہری دور سی..... تقریباً پنج لکھ مربع میل دے رقبے تے موجود ایہہ دراوڑی تہذیب و تمدن، دریائے سندھ تے اوس دے معاون دریاواں دی وادی دا تمدن..... فیروخ جوڈرو دا تمدن تے بعد وچ ہڑپائی یا ہڑپی تمدن مشہور ہويا۔ خیال اے جے دراوڑ 3000 ق م دے لگ بھگ پنجاب وچ داخل ہوئے۔ قدیم تاریخ دے ایس دور وچ دجلہ تے فرات دے وچکار میسوپوٹیمیا (قدیم عراق) وچ سیمیری لوک پتھراں دے گھر بناؤندے تے رسم الخط ایجاد کر دے نظر آؤندے نیں۔ 2900 ق م اوہناں دے تمدن دا سنہری زمانہ اے۔ ایہہ اک تاریخی حقیقت اے جے سیمیری تہذیب نے قدیم مصری تہذیب (فرعونی تہذیب) نوں متاثر کیتا۔

سیریا و تھن اسیریا دے تمدن توں یاں ایہہ آکھ لووے سیریا تہذیب اسیریا
تہذیب توں پہلے ترقی دیاں منزلاں اُتے اُپڑی۔ بائبل وچ سیریا توں شینار داناں دتا
گیا اے۔ ایس توں میسوپوٹیمیا دی قدیم دھرتی وی آکھیا جاندا اے۔ ہن ایہہ علاقہ عراق
دے جنوب وچ اے، یعنی ایہہ علاقہ جنوبی عراق اے۔ قدیم شہر بابل ایسے جوہ وچ موجود
سی۔ 3000 ق م وچ اتھے مذہبی سوچ فکر پیدا ہوئی۔ مذہبی افکار دی وضاحت اساطیر
(مذہبی کہانیاں تے قصے) دے ذریعے کیتی گئی۔ سیریا تہذیب و تمدن دی بنیاد موہنجو ڈرو،
ہڑپا امری تل، کالی بنگن، مہر گڑھ، روپڑ وغیرہ دی طرح شہری ریاستاں (City States)
اُتے سی۔ اسیریاں دے کجھ مشہور شہراں دے ناں ایہہ نیں۔ ادب، اُرخ۔ اریڈو، لاگاش،
لارسا، تپور تے اُر۔ سیریا تہذیب و تمدن نے عکا دے تمدن توں وی متاثر کیتا۔ جو میسو
پوٹیمیا دے شمال وچ سی۔ 2350 ق م وچ سامی سلطنت نے ایس نوں ختم کر دتا۔

سیریا تمدن دے مگروں اسیریا تہذیب تے بہت ترقی کیتی۔ ایہہ تمدن وی عراق وچ
ودھیا پھلایا۔ پر جنوبی عراق وچ نہیں، شمالی عراق وچ ایہہ تمدن وی دجلہ تے فرات دی وادی
وچ پروان چڑھیا۔ اسیریا تہذیب و تمدن دا علاقہ موجودہ عراق دا شمالی حصہ اے۔ جدوں ایس تمدن
نووں وسعت ملی تاں ایس توں اسیریا تہذیب دا جدید دور آکھیا گیا۔ ایس دی وسعت وچ
ساراعراق، شام، فلسطین، ایران، آرمینیا، اناطولیہ، عرب تے مصر دے علاقے سن۔

اسیریا تہذیب دے زریں دور تے وسعت توں پہلے دجلہ تے فرات دی وادی
وچ واہی نیجی تے ڈگر چارن دے مڈھلے نقش ملدے نیں۔ تاریخ دانان دا خیال اے
جے دجلہ تے فرات دی وادی تے ایران دے پہاڑاں دے وچکار سبھ توں پہلے گلہ بانی
تے واہی نیجی شروع ہوئی۔ گورڈن چائلڈ نے ایس نوں ”اقتصادی ترقی وچ دنیا دا پہلا
انقلاب“ قرار دتا اے۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں 5000 ق م دے نیڑے دجلہ، فرات
تے ایرانی پہاڑاں دے درمیاں وسن والے لوک پنجاب، سندھ تے بلوچستان وچ آئے۔
ایہناں لوکاں نوں اسیں دراوڑ آکھئے آں، تے ایہہ وی کہنے آں کہ ایہہ بحیرہ روم نال تعلق
رکھن والی نسل دے لوک سن، دراوڑی اوہناں دی زبان سی۔ ایس زبان وچوں جیہڑیاں
شاخاں پھٹیاں، اوہناں دے ناں نیں (1) تامل (2) ملیالم (3) کنٹر (4) کوئی (5) تلنگی

(6) کولامی (7) گُرخ (8) ملاتے (9) برا ہوئی۔ جے عین الحق فرید کوئی دی تحقیق من
لئی جاوے تے دسویں دراوڑی زبان پنجابی بن دی اے۔

دراوڑی زبان دے لفظ پنجابی وچ بڑی کثرت نال ملدے نیں تے ایس دی گرامر
وچ وی بڑی مماثلت ملدی اے پر جوں پہلے عرض کیتا گیا اے، لفظاں دے جھنڈا دی
شراکت یاں سانجھ توں ایہہ ثابت نہیں ہوندا جے پنجابی دراوڑی زبان اے کیوں جے
پنجابی وچ دراوڑی توں دکھ سنسکرت، عربی، فارسی تے ترکی دے لفظ دی وڈی گنتی وچ
ملدے نیں۔ گرامر دے سلسلے وچ عرض اے جے زباناں پہلے وجود وچ آؤندیاں نیں
تے گرامر بعد وچ سوچی تے تیار کیتی جاندی اے۔ سنسکرت پہلے وجود وچ آچکی سی، پانینی
تے گرامر بعد وچ تیار کیتی۔ ایہہ گل یاد رکھن والی اے جے گرامر بعض ویلے زبان نوں مروا
دیندی اے۔ ایہہ گرامر ای سی جیسے سنسکرت دا عوام نال رابطہ ختم کر دتا تے متعصب
پنڈتاں تے پروہتاں نے ایس اُتے ناجائز تے مخالفانہ قبضہ کر کے ایس نوں صرف اپنے
تیکر محدود رکھیا تے اوڑک ایس نوں تھان مار دتا، کیوں جے عوامی رابطہ تے ختم ہو گیا سی۔
لفظاں تے گرامر دی سانجھ تسلیم، پرسوال پیدا ہوندا اے جے دراوڑاں دی آمد توں
پہلاں پنجاب وچ کیہڑے لوک وسدے سن؟ ایس سوال دا جواب سدھا سادا اے جے
دراوڑاں توں پہلاں پنجاب وچ منڈا قبیلیاں دے لوک وسدے رسدے سن تے اوہناں
دی اپنی زبان سی۔ منڈا قبیلیاں وچ سننتال گوڈ، مونڈ ہو، کورکو، بھیل تے کول شامل سن۔
کول اپنی زبان تیاگ چکے نیں، اوہ ہن آریائی زبان بولدے نیں۔ منڈا قبیلے غیر متمدن
سن۔ ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور دی تحقیق موجب منڈا قبائل دیاں زباناں آسٹریک
زباناں دے خاندان نال تعلق رکھدیاں نیں۔

دراوڑی زباناں ہندوستان، لکا تے پاکستان وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں دی
گنتی 20 تیک اے۔ مشہور زباناں پنج نیں تے ایہناں دے بولن والے تقریباً دو کروڑ
نیں۔ جنوبی ہند وچ دراوڑی زباناں تے بولیاں بولن والیاں دی اکثریت اے۔ ہندوستان
وچ 1956ء وچ لسانی بنیاداں اُتے صوبیاں دی نوں تشکیل ہوئی..... آندھرا پردیش (صدر
مقام: حیدرآباد) وچ تلگو بولی جاندی اے۔ تامل ناڈو (صدر مقام: مدراس) وچ تامل

بولی جاندی اے۔ تے پاکستان دے صوبہ بلوچستان وچ جیہڑی دراوڑی زبان بولی جاندی اے، اوس داناں براہوئی اے۔ اک زمانہ سی جدوں ایہہ زبانیں شمالی ہند تے وسطی ہند وچ بولیاں جاندیاں سن۔ فیرانج ہو یا جے آریاواں نے ایہناں دے بولن والیاں نوں نسن اُتے مجبور کردتا، یاں اوہ ٹا کرے وچ مر مک گئے یاں اوہ غلام بنا لئے گئے، تے انج اوہناں دیاں زبانوں دی چڑھتل ختم ہو گئی، تے اوہ پہاڑاں جنگلاں تے جزیریاں اُتے پناہ لین لئی مجبور ہو گئے۔ پاکستان وچ براہوئی علاقہ پہاڑی اے۔ وچلے ہند وچ دراوڑی زبانوں جنگل دے علاقے وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ لٹکا، تاریخی نقطہ نظر توں، آریاواں دے پلے توں پچھرا رہیا۔

منڈاری کنبے دا نظریا

پاکستان وچ منڈاری کنبے دی اک وی زبان موجود نہیں۔ ایس کنبے دیاں زبانوں ہندوستان وچ بولیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں نوں بولن والے سٹھ لکھ دے نیڑے تیرے نیں جیہناں وچوں پنج مشہور زبانوں نیں۔ سنخالی زبان سبھ توں اہم اے جیہڑی بہار، مغربی بنگال تے اڑیسہ وچ بولی جاندی اے۔ ایہہ سنخالی قبیلے دی زبان اے۔ ایہدے بولن والے 30 لکھ افراد نیں۔ ایہہ واحد منڈاری زبان اے جس دا اپنا رسم الخط اے۔ باقی یاراں زبانوں تے بولیاں وچوں کسے اک دا وی رسم الخط موجود نہیں۔ دو جیاں زبانوں منڈاری تے ”ہو“ نیں جیہڑیاں جنوبی بہار دے علاقے وچ بولیاں جاندیاں نیں، ایہناں زبانوں دے بولن والیاں دی گنتی اٹھ اٹھ لکھ دے نیڑے وے۔ جنوبی اڑیسہ وچ سوارا یا سورا بولی رائج اے، جیہدے بولن والے ڈھائی لکھ دے قریب ملدے نیں۔ مغربی مدھیہ پردیش تے شمال مشرقی مہاراشٹر وچ کورکو بولی جاندی اے۔ ایس دے بولن والے وی ڈھائی لکھ بُندے نیں۔

اک زمانہ سی جدوں ایہہ ساریاں زبانوں ہندوستان وچ بولیاں جاندیاں سن۔ ایہناں زبانوں تے بولیاں دے بولن والے سدھے سادے غیر ترقی یافتہ لوک سن جیہڑے ترقی یافتہ رہتلاں تے ثقافتاں دا مقابلہ نہیں سن کر سکدے، تے انج اوہ کچھ ہوندے گئے۔

لسانیت دے کجھ ماہراں دا خیال اے جے منڈاری کنبے دیاں زبانوں تے بولیاں دا تعلق زبانوں دے اوس کنبے نال اے جیہناں نوں آسٹری ایشیائی زبانوں دا کنبہ آکھیا جاندا اے۔ او اک نظر دیکھیے جے زبانوں دا آسٹری ایشیائی کنبہ کیہڑا اے۔

آسٹری ایشیائی زبانوں دا کنبہ

ایس کنبے وچ کجھ اوہ باروں زبانوں تے بولیاں آؤندیاں نیں، جیہناں وچوں پنج زبانوں دا ذکر اُتے ہو چکیا اے۔ یعنی سنخالی، منڈاری، ہو (ایہناں تیناں زبانوں دا ذیلی کنبہ کھرواری اکھواؤندا اے) سوارا (سورا) کور۔ ایہہ زبانوں ہندوستان وچ رائج نیں۔ دو جالسانی گروہ جیہڑا منڈاری زبانوں نال رل کے آسٹری ایشیائی زبانوں دا کنبہ ہوندا اے، مون کھمیر کنبہ (Mon Khmer Family) اکھواؤندا اے۔ کھمیر کمبوڈیا دی قومی زبان اے۔ دو جی زبان مون اے جیہڑی کمبوڈیا وچ بولی جاندی اے، پر ماضی وچ حدوں ودھ اہم زبان سی۔ باقی زبانوں پالانگ (برما)، وایاکوا (برما تے چین دا وچکارا علاقہ)، باھنار تے سیدانگ (ویت نام)، کھاسی (آسام۔ بھارت) تے نکوبارسی (خلیج بنگال دے جزیرے نکوبار) نیں۔ کھمیر، سلطنت (نویں صدی عیسوی توں بارھویں صدی عیسوی تیک) دا صدر مقام سی۔ مون برما تے تھائی لینڈ وچ رہندے سن۔ مون رسم الخط دھنی ہند دا دراوڑی رسم الخط سی جیہڑوں بعد وچ برمی زبان واسطے اختیار کیتا گیا۔

ایہہ طے اے کہ منڈاری کنبے دیاں زبانوں یاں آسٹری ایشیائی کنبے دیاں زبانوں پنجاب وچ بولیاں جاندیاں سن کیوں جے منڈاری (آسٹری) کنبے دیاں زبانوں دے لفظ ہن وی پنجابی وچ موجود نیں تے ورتوں وچ آؤندے نیں۔ مثال خاطر: دیہہ (جش) منڈی (سر)، کنڈ (کمر)، کھری (پکیر)، توڑا تے کپ (وڈھنا) وغیرہ۔ آسٹری ایشیائی کنبے دے لفظ سنسکرت وچ وی لہدے نیں۔

ڈی ایس پارلٹ اپنی کتاب ”زبانوں دی اک مختصر فرہنگ“ وچ لکھدے نیں کہ آسٹری ایشیائی کنبے وچ مون، کھمیر گروہ وچ کھمیر تے منڈاری کنبے وچ سنخالی ذکر جوگ

نیں۔ اوہ ہور لکھدے نہیں کہ آسٹری ایشیائی کنبے دیاں زباناں مختلف الفصائل تے مختلف الاوصاف نیں (یعنی وکھریاں وکھریاں نھلنتاں تے وکھریاں صفتاں رکھن والیاں زباناں) تے ایہناں وچ بہتی سانجھیاں مماثلت نیں۔

ڈاکٹر سینتی کمار چیٹر جی اپنی انگریزی کتاب ”بگالی زبان دا اُمدھ تے ارتقا“ وچ لکھدے نیں:

”آسٹریک کول یاں منڈا قبیلیاں دے لوک اوہ لوک سن جیہڑے شمالی ہند وچ ہند آریائی زبان بولن والے لوکاں وچ نیمہ دی حیثیت رکھدے سن۔ خاص طور اُتے دریائے گنگا دی وادی وچ، پنڈاں وچ ہندوواں دی اقتصادی تے سماجی زندگی دی نیمہ بہتی کر کے کول نسل دے لوکاں نے رکھی۔ پرانی طرز دی واہی بیٹی ایہناں دے سر اُتے ای ہوندی سی۔ اوہ بھونیں پُٹن والی ڈانگ نال واہی بیٹی کر دے یاں کدال، بیٹلے تے پھاوڑے نال زمین تیار کر دے سن (ایہہ طریقہ نیپال وچ ابے وی رائج اے)۔ اوہ ہل تے ڈھکیاں نال وی زمیناں تیار کر دے سن۔ اوہ دھان، باجرا تے کنگنی بجدے، سبزیاں اگاؤندے تے پھلاں وچ کیلے لاؤندے سن تے مسالیاں وچ ہلدی، مرچاں تے ادراک دیاں فصلوں دی اگاؤندے سن۔ ایہہ وی ثابت اے کہ اوہناں دیاں پیلیاں وچ سرھیوں وی اُگدی سی۔ اوہ ککڑ ککڑیاں تے بطخاں وی پالدے سن تے اوٹھاں نوں وی سدھاؤندے سن۔ اوہ کپاہ دا دھاگا بناؤندے تے کھڈی اُتے کپڑا اُندے سن۔ ایہہ جیہڑے اجکل وڈے وڈے تیوہار تے دیہاڑ منائے جاندے نیں، ایہہ وی کول یاں منڈا کچھرتوں ادھار لئے گئے نیں۔ اوہ گھوڑے، خچراں تے ٹٹوواں بارے وی جان دے سن۔“

اگے چل کے ڈاکٹر موصوف لکھدے نیں:

”دراوڑاں توں اڈ آسٹریک لوک کول (یا منڈا) تے مون کھمیر شاخاں دے لوک پریتی ہند وچ رہندے سن۔ آسٹریک لوکاں نے دراوڑاں دی طرح شہری وسیب دی نیمہ نہیں سی رکھی پر اوہناں نے دیہاتی رہن سہن تے ثقافت دی بنیاد ضرور رکھی سی جیہڑی مہذب تے اجتماعی حیاتی دی ضروری بنیاد سی۔ چینی تہتی کنبے دیاں زباناں بولن والے منگول نسل دے لوک ہُن صرف ہمالیا پہاڑ دے نال نال آسام تے چڑھدے پریتی بنگال وچ لھدے نیں، پر اک زمانا سی اوہ وچلے ہند وچ رہندے وسدے وسدے سن۔ اوہناں نے مادی تہذیب تے تمدن وچ بہتی ترقی نہیں سی کیتی، فیروہی اوہناں نے ہندوستان دے عوام دی ترقی وچ نسلی، لسانی، مذہبی تے دوجے عناصر راہیں اہم حصہ لیا۔ ایہناں چاراں لسانی ثقافتی گروہاں..... آریا، دراوڑ (ڈراوڑ)، آسٹریک (نشادھ) تے منگول (کیرتا)..... توں اڈ اک ہور نامعلوم نسبی یاں لسانی ثقافتی گروہ اجیہا وی ہو سکدا اے جیہدا سانوں پتا نہیں، جیہدی پہچان تے رشتے ہُن گواچ چکے نیں۔ اجیہے اک توں بہتے وی گروہ ہو سکدے نیں۔“

گواچے ہوئے لسانی گروہ دا ذکر ٹی برو تے ہڈھی بھوشن بھٹا چاریا نے وی اپنیاں لکھتیاں وچ کیتا اے۔ اُپر ذکر ہوئے چار گروہاں توں علاوہ اک یاں اک توں ودھ گمشدہ تے نامعلوم لسانی گروہ دا ذکر کر دیاں اوہ کہندے نیں کہ ہندوستان دیاں زباناں وچ اجیہے لفظ ملدے نیں جیہناں دی وضاحت نہیں ہو سکدی تے نہ ہُن تک ہوئی اے۔ ایہہ لفظ نہ کسے آریائی زبان دے نیں تے نہ کسے دراوڑی زبان دے۔ نہ آسٹریک کنبے دی کسے زبان نال ایہناں دا تعلق اے تے نہ ای ایہناں دا سمبندھ تہتی چینی کنبے دی کسے زبان نال اے۔

گواچے ہوئے لسانی ثقافتی گروہ

اک وار فیر اسیں ڈاکٹر سینتی کمار چیٹر جی ول رجوع کرنے آں تاں جے ہندوستانی لسانیات دے ماہر ساڈے اُتے ایہہ الزام نہ لاسکن کہ اسیں آپے ای نظریا گھڑ ماریا اے۔ چیٹر جی لکھدے نیں:

”واضح طور اُتے ایس گل دا امکان اے کہ جدوں لوکاں دیاں وکھو وکھریاں نسلاں نے پرتی ہند وچ نال نال رہنا شروع کیتا تے اوہ ہولی ہولی اک قوم وچ ڈھلن لگ پئے۔ ایہہ نسلاں جیہڑیاں مختلف زبانوں بولدیاں سن۔ دراوڑ، آسٹریک، منگول تے کجھ ان سوہنی قوم یاں توماں دے بندیاں نال تعلق رکھدیاں سن..... ان سوہنی قوم دا امکان وچوں کڈھیا نہیں جاسکدا۔ ایہہ نسلی جوڑ میل واضح طور اُتے لسانی جوڑ میل سی۔ فیر ہولی ہولی غیر آریائی گروہاں نے آریائی زبان نوں اپنایا کیوں جے اوہناں نوں اک سانبھی زبان دی لوڑ سی۔ ایہہ نسلی جوڑ میل چھیتی شروع ہويا تے سنسکرت لفظ ورن (رنگ) اوس معاشرتی سانجھ وچ وکھرے گروہ یاں شناخت دا پتا دیندا اے یعنی سانولے سلونے دراوڑ، ملکجے یاں کالے آسٹری، پیلے یاں سنہرے منگول تے چٹے یاں گورے آریا لوک۔ ایس طرح دے رلے ملے لوکاں نے پرتی ہند وچ اک سانبھی آریائی زبان دی ینہہ رکھی کیوں جے ہندوستان وچ نویں کور نسبی مداخلت پاروں ایہہ زبان ہندوستان وچ آئی سی۔“

ایہہ طے ہويا کہ چار نسلاں..... آسٹریک، دراوڑ، منگول تے آریا..... توں اڈ اک پنجویں نسل وی سی جیہدے بارے ڈاکٹر چیٹر جی تے اوہناں دے ساتھیاں نوں علم نہیں، پر اک گمشدہ نسل دا سانوں پتا اے۔ ایہہ نسل نہ آسٹریلیا توں پنجاب وچ آئی تے نہ افریقا

توں؛ نہ بحیرہ روم توں وارد ہوئی تے نہ ای دجلہ تے فرات دی وادی وچوں؛ نہ ایران دے میدانوں وچوں اتھے اُتری تے نہ ای منگولیا دیاں چھاؤنیاں وچوں۔ ایس گواچی ہوئی نسل دے لوک پنجاب دی وادی سواں وچ جئے تے فیر پنجاب دے میدانوں وچ ودھے بھلے۔ ایہناں نوں کدی راما پتھی کس آکھیا گیا، کدی پنجاب ڈرائی پتھی کس تے کدی صرف پنجاب پتھی کس۔ ایس نسل دے لوکاں دی آبادی کدی ودھی کدی بیماری ین پاروں گھٹ گئی، پر ایہہ پنجاب چھڈ کے کتے نہ گئے کیوں جے پنجاب ایہناں دی جمن بھونیس سی۔ اوہ حملا آور یاں واہرو نہیں سن تے نہ ای اُجرتی قاتل تے مفاد پرست کہ ہریاں بھریاں فصلاں تے بھرویاں خزانیاں دی بھال وچ پنجاب چھڈ جاندا۔ اوہ ڈراکل دی نہیں سن کہ موت دے ڈرتوں پہاڑاں ول پناہ لین دی غرض نال چلے جاندا۔ ہاں اوہ دورانڈیش سن کہ جان بچاؤ نافرمان اے، اوہ باہر لے واہروواں دا مقابلہ وی کر دے رہے تے لوڑ ویلے اپنا دفاع دی۔ جدوں دیکھیا کہ دفاع تے جارحیت دوویں غیر ضروری تے بیکار نیں، اوہ پنجاب دے جنگلاں وچ لگ گئے، اوہ سے طرح جس طرح بلوچستان دے براہوی قلات دے پہاڑاں وچ روپوش ہوئے سن۔ اسیں ارج تک اوہناں نوں جانگی، جنگلی تے جانگوس دے ہتک رُجھے ناں نال یاد کرنے آں۔

عرب ایشیا تے یورپ (یوریشیا) نال ٹیکٹا نک پلیٹ دی وجہ نال جڑ گئے سن تے سمندر ختم ہو گیا سی۔ ٹیکٹا نک پلیٹ (Tectonic Plate) دا مطلب ایہہ اے پئی ارضیاتی حساب نال یعنی جیالوجی دے حساب نال زمین وچ کجھ طاقتاں نیں جیہناں پاروں زمین سگڑ دی کھلے دی تے کھسکدی رہندی اے تے اوہدا اُپر والا حصہ اُتارنہ اُبھر کے تے کھسک کے اگانہہ پچھانہہ ہو جاندا اے۔ ایس حصے نوں ٹیکٹا نک پلیٹ کہندے نیں۔ جد افریقہ تے عرب یوریشیا نال مل گئے تے فیر افریقہ دے باندر نما انسان یاں انسان نما باندر افریقہ توں پھر دے اُردے ایشیا وچ آ گئے۔ ایشیا دے جانور افریقہ چلے گئے۔ جدوں وچوں سمندر یاں پانی نکل گیا تے پھر اوہناں نوں کون روک سکداسی۔ پر ڈاکٹر پل بیم تے اوہدے ساتھی ٹیکٹا نک پلیٹ دی گل تے من دے نیں پر کہندے نیں جے سبھ توں پہلے انسان نما باندر (Pre-Man) پوٹھوہار وچ ہوند وچ آیا نہ کہ افریقہ وچ۔ ایہناں ماہراں دے مطابق ایہہ انسان نما باندر دریائے سواں دی وادی یعنی پوٹھوہار (پنجاب) وچ اک کروڑ سال توں لے کے اک کروڑ تیبہ لکھ سال دے درمیان ارتقا پذیر ہویا۔ 1988ء وچ برطانوی آثارِ قدیمہ دا مشن پاکستان آیا سی تے اوس نے پوٹھوہار پراجیکٹ دے ناں نال روایت تے جہلم لاگے پتّی دیاں پہاڑیاں وچ کھدائی کیتی سی۔ ایس مشن دی رپورٹ مطابق جد ٹیکٹا نک دے علم دے مطابق افریقہ تے انڈیا دی دھرتی اک تھاں اکٹھے ہوئے، اوہ تھاں پنجاب سی سگوں پوٹھوہارسی تے پوٹھوہار دا دریا سواں تے اوہدیاں معاون ندیاں دریائی وسیب دی اک پوری کہانی سناؤ ندیاں نیں تے ندیاں تے دریاواں دی تاریخ وچ بے حد اہمیت رکھدیاں نیں۔

پوٹھوہار وچوں سبھ توں پہلے یعنی پاکستان بنن توں پہلے جیہڑا انسان نما باندر ملیا، اوہدا ناں راما پتھی کس رکھیا گیا۔ راما دا مطلب رام، اوہو شیشام تے رام والا رام، تے پتھی کس یونانی دا لفظ اے جس دا مطلب اے باندر یعنی رام ورگا یاں انسان ورگا باندر۔ اوہدا قد چھوٹا سی، فیر وڈے قد والے انسان نما باندر دے فوسلز ملے تے اوس دا ناں رکھیا گیا سیوا پتھی کس۔ سیوا توں مراد اے شو جی مہاراج شو مت والے۔ سیوا پتھی کس دے فوسلز وی پاکستان بنن توں پہلے ملے سن۔ ایس واسطے ہندوواں دی اکثریت پاروں سیوا پتھی کس دا ناں رکھیا۔

1976ء وچ ڈاکٹر ڈیوڈ پل بیم تے ڈاکٹر ابراہیم شاہ نے راما پتھی کس دے فوسلز لکھے تے

دنیا دی قدیم ترین زبان پنجابی

دنیا دے بشریات تے لسانیات دے ماہر ایہہ گل مندے نیں پئی زبان اک لکھ دس ہزار سال پہلاں وجود وچ آئی۔ ایہہ اکھڑ، اُجڈ تے نیم وحشی لوکاں دی زبان سی۔ ایہہ زبان کتھے وجود وچ آئی، ایس بارے اج تیک کوئی گل یقین نال نہیں کہی جاسکدی۔ پر عام خیال اے پئی زبان سبھ توں پہلے افریقہ یاں پاکستان دے صوبے پنجاب وچ ہوند وچ آئی کیوں جے بشریات تے آثارِ قدیمہ دے ماہراں دا خیال اے کہ سبھ توں پہلے باندر نما انسان پنجاب دے علاقے پوٹھوہار دی وادی سواں وچ وجود وچ آیا۔ رچرڈ لیکسی تے اوہدے کجھ ہور ساتھی ماہراں دا خیال اے جے سبھ توں پہلے باندر نما انسان افریقہ وچ جمیا پر دو جے ماہر ایس گل نوں نہیں مندے۔ اوہ کہندے نیں کہ انسان نما باندر دی ابتدا افریقہ وچ نہیں ہوئی، پنجاب دے علاقے پوٹھوہار وچ ہوئی اے۔ ایہناں ماہراں دا آگو ڈاکٹر ڈیوڈ پل بیم اے۔

ایس سلسلے وچ انگریزی اخبار ”ڈان“ کراچی دے شمارہ 10 فروری 1984ء وچ عظیم قدوائی دا مضمون ”کیہ انسان نما باندر دے وڈے پوٹھوہار وچوں آئے؟“ دی معلوماتی اے۔ ایس سوال دا جواب اے ”ہاں جی“۔

سائنس دی گل شروع ہوئی اے تے ایہہ دسنا پوے گا پئی موجودہ باندر جیہڑے اسیں پنڈاں تے شہراں دیاں گلگیاں وچ سوئی تے ڈگڈگی نال تماشاکر دے ویکھنے آں، دراصل اوہناں باندرناں دے پچھ لگ نیں جیہڑے مرکب گئے نیں۔ اوہ تعداد وچ زیادہ سن تے ایہناں دے کئی قسم دے گروہ سن۔ اوہ اج توں تن کروڑ سال پہلے دُنیا وچ آئے سن۔ امریکہ دا اک مشہور رسالہ ”سائنس“ دسدا اے جے اک کروڑ ستر لکھ سال پہلے افریقہ تے

اوہناں داناں راما پتھی کس پنجابی کس رکھیا گیا۔ سیوا پتھی کس تے مرکب گیا۔ پر راما پتھی کس دی اولاد گوریلا تے چمپینزی، ہُن تیک جنگلاں تے چڑیا گھراں وچ جیوندی جاگدی اے۔ چمپینزی اپنے بچا واسطے سوچن لگ پیا پر گوریلے نے ایہہ کم نہ کیتا۔ چمپینزی دا دماغ وڈا ہو گیا تے گوریلے دا دماغ چھوٹا رہیا۔ پر مزے دی گل ایہہ اے کہ ڈاکٹر ڈیوڈ پل بیم نوں پٹھوہار وچوں سیوا پتھی کس دے فوسلز (آثار الحجر) ملے نیں، اوہدا تالو تے ڈیلیاں دیاں تھاواں اوس باندر ورگیاں نیں جس نوں اورنگوٹین (Orangutan) کہندے نیں۔ اوہدا قد وڈا تے بانہواں لمیاں ہوندیاں نیں تے ایس نوں ایشیائی باندر وی کہندے نیں۔ ایہہ باندر ساٹرا تے بورنیو وچ وی عام ملدا اے۔ ایہہ سوکلو وزنی اے تے اچائی ڈیڑھ میٹر۔ رسالہ سائنس دی رپورٹ دے مطابق ایس باندر وچوں ڈیڑھ کروڑ سال پہلے پٹھوہار وچ باندر نما انسان ہوند وچ آیا تے اوسداناں ماہراں نے پاکستان دا سیوا پتھی کس انڈیکس رکھیا۔ گل کیہ، بھادیں راما پتھی کس ہووے یاں سیوا پتھی کس یاں راما پتھی کس پنجابی کس ہووے یاں ڈرائی پنجابی کس، دنیا دے بہتے ماہراں دا وچار اے جے پاکستان دے صوبے پنجاب دا علاقہ پٹھوہار بشری، نسلی تے لسانی اعتبار نال دنیا وچ سبھ توں زیادہ اہم اے۔

میں 1989ء وچ اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی لاہور دے شعبہ پنجابی وچ پنجابی لسانیات تے لیکچر دے رہیا ساں۔ سوال کرن والیاں وچ ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد تے پروفیسر خالد ہمایوں وی سن پر جیہڑا سوال اک پڑھیار نے کیتا اوہدا جواب بہوں مشکل سی۔ سوال ایہہ سی پئی جیہڑے انسان پٹھوہار وچ ارتقا پذیر ہوئے، اوہناں دی انس (نسل) ہن پنجاب وچ ہے یا نہیں؟ ظاہر اے، ایہدا جواب یقین نال نہیں دتا جاسکدا۔ صرف ٹیوا لایا جاسکدا اے کیوں جے انج ہوندا اے جے آبادیاں سوکے یاں کال یاں ہڑھ یاں بھونچال یاں بیماری پاروں ختم ہو جانداں نیں تے فیر کجھ ورھے بیت جان تے او تھے دوجے لوک آجاندے نیں کیوں جے بہت پرانے تاریخی دور وچ لوک زیادہ تر پٹری واس زندگی گزار دے سن جویں منڈا قبیلے یاں دراوڑ قبیلے یاں آریا قبیلے پنجاب وچ باہروں آئے تے اتھے اوہناں آکے وسیب کیتا۔ خیال اے پٹھوہار دا انسان یاں تے اوہناں نال رل مل گیا تے یاں جنگلاں وچ لگ چھپ گیا، ختم نہیں ہويا۔

آثار قدیمہ دے ماہراں نوں سبھ توں پُرانے اوزار پٹھوہار وچوں ملے نیں۔ زیادہ اوزار دریائے سواں دے کنڈھیاں توں ملے نیں۔ ایہناں نوں سواں تہذیب دے اوزار کہندے نیں۔ کجھ اوزار اچیہے نیں جیہناں نال دوجے اوزار بنائے جاندے سن۔ کجھ اوزار چیزاں نوں وڈھن نکلن دے کم آؤندے سن۔ ایہناں وچ چاقو وی نیں تے تیر وی کیوں جے اوس ویلے کمان ایجاد ہو چکی سی تے اوہدے نال شکار کیتا جاندا سی۔ انسان اودوں غاراں وچ رہندا سی۔ اوس نے گھاہ بُوٹ کھان والے جانوراں نوں ویکھیا، جاچیا تے آپ وی گھاہ بُوٹ کھان لگ پیا۔ ایس گھاہ بُوٹ وچ کنک، جوں تے چول بعد وچ شامل ہوئے تے انج فصلوں دا پتا چلیا تے ہل ایجاد ہويا۔ فصلوں وڈھن واسطے داتری بنائی گئی، ہل تیار کیتا تے لکڑی وڈھن تے اوہدے مویجھے کرن واسطے کہاڑی تے کہاڑے بنے۔ ایہہ اوہ دور سی جس نوں قدیم تاریخ وچ پتھر دا نواں دور آکھدے نیں، مورخ ایس نوں تاریخ توں پہلوں دا زمانہ وی لکھدے نیں۔

اوہدے بعد پاکستان وچ قدیم ترین آبادی دے آثار مہر گڑھ توں ملے نیں۔ مہر گڑھ کوئٹے توں 95 میل دور چڑھدے تے دکن دی نگر وچ اے۔ اتھے کچھی میدان وچ سسی دے لاگے سبھ توں پہلے 1976ء وچ آثار لیسے سن مہر گڑھ وچ 7000 ق م وچ لوک آباد سن یعنی آج توں نوں ہزار سال پہلوں۔ ایس توں گھروکی استعمال دے مٹی دے بھانڈے، مورتیاں تے پتھر دے بنے ہوئے اوزار ملے نیں۔ مٹی دے بھانڈے 4000 ق م توں 2000 ق م دے وچکار بنائے گئے۔ مہر گڑھ دے آثار پاکستان وچ کانسی دے دور دی پرکھ پڑچول واسطے بڑے ضروری تے اہم نیں۔

ہڑپا تے موہنجودڑو دی گل اسیں پہلے ای کر چکے آں، کوٹ ڈیجی موہنجودڑو توں 25 میل چڑھدے پاسے اے، کھدائی کرن بعد اتھے اڈواڈ سولاں تہاں ملیاں نیں جیہڑیاں کوٹ ڈیجی تہذیب دی جانکاری دیندیاں نیں۔ آخری تن تہاں وادی سندھ دی اصلی تہذیب دسدیاں نیں جس دا تعلق 2900 ق م توں 2700 ق م تیک اے۔ کوٹ ڈیجی دے بھانڈے چاک دے بنے ہوئے نیں تے ایہناں دا حلیہ تے بناوٹ امری تہذیب دے بھانڈیاں ورگا اے۔ ہڑپا، موہنجودڑو، مہر گڑھ، کوٹ ڈیجی تے وادی سواں دیاں تہذیبیاں دا ذکر ایس

واسطے کہتا ہے کہ پاکستان اندر مڈھ قدیم وچ وکھو دکھ آبادیاں موجود سن تے اوہ اپنی اپنی بولی بولدیاں سن۔ ایہناں وچوں سبھ توں قدیم وسیب پوٹھوہار داسی۔

اک گل ہور یاد رکھن جوگ اے پئی زمانہ قبل از تاریخ وچ اپنی آبادی نہیں سی جتی اج اے۔ ویسے تے اج وی بلوچستان وچ اٹھاراں بندے اک مربع میل وچ رَسدے و سَدے نہیں پراوس پرانے زمانے وچ تے آبادی بہت ای گھٹ سی؛ جنگل عام سن، لوک دریاواں دے کنڈھیاں دے نال نال رہندے سن جتھوں پانی آسانی نال مل جاندا سی۔ جنگل وچوں جانور شکار واسطے لہجہ جانندے سن۔ فیر جنگل صاف کر کے واہی جوتی شروع ہوئی۔ لوکاں آوارہ گردی چھڈی تے بھونیں نال رشتہ جوڑیا۔ پہلے گلیاں بنیاں، فیر کچے کوٹھے، فیر کچے کوٹھے، اوہدے بعد قصبے تے فیر شہر۔ ایس مرحلے اُتے آکے شہری ریاست بنی جس نوں مذہبی لوک چلاؤندے سن..... ایہناں نوں اسیں کاہن، پروہت تے پنڈت کہہ سکے آں۔ ہر پاشہر دا انتظام پروہتاں کول سی، اوہ اپنی رعیت دا ہر طرح خیال رکھدے سن۔ اوہناں قلعے بناوے۔ ہڑپا دے اندر قلعے وی سن تے شہر دے آلے دوالے فصیل وی سی جیہڑی ستاراں فٹ اُچی سی تاں جے دشمن حملہ کرے تے اندر نہ وڑ سکے۔ فصیل کچیاں اٹاں دی سی پر اوہدا کھنی دروازہ پکیاں اٹاں داسی۔ فصیل دے باہر آلے دوالے سڑک سی تے فصیل دے اندر فصیل دے نال نال وی سڑک، شہر دی آبادی نوں لوگن وچ لیندی سی۔ شہر دی زبان دراوڑی سی جس وچ منڈاری دے ادھار لائے ہوئے لفظ سن، پر ایہہ تیجی زبان سی۔ منڈاری زبان دوجی سی تے پہلی زبان اوہ پنجابی سی جیہڑی علاقہ پوٹھوہار وچ بولی جاندی سی۔ اوس نوں تسیں پوٹھوہاری وی کہہ سکدے او، پر اج ایہہ زبان ملتانی وانگر پنجابی دی بولی اے۔

عام طور تے لکھن پڑھن وچ آؤندا اے پئی پوٹھوہار دا علاقہ جہلم دریا توں سندھ دریا تے مری توں پراہنہ کولہالا پل توں سرگودھا وچ سون سکیسر دیاں پہاڑیاں تیک دا علاقہ پوٹھوہار اے، پر ایہہ گل درست نہیں۔ پوٹھوہار دا علاقہ سوہاواہ دے نیڑے ہتھیا توں لے کے اسلام آباد دے لاگے مارگلہ تیک اے۔ مغل بادشاہ جہانگیر (1605ء-1627ء) نے ترک جہانگیری وچ پوٹھوہار دی ایہو دس پائی اے تے پروفیسر انور بیگ اعوان نے اپنے اک مقالے بعنوان ”پوٹھوہار“ مطبوعہ ماہنامہ ”پنج دریا“ لاہور شمارہ دسمبر 1964ء وچ ایس

دی تائید کیتی اے۔ پوٹھوہار دا پہلا ناں سطح مرتفع کوہستان نمک سی۔ ڈی این واڈیا نے سبھ توں پہلے 1852ء وچ سطح مرتفع کوہستان نمک نوں سطح مرتفع پوٹھوہار لکھیا۔ مسلمان درہ خیبر دے رستے 1001ء وچ ہندوستان آئے، حملہ آور ہوئے تے ایہناں نے ایس علاقے نوں نیلاب آکھیا۔ مسلماناں توں پہلے بدھ مت دے دور وچ دریائے جہلم توں پشاور تے سوات تیک ایس علاقے نوں گندھارا آکھیا جاندا سی۔ دراصل پوٹھوہار گندھارا تے نیلاب دا اک حصہ سی۔ جد 630ء وچ چینی سیاح ہیونگ سانگ ایس علاقے وچ آیا، اوہوں ایہہ علاقہ اُجڑ چکا سی، اوہدے بعد نوویں صدی عیسوی وچ پوٹھوہار کشمیر دا حصہ سی۔ کشمیر دے شاہ میری بادشاہ سلطان شہاب الدین (1354ء-1373ء) دے ویلے وی پوٹھوہار کشمیر دا اک حصہ سی (سلطان شہاب الدین دی سلطنت وچ تے پنجاب، سندھ، افغانستان، تبت تے ترکستان وی شامل سن)۔

عین الحق فرید کوٹی دی تحقیق موجب پالی زبان دی جنم بھومی پنجاب اے۔ ایہناں دا خیال اے جے پنجابی، پالی نال کئی کچھوں گوڑھا تعلق رکھدی اے تے پالی دا پشاپچی نال وی گوڑھا میل اے کیوں جے پالی ٹیکسلا وچ بولی جاندی سی تے اوہدے بعد پشاپچی وی ٹیکسلا وچ بولی جاندی سی۔ اشوک نے بدھ مت اختیار کر کے پاٹلی پتر چھڈ دتا تے اپنا دارالحکومت ٹیکسلا نوں بنایا۔ ظاہر اے ٹیکسلا تے آلے دوالے دے علاقے یعنی گندھارا وچ پالی دا رواج ہو یا کیوں جے پالی مہاتما بدھ دیاں تعلیمیاں دی زبان سی۔ کابل وی اشوک دے ماتحت سی تے اوہدی ہلاشیری اُتے ٹیکسلا چوں بدھ مت دے مبلغ آلے دوالے کھنڈ کے بدھ مت دا پرچار کر دے سن۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جد پالی زبان نوں پنجاب وچ حدوں ودھ ترقی ملی۔ پوٹھوہار دی مقامی زبان ایس توں پہلے سنسکرت نال وسیبی تعلق قائم کر چکی سی تے ویدی تے سنسکرت دے کئی لفظ پوٹھوہاری وچ آگے سن جیہڑے اج وی سانوں اچھنا گھننا دی شکل وچ ملدے نیں۔ سنسکرت دے بعد پالی نال وسیبی تعلق ہو یا تے اوہدے بعد اوس زبان نوں جس وچ ویدی، سنسکرت تے پالی دے کئی لفظ رچ چکے گئے ہوئے سن، پنڈتاں پروہتاں نے پشاپچی دا ناں دتا۔ سنسکرت وچ پشاپچی اوہ لوک سن جیہناں بارے ایہہ مشہور کہتا گیا جے اوہ وحشی، اُجڈ، کھر درے تے کچا گوشت کھان والے

نیں تے ایہناں دی زبان پشچی (گندے تے ملیچھ لوکاں دی کھر دری تے گندی زبان) اے۔ پشچی اوہو زبان سی جیہڑی پوٹھوہار دے لوک منڈا تے دراوڑ قبیلیاں دے آؤن توں پہلے بولدے سن۔ ویسی لسانیات دے حساب موجب جیہڑے جیہڑے قبیلے پوٹھوہار وچ آؤندے گئے، اوہناں قبیلیاں دے لفظ اوہدے وچ آؤندے گئے۔ تدر کے اج پنجابی وچ تے پنجابی دی بولی پوٹھوہاری وچ سانوں منڈاری، دراوڑی، ویدی، سنسکرت تے پالی دے لفظ ملدے نیں۔ ایہو زبان لے کے جد ایس دے بولن والے مختلف علاقیاں وچ گئے تے جغرافیہ پاروں اوہدے وچ لہجے دا فرق پیا تے اقتدار پاروں اوہ کدے ملتانی مشہور ہوئی، کدے لاہوری، کدے ہندی تے کدے اردو۔

ایتھے ایہہ دسنا ضروری اے کہ قدیم پنجابی دی اک بولی اوہ اے جس نوں اسیں اج جانگی کہنے آں۔ جانگی بولی بہت پرانی اے، اوئی ہی پرانی جی پوٹھوہاری پرانی اے۔ ایہہ اوہناں لوکاں دی بولی اے جیہڑے دھاڑا مارن والے قبیلیاں توں جان بچاؤن خاطر جنگلاں وچ لگ چھپ گئے سن۔ جانگی بولی ساڈا قدیم ترین لسانی سرمایہ اے۔ پوٹھوہاری تے سہ دے نال نال ترقی کر دی رہی، منڈاری، دراوڑی، ویدی، سنسکرت تے پالی کولوں لفظ ادھار منگ کے اپنی جھولی لفظاں نال بھر دی رہی، پر جانگی جلد ہوگئی تے انج اوہ اج تیک نرول دی نرول چا پدی اے۔ ایہہ وکھری گل اے جے ویسی لسانیات دے اصول پاروں اوہدے وچ وی باہروں لفظ آئے پر اپنے زیادہ نہیں جتے پوٹھوہاری وچ آئے سن۔ پوٹھوہاری پہلے زبان سی فیر بولی بن گئی، پر جانگی پہلے دی بولی سی تے اج دی بولی اے۔ اینا لہما جمودشاید ای دُنیا دی کسے ہور زبان اُتے آیا ہووے گا۔

ہن تھلے کجھ زبانوں تے بولیاں دیاں ونگیاں دتیاں جاندیاں نیں تاں جے لفظالی دا پتا لگ سکے تے گل چنگی طرح بتر سکے:

(1) وارث شاہ دا اک شعر:

والے، کوکھے، مُندرے، مجھ، لنگی، نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا ای

کوئی حُسن دی کان گمان سندر، اک دوجے دا انت نہ پایا ای

ایس شعر وچ ”مندرے“ تے ”لنگی“ منڈاری لفظ نیں۔

(2) وارث شاہ دا ای اک ہور شعر دیکھو:

اک تحت ہزارے دی گل کیجیے، جتھے رانجھیاں رنگ مچایا ای

چھیل گھرو مست البیلوے نیں، سندر اک تھیں اک سوایا ای

ایس شعر وچ ”رنگ“، ”گل“، ”چھیل“ تے ”البیلوے“ دراوڑی لفظ نیں۔

(3) ”ستھراؤ سنتو نیور تھا اشواش ایسام سو سنکرتا ابھی شو“

ایہہ جُملا ویدی زبان دا اے جیہدا مطلب اے: ”تھاڈیاں گھیاں دے دُھرے

پیڈے تے اوہناں دے گھوڑیاں دیاں سنگلیاں پکیاں ہو جان۔“

(4) تے ہن اک جُملا سنسکرت دا فارسی لہی وچ دیکھو، جُملا اے:

”بڈھکیا گھونک سندر استی“

تے ایہدا مطلب اے ”بڈھا گھوڑا سوہنا اے“

(5) پالی دے کجھ جملے تے اوہناں دا پنجابی ترجمہ دیکھو:

1- کتو توں اچھاسی۔

ترجمہ: کتھوں توں اچھا ایں..... یاں..... توں کتھوں آیا ایں۔

2- اہاں پاکستان تو دیا تو اچھاسی۔

ترجمہ: میں پاکستان دیں توں آیا۔

3- کتھا تو اں کماں کر دی۔

ترجمہ: توں کتھے کم کردا ایں۔

4- ایتو تو اں کوہیں گچھاسی۔

ترجمہ: ایتھوں توں کتھے جاویں گا۔

(6) اجوکی پوٹھوہاری دیاں دو نظماں:

1- اُچیاں کندھان

ڈک نہ سکن

پھلاں نی خوشبو

2- گڈی لگھ گئی

تے پچھے رہ گیا

بھال بھال کرنا ٹیشن

تے شاں شاں کرنے کن

(7) جانگلی بولی دا اک ڈھولا اِنج اے:

باغ لوینی آں تے وچ لوینی آں جتوں

بجناں میریاں دی پردیس تیری اے

لاہم کیہڑی نوں ہن وچوں

ہک وار کوار اے

دوئی پہلی پئے وسیندے ہن چٹوں

ماپیاں توں چوری کتاب وکھائی اے

والا لاہ کے دینی آں کتوں

اوہ عاشق کداں پے بچدے

ہین جیہناں نوں بجن چھڈی جاندے

ہن لاہ کے مینوں،

(باقی صدیقی)

دُنیا دی سبھ توں قدیم تے پرانی زبان اے کیوں جے زبان وسیب توں ہی پھھڑی اے
تے وسیب بندیاں نال پنگر دا اے۔ جد بندے نہیں ہون گے تے وسیب نہیں ہووے گا
تے جدوں وسیب نہیں ہووے گا، اودوں زبان نہیں ہووے گی، تے ایس گل لئی دلیل دی
کوئی لوڑ نہیں کہ ابلاغ دی ضرورت اودوں ہی محسوس ہوندی اے جدوں کوئی مخلوق آپوں
وچ وچار وٹاندر کرنا چاہوے تے زبان وچار وٹاندرے دا اک مؤثر ہتھیار اے تے ایس
حقیقت نوں وی جھٹلایا نہیں جاسکدا کہ پنجاب دے علاقے پوٹھوہار وچ سواں دریا دے
کنڈھے اُتے جمن والا وسیب دُنیا دا قدیم ترین وسیب اے۔

ایس پاروں ایہہ گل بغیر کسے تردید تے خوف دے آکھی جاسکدی اے کہ سواں دریا
دی وادی وچ وسدے لوکاں جیہڑی زبان دی نینہ رکھی، اوہ زبان ای سبھ توں پہلی زبان
اے تے اوس زبان داناں اے پنجابی.....O

.....

ترجمہ: میں جیہڑا باغ لوار ہی آں، اوہدے وچ جامنوں دا رُکھ لوار ہی آں۔ میرا
محبوب پردیس جان دی تیری کر رہیا اے۔ پر مینوں اوہدی منزل دا پتا نہیں پینڈے پین
دا دن نحش اے تے چن دی پہلی تاریخ وی نیک نہیں۔ میں اپنے ماپیاں توں چوری نجومی
کولوں حساب لوایا اے۔ تے بدلے وچ اپنے کن وچوں والی لاہ کے وتی اے۔ اوہ عاشق
کدی زندہ نہیں رہ سکدے جیہناں دے بجن اوہناں نوں دلوں وسار دین۔

اُپر دتیاں مثالاں توں ایہہ گل ساہنے آؤندی اے کہ موجودہ پنجابی زبان زبانوں دی
اوسے لڑی دی جدید شکل اے جیہڑی منڈا قبیلیاں توں وی پہلاں لڑی تے ایہتوں تیک
چکی۔ تے ایہہ گل وی اتھے گوہ جوگ اے کہ جدوں اسیں ایس دعوے نوں من لینے آں
کہ اسیری، سمیری، بابلی تے مصری تہذیبیاں توں پرانی اک تہذیب پنجاب دے پوٹھوہاری
علاقے وچ موجود سی تے ایہہ وی من لینا چاہیدا اے کہ پنجابی ہی اوہ زبان اے جیہڑی

Bibliography (English)

1. Oxford History of India- Vincent A. Smith- 1986.
2. Oriental Studies- Dr. Waheed Qureshi 1949.
3. An introduction to Linguistics- D.N.S. Bhat - 1986.
4. Native Races of India - W. Crook - 1977.
5. Readings in Modern Linguistics - edited by Anwar S. Dil 1964.
6. South West Elements in Adi Granth - Dr. C. Shackle - 1980.
7. Hindko in Kohat and Peshawar - Dr. C. Shackle. 1980.
8. Punjabi in Lahore - Dr. C. Shackle- 1970.
9. Journal of Medieval Indian Literature- September- 1977.
10. Social Sciences Volume I, 1977.
11. Saraiki - a Language Movement in Pakistan - Dr. C. Shackle - 1977.
12. The Origin and Development of Bengali Language - S.K Chatterji- 1971.
13. Punjabi Literature - I Serebryakov - 1975.
14. Saraiki Mystical Poetry of Sind- Dr. C. Shackle.
15. Language - A Modern Synthesis - Joshua Whatmough - 1957.
16. Bengali Literary Review - November 1959.
17. A short Dictionary of Languages - D.S. Parlet - 1967.
18. Language in History and politics - A.C. Woolner.
19. Encounter - London - August 1969.
20. Life International - London - Volume 32, issue 5.
21. Early Man - F. Clark Hovel - 1970.
22. The Origin of Man - M. Nesturkh - 1959.
23. Language and Study of Language - W.D. Whitney - 1884.
24. Language - Leonard Bloomfield - 1985.
25. Weekly Time- Issue 7th November 1977.
26. History of Ancient India - 1987.
27. The Adventure of Man - Arthur S. Gregor- 1966.
28. Literature and Criticism - H. Coombes- 1961.
29. Anthropology - R.R. Marett - 1919.
30. History of the World - W. N. Weech - 1951.
31. Indian Myth end Legend - Donald A Mackenzie.
32. Kashmir - Dr. G. M. D Soofi - 1948.
33. Ethnology of India.

Note: References have also been quoted in the text

کتابیات (اُردو، پنجابی)

- 1- اردو نثر کی داستان، اے حمید، میسرز شیخ غلام علی، لاہور۔
- 2- پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، احمد حسین احمد قریشی، میری لائبریری لاہور، 1972ء۔
- 3- پنجابی ادب دی کہانی، عبدالغفور قریشی، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1987ء۔
- 4- بوہیقا، ارسطو۔ ترجمہ، رحمان مذنب، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1988ء۔
- 5- پنجابی بھاشا و گیان، مقالہ غیر مطبوعہ از اجل سنگھ باہری، (بھارت)۔
- 6- پنجابی بولی دا پچھوکر، مقالہ غیر مطبوعہ پروفیسر محمد آصف خان، (پاکستان)۔
- 7- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (تیرھویں چودھویں جلد) پنجاب یونیورسٹی، لاہور 1971ء۔
- 8- پنجاب میں اُردو، حافظ محمود شیرانی، آئینہ ادب لاہور، چوتھا ایڈیشن، 1972ء۔
- 9- رسالہ دانش، خانہ فرہنگ ایران، اسلام آباد جلد نمبر 1 شماره نمبر 2۔
- 10- ہندوستانی لسانیات کا خاکہ، سید احتشام حسین، دانش محل، لکھنؤ، دوسرا ایڈیشن، 1957ء۔
- 11- رسالہ اردو نامہ، ترقی اردو بورڈ، کراچی، شمارہ نمبر 29، اکتوبر، 1967ء۔
- 12- زبانیں اور رسم الخط، سردار محمد خاں، بی، اے، مکتبہ دانش راولپنڈی، 1972ء۔
- 13- رسالہ چھماہی کھوج لاہور، اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی لاہور شمارہ نمبر 1، 1979ء۔
- 14- اوبی، شمارہ نمبر 2، 1981ء۔
- 15- اوبی، شمارہ نمبر 1، 1981ء۔
- 16- سرانیکس شاعری، کیفی جام پوری، بزم ثقافت ملتان، 1968ء۔
- 17- مقالات، پاکستان نیشنل کونسل آف دی آرٹس اسلام آباد، اکتوبر، 1980ء۔
- 18- آریائی زبانیں، سدھیو رورما، مکتبہ معین الادب لاہور، 1960ء۔
- 19- پنجابی لسانیات، ڈاکٹر شہباز ملک، مکتبہ میری لائبریری، 1977ء۔
- 20- تاریخ تمدن ہند، محمد مجیب، پراگریسیو بکس اُردو بازار لاہور، 1986ء۔
- 21- اُردو ادب کی قدیم تاریخ، عین الحق فرید کوٹی، اورینٹ ریسرچ سنٹر، طارق کالونی ملتان روڈ لاہور، دوسرا ایڈیشن، 1988ء۔
- 22- جھانپیاں، شریف کنجاہی، عزیز پبلشرز اُردو بازار لاہور، 1986ء۔
- 23- پنجابی زبان دی ٹور، مقالہ غیر مطبوعہ، عبدالحمید سرشار، لاہور۔
- 24- پنجابی زبان تے اوبدالٹریچر، ڈاکٹر بناری داس جین، مجلس شاہ حسین، لاہور۔
- 25- زبانیں اور اردو رسم الخط۔ سردار محمد خاں، مکتبہ دانش، راولپنڈی، 1973ء۔
- 26- ہندوستانی لسانیات، ڈاکٹر محی الدین قادری زور پبلیشرز لاہور، 1932ء۔
- 27- گندھارا۔ ڈاکٹر ولی اللہ خان، لوک ورثہ اسلام آباد۔